

Роман

Подається за виданням 1990 року

I

Після морозного вечора надворі густе, душне повітря фойє в'ялило груди; здавалось, не дихаєш, а п'єш щось п'янке та тепле, з чого солодка млюсть розтікається по всіх членах, а рухи стають повільніші та округлі. Протираючи спітніле пенсне й щокроку когось перепрошуючи, Іван Семенович протисся в куток, до глибокої в стіні ніші, й, короткозоро мружачись, неуважно роздивлявся звідти на широкий людський потік, що ринув повз нього, оповитий терпкими пахощами косметик та розгоряченого жіночого тіла.

Одноманітний, як гудіння бджіл, гомін, коли не розрізняє вже вухо окремих звуків і голосів, а хвилинні напливи тиші сприймає як щось болюче і неприродне,— широкими хвилями котивсь звідусіль до ніг Іванові Семеновичу, притишуючи в нім ту досаду, що не знає з чого обгорнула його; скоро він вступив до театру. Він жалів на свою згоду так змарнувати вечір: адже ні розваги, ні відпочинку він не потребує й залюбки сидів би тепер у себе в кімнаті, щось роблячи, а то й просто читаючи. А замість того мусить він нидіти тут майже чотири години, слухаючи аж ніяк не цікавої йому музики... Ні, конче треба зараз же відшукати Куницю й намовити його вертати додому; хай він собі іншим * разом, без нього, Івана Семеновича, тішить свою музичну натуру. І Іван Семенович хотів уже втиснутись між перехожі пари, коли почув, як хтось м'яко взяв його за лікоть.

— Знаменна подія — Іван Семенович в опері!..— пролунав позад нього глибокий співливий баритон.— Профквитком присягаю, що бачу вас тут чи не вперше!

Іван Семенович насупивсь і різким рухом звільнив свою руку. З усіх своїх співробітників найменше хотів би він бачити цього погордливого і — певен цього Іван Семенович — ворожого до нього спеца, від кого завсігди так приємно тхне дорогими цигарами, а тепер, здається, ще й алкоголем.

— Вас так це дивує? — напівобернувся Іван Семенович.

— Навпаки-и...— проспівав насмішкувато Звірятин.— Навпаки, дорогий Іване Семеновичу. Тільки радує. Значить, людству зовсім добре ведеться, коли й ви, так обтяжені турботами про нього, починаєте жити культурним життям.

* Тут і далі збережено правопис наявних джерел. (Прим. ред.).

— Тобто досі жив некультурно?

— Ну от, ви вже й гніваєтесь...— зажурено протяг Звіряти н, лагідною усмішкою вуст ховаючи насмішку, що бриніла йому в голосі— Я не зумів висловитись, даруйте! Але ж, дорогий мій, ви чудово розумієте, що я хотів сказати, і — будьмо щирі — цілком зі мною погоджуєтесь. Не сперечайтесь, не сперечайтесь,— замахав він на Івана Семеновича пухкою, з широкою обручкою рукою.— Хай хоч сьогодні буде між нами мир, до речі, й здибались ми на таким не-втральнім ґрунті.. В оточенні правовірного пролетаріяту,— іронічно додав він, широким театральним жестом показуючи на публіку, що круг них юрмилась.

— Пролетаріяту? — мимоволі перепитав Іван Семенович, уважніше обдивляючись навкруги.

— В кожному разі дев'ятдесят відсотків з них — члени профспілок. Трудова маса, так мовити...

Повз них, вилискуючи на помадженими головами й нафарбованими губами, голими плечима й дорогими самоцвітами, лаком нігтів і лакованими черевиками, сунула публіка оперових прем'єр. Жінки, що прийшли сюди не тільки слухати музику, ба й показати своє убрання, а може, й вільні від убрання плечі та спину, випинаючи стегна, мірно похитували свої м'які пишні тулуби на тонких, до коліна відкритих, ногах; наче пригортаючи їх, хилились до них золото-зубі, короткоштанні чоловіки, такі неподібні до тих, кого знає й з ким працює Іван Семенович.

Приємне почуття окремішности й злої ворожости до всіх навкруги обгорнуло його. Він дививсь на них, як на щось дивне та застаріле, що вже давно мусило зникнути геть з життя й, безперечно, зовсім зникло з поля його зору. Так, йому давно вже не випадало бувати в таких товаристві: ті, кого бачить він инколи — під час з'їздів або якихсь зборів — у цім самім театрі, так мало нагадують всю цю публіку... Серед них не буває цих пишнотілих самиць з низькими чолами над густо підведеними очима, цих задишливих, брезклих чоловіків з перснями на пухких неробочих пальцях... І, наче шукаючи тих, близьких і знайомих, Іван Семенович подививсь понад головами натовпу.

— Своїх шукаєте? — зрозумів його Звірятин.— Ваші не тут, ваші вище...

І він показав очима на широкі сходи в кінці фойє.

— А тут, вельмишановний, публіка партеру... Неп, по-вашому, а? Але ж цікаво: вашим ворогам і тепер належать кращі місця в театрі...

— А в житті?

— Ну-у... в житті.. А втім, знаєте, це залежить від того, як життя розуміти й що від нього вимагати. Міркуймо так: мати змогу задовольняти свої потреби — я, звичайно, говорю не тільки про елементарні потреби, голоду там, чи що, а й за вищі, духові — хіба не

прагне цього кожен з нас? А це значить дбати за те, щоб мати потрібні до цього засоби, тобто, прозаїчно кажучи, гроші. Може, колись, це й буде якимось інакше, а тим часом це так. І от, коли я маю цих засобів більше, коли я можу задовольнити свої потреби краще за інших,— хіба не краще місце посідаю я в житті?

Іван Семенович, здивований, мовчки поглядав на свого бесідника. А той, притишуючи свого баритона, казав далі, все серйозніший, а може й глузливіший:

— Ну, а хто ж має найбільше цих засобів? Вони, неп... Ну, і ми, от я, наприклад... Спеці. Я не кажу за нас як за соціальну групу, чи що; може, як клас, ми вже й помираємо, але ж доки весь клас помре, кожен з нас встигне всмак і досхочу нажитися...

Він замовк і враз — роблено, як здалося Іванові Семеновичу,— засміявся.

— Уявляю, якої ви тепер думки про мене! Міщани-нище, а?

І він скося позирнув на Івана Семеновича; якимсь дивним поєднанням щирого неприхованого презирства та страху світилися його сірі, а зблизька власне безбарвні, очі.

"І чого він в'язне до мене? — з досадою подумав Іван Семенович, стримуючи себе, щоб не відповісти так, як хотілося.— Адже знає, що я не люблю його!"

— Ні, краще я піду,— скінчив він уголос, нерішучо виступаючи з ніші.

— Куди ж ви? До залі ще не пускають.

— Палити...

— Ну то й я з вами.

І Звірятин, взявши його під руку, обережно, мов жінку, повів крізь натовп.

У курильні було душно й напалено. Густі хвилі тютюнового диму знімались до стелі, синювато-сірим серпанком обгортаючи електричні лампочки вгорі; через те обличчя курців видавались землистими й неприродно кістлявими.

"Чи він не хорий часом,— подумав Іван Семенович, зиркнувши на Звірятина в цім освітленні.— Адже навряд чи наважився б він, здоровий буди, такого верзти..." І Іван Семенович пригадав, який мовчазний і коректний буває Звірятин на посаді; недурно ж Англійцем прозвано його в Управі.

30

— Дозвольте цигару? — відкрив перед ним дорогу, з іні-ціялами, цигарницю Звірятин.

Іван Семенович відмовився й витяг папір і тютюн, щоб крутити.

— Даремно^— пихнув цигарою Звірятин.— Мої цигари куди кращі за ваш тютюн. От вам ще одна маленька ілюстрація до нашої розмови про місця в театрі й житті...

Іван Семенович пильно й суворо на нього подививсь.

— Ну і?

— Ну і все...—заховав у цигаровий дим своє обличчя Звірятин.— Сподіваюсь, що ви ж затямили моє твердження, що й тепер, як і раніше,

все краще, починаючи від місць у театрі,— посміхнувся він,— належить тим, кого ви женете і поносите. Отже... Здається, дзвінок? — перепинив він самого себе.— Доведеться иншим разом кінчити нашу надзвичайно цікаву розмову.

І, кинувши недокурка, він поспішив з курильні.

Іван Семенович пішов слідом, лютий на себе, що — біс його знає чому! — не вчитав цьому панові, як він на те заслуговує! А проте чи не однаково йому, що думає або як живе цей Звірятин?.. І скільки їх, таких Звірятиних, от у цій юрбі, що суне до залі... Шкода тільки, що і йому, Іванові Семеновичу, доведеться цілісінський вечір серед них бути... А все через Куницю!.. "Підемо та й підемо! Треба ж тобі розважитись і відпочити..." І вже не на себе лютий, а на Куницю, Іван Семенович пішов до ніші, де, як умовлено, він мусив чекати товариша.

Куниці там не було. Іван Семенович подививсь навкруги — теж немає. Цього тільки й бракувало, щоб десь шукати його! Ні, хай вибачає. Хай навіть зовсім не приходить,— Іван Семенович тільки радітиме з цього: почекає трохи, та й додому... І вже уявляв себе коло столу, за книгою, при світлі лямп під зеленим дашком.

Фойє спорожніло. Тільки поодинокі спізнілі глядачі пробігали ще повз Івана Семеновича, на бігу пригладжуючи свої зачіски; на хвилинку спиняючись при вході до залі, дехто з них здивовано й з цікавістю поглядав на самотню фігуру в ніші. Це дратувало Івана Семеновича. "Чорт знає що! Майже силою зтягти сюди чоловіка, забрати квитки — і зникнути... Ні, тільки цей телепень Куниця здатний на таке! Та й він, ніде правди діти, дурень нічогенький! Дуже треба було йому пертись сюди! Чи ти ба — меломан який! Як же — гастролі славнозвісної Ірини Едуардівни Завадської, щоб вона їм збезголосіла!"

І він почав гостро й суворо докоряти Куниці, що не знать звідки раптом вирнув коло ніші, червоний і зніяковілий.

Відсапуючись і якось кумедно вигинаючи шию, яку, видимо, муляв незвичний високий крохмальний комірць, той благально притискав долоні до грудей і дрібно тюпцяв на місці, то пошепки, то на все горло приказуючи:

— Ваню... Ваніку... Ну, що ти скажеш! Щоб отаке сталося! А?

Але хай Ваня не гнівається на нього: більше він ані-ні. Він і сам розуміє, що так негаразд робити — кидати друга в капіталістичному оточенні... Але ж хлопці напосіли — ходім, Кунице, та й ходім! Ну й розважились трохи пивцем... тут, за рогом... Звичайно, Іван Семенович не прихильник цього харчотрестівського продукту, ну а він, Куниця... А що додому вертати — так це аж ніяк! Ніяких додому!.. Тут, можна сказати, така подія — гастроль цієї самої... як її? Кармен! Як це співають: "То-ре-одо-ор..."

І він силою тяг Івана Семеновича до дверей, за якими вже лунала увертюра.

Коли, пропускаючи їх у трохи відхилені двері, капельдинер прошепотів, повертаючи квитки: "Четвертий ряд, ліворуч",— Іван Семенович остаточно розсердився: дурень, він ще на сцену виліз би! "Зміщанюється Куниця..."— подумав він, зачиняючи за собою двері.

В залі обгорнула їх тепла, запашна від випарів парфумів темрява, повна якоїсь тривожної,— дражливої, як здалось Іванові Семеновичу,— музики. Увертюра кінчалась. Низом залі вже стелився чимраз голосніший шепіт, щоб розлитися тишею, коли дадуть завісу; та коли, при звичаївшись до освітлення, Іван Семенович з Куницею рушили наперед широченьким проходом, на них з усіх боків затикано, а хтось навіть на голос кинув: "Та не човгайте ж так, дикуни!"

Іван Семенович хотів уже відповісти щось зле й ущип-ливе, коли це почув, як голосно,— здалось йому, що за ними й музики не чути,— риплять його черевики. Він зщулився й, затримуючи дихання, навшпиньки наздогнав Куницю. Протискуючись до свого крісла, він, зачіпаючи чиїсь коліна, весь час збентежено думав, чи так треба йти по ряду, як він, обличчям до сцени, чи, може ж, це незручно — показувати свою спину тим, що сидять позад нього. Сівши, Іван Семенович відкинувся на спинку крісла й заплющився: треба посидіти так кілька хвилин, хай спливе це чудне — ні, безглузде — роздратування.

Іван Семенович посміхнувся,— то це він соромиться, що не вміє бувати між людьми, ніяковіє перед усіма цими... Звірятиними? Ні, це пусте! Не такий же він дріб'язковий, щоб дратуватися через свою ніяковість перед темною з алею! Чудеса... Це все через цього Куницю. Де ж пак, привів мало не силою і покинув... Чудак такий: "Ходім та й ходім, розважишся, відпочинеш..." Він таки справді дбає за Івана Семеновича... Да, Куниця за нього, як за меншого брата, турбується. От і тепер прихилився: "Чи вигідно тобі сидіти?" — питає.

— Добре, добре,— прошепотів йому Іван Семенович

І ласкаво посміхнувся, не розплющуючи очей,— так дуже приємно слухати... Шкода тільки, що якимось не розуміє він музики, а слухати дуже приємно... Треба, мабуть, справді ходити инколи до опери... Коли б тільки не такий обтя-жений працею... От і на цім тижні треба підготувати весь потрібний для центру матеріал. А може, й самому доведеться поїхати до Харкова: воно краще, коли сам, певніше...

Оплески на мить припинили думки Івана Семеновича. Він задумано подививсь на сцену, звідки лилось гаряче південне сонце, яскраві фарби убраннів, жваві рухи сліпили його, і він знову примружився, в такт похитуючи головою. Спочатку він дослухавсь, чи не розбере слів, чи не зрозуміє, про що співають ці так кумедно вдягнеш люди,— військові вони, чи що; а далі кинув і тільки слухав мелодій, що то котилися низом, то враз злітали високо-високо йй, здавалося, танули десь під стелею.

Гарні голоси... Особливо в цієї дівчини... У того теж непоганий... тенор, здається? А от у Івана Семеновича ніколи не було голосу; він навіть у дитинстві не співав. Так незручно буває інколи: всі співають "Інтернаціонал", а він і собі рота роззявить, та хоч би слово... Та й доповідаючи, він то пищить якось, то враз басить... сміх, та й годі.

Грім оплесків приглушив Івана Семеновича. Він розплющився — і остовпів. Просто на нього,— йому, Іванові Семеновичу, посміхаючись,— дивились зі сцени гарячі блискучі очі. Їх погляд, пильний і безвиразний, проймав Івана Семеновича, вбирав у себе його очі; збентежений, він через силу відвернувся і подивився навкруги. Заля раз у раз вибухала оплесками. Там, угорі, під самісінькою стелею починаючись, вони важкою лавиною падали все. нижче й нижче і через голову Івана Семеновича котились до ніг високій, в чорному убранні, жінці, що, стоячи край сцени, горнулась у велику квітчасту хустку.

2 Є. Плужник 33

Фу, ти... диявол... Щоб отак задуматись! Не помітив навіть, як вийшла ця сама знаменитість... Ну, звичайно, це вона — ота струнка, циганського типу жінка, що так спокійно вклоняється в чорне провалля бурхливої залі... І з чого це у думав він, що дивиться вона саме на нього, аж ніяк! Вона, мабуть, і не дивиться зовеш, а так... просто розплющила свої неймовірно великі очі й, може, не помічає нікого... Але в кого він бачив цей спокійний, глибокий, якийсь невидючий погляд? У неї! Звичайно, в неї. Тобто як у неї? Хіба він її знає? Хіба він її бачив? Ірина Едуардівна Завадська... За-вадська? Ні, такої він ніколи не знав. Але ж когось, дуже на неї схожу, знав! І недавно, зовеш недавно. Тільки де, де це могло бути? А може, він помиляється?.. Адже це часто буває... Та ні, бо й голос цей він чув... І ці рухи... І стегнами вона так поводить, як і тоді... Коли? Та коли ж?..— дратувався Іван Семенович.

Здавалось, ще одне, останнє, маленьке зусилля — і пам'ять віддасть йому якийсь куточок його минулого, коли бачив він цю жінку в квітчастій великій хустці... От маленьке зусилля, і...

— Куди це ти? — потяг Куниця за рукав Івана Семеновича, що, скоро завіса впала, підвівсь, не чекавши кінця овацій.

— Писаренка побачив, у мене до нього справа є.

— Ти, Ваніку, просто експонат!.. Звичайнісінький дурень,— плентавсь за ним Куниця.— Тут, можна сказати, мистецтво, а ти — справа!.. Холодна в тебе, Ваніку, вдача... От що... Холодна!.. А актриса... да-а... Матеріялець... Самі стегна чого варті...

Писаренка вони догнали при виході з залі. Пропускаючи вперед інших, він спинився, жваво розмовляючи з військовим, що обкидав уважним поглядом кожну жінку.

— Ну, як тобі? — зустрів Писаренко Івана Семеновича і враз, не чекаючи відповіді, додав: — Надзвичайної Оце талант!

— Да-а.. бабочка на ять! — прикинув військовий.

— У мене до тебе прохання,— чогось пошепки, сам дивуючись, що хвилюється, сказав Іван Семенович.— Ти театрал, то, може, знаєш... Хто вона, звідки... І взагалі...

— Що? — вирячивсь на нього Куниця.— Нічого не розумію!

— Та тут і розуміти нічого...— засміявсь Писаренко й насваривсь пальцем.— Гляди мені, Іване! — І враз нищим тоном скінчив:— Та й блідий же ти! Нездужаєш, чи що?

— Ні... Втомився, мабуть... Так от, чи не знаєш?

— Не знаю,— пригадуючи, протяг Писаренко.— Але зараз дізнаємось. Товаришу Мюфке! — покликав він когось з натовпу.

До них, якось дивно весь час присідаючи та потираючи свої маленькі, густо порослі рудим волоссям ручки, підскочив низенький не то хлопчик, не то дідок з величезною патлатою головою.

— Рецензент Мюфке,— назвав його Писаренко.

— Так, так... музичний критик Мюфке... Тобто не Мюфке власне, а Ля-Бемоль... Хе-хе-хе... Ля-Бемоль, товаришу Писаренко... Дуже радий вас бачити... завсігди до ваших послуг... Іван Семенович Орловець? Ах, як це приємно! Ну, хто ж не знає товариша Орловця? Всякий знає товариша Орловця... Товариш Куниця? Моє шанування, товаришу Кунице... Сьогодні можна побачити тут усіх... геть усіх... Саренко тут, Валюш тут, Мірошниченко тут... Всі, всі... Ще б пак! Така подія! Ах, яка це музична подія!

— Так от, товаришу Мюфке,— перепинив Писаренко рецензента,— чи не знаєте ви, що вона за їдна, ця сама Завадська?

— Що вона за їдна? її біографія?

— От, от... біографія...— зрадив Іван Семенович.

На жаль, Мюфке не знає біографії Завадської... Але він знатиме. На другий антракт він її знатиме. Хай товариш Писаренко чекає його в другім антракті, він, Мюфке, дасть йому всі потрібні відомості Навіть більше...

І, все так же потираючи свої волохаті ручки, рецензент пірнув у юрбу.

— Цей дізнається,— ствердив Писаренко.— Митець! Ще від старого режиму спадок. А ти погано-таки виглядаєш,— повернувся він до Івана Семеновича.— Лікувався б, чи що... Я все збираюсь до тебе, та якось...

Залунав дзвінок.

Сівши, Куниця непомітно зиркнув на Івана Семеновича. Той уже відкинувся на спинку крісла й замруживсь. "А він справді хворий,— подумав Куниця, пильніше роздивляючись на товаришеве обличчя.— Бач, як очі позападали. Да-а... історія... І яке йому діло до цієї... стерви? Ач, викручується... Ну, не бісової тобі пари жінка — щоб отак танцювати! Чорт, а не баба...— мимоволі штовхнув він ліктем під бік свого товариша. — Да-а..."

Але Іван Семенович і сам пас очима кожен рух цієї високої жінки в квітчастій великій хустці....

2*

35

І враз наче холодним та гострим лезом проведено йому по спині,— диким рухом урвала Кармен свій палкий танок, під грім оплесків сплигуючи зі столу; легкою хмаринкою знялося круг ніг її чорне убрання, високо відкриваючи стрункі по-дівочому ноги, і срібним холодним лезом лягла на чорне тріко на стегнах вузьенька смужка тонких мережив...

— Це ж наша панянка! — голосно, здалось Куниці, що на всю залю, гукнув Іван Семенович.

II

Чи давно нечувана музика якимось по-иншому настроїла його нерви, звиклі до певного, одноманітного ритму ділових, навіть у захваті своїм розмірених днів; чи то спогади, що, зароївшись круг Завадської, злились потім з ширшими, як і все нічне, невиразними думками,— але ж все зростала на столику коло ліжка купа недокурків, все мультішою ставала під ранок гаряча подушка. Коли позначилися вікна каламутними синіми плямами, Іван Семенович упевнився, що сну годі чекати; не світячи, він одягся й навшпиньки, щоб не збудити кого, вийшов на ґанок.

Пізній зимовий ранок тільки займався. На сході, за темними кубами заводських будівель, розгорталася помалу вузька хвиляста синя бинда, але вгорі, над головою Івана Семеновича, небо було ще по-нічному сіре, вкрите грубим рівним шаром важких снігових хмар. Щодалі на захід вони лягали все нижче; там, де на горі маячили невиразні контури міста, хмари розливалися чорною масою. Віяв звідти дзвінкий, напахчений близьким снігом вітер.

Іван Семенович розстібиув бекешу й скинув шапку, на повні груди вдихаючи ранкову свіжину. З безсоння тіло немов п'яніло; в голові дзвонило рівно й уперто. Іван Семенович взяв у руку чистого пухкого снігу, що важкими гронами висів на вітах бузку круг ганку, й приклав його до гарячого чола; різкий нервовий холодок збігав йому хвильками на плечі й приємно лоскотав спину. Він млосно примруживсь, задоволено відчуваючи, як повертається йому звичайна його ранкова бадьорість; потім витяг цигарник і, на ходу скручуючи вправними пальцями велику цигарку, почав сходити з ганку.

Навкруги було тихо. Тільки з-за двоповерхового будинку Управи чулося инколи, як стомлено, мов крізь сон, пихкає завод, та з боку міста долітав коли-не-коли притишений невиразний гуркіт. Управське подвір'я, оточене невисокими, мов миколаївські касарні, будинками, тонуло в сутінках. При землі густо-сині, вони щовище сірішали, нерівними брудними плямами вкриваючи жовті закурені стіни з чорними невидющими вікнами. Тільки в кінці двору, в будинку, де відведено квартирі декому з адміністрації та інженерів, світилося два вікна тихим червонуватим світлом.

"Що це в нього, лямпадка, чи що?" — посміхнувся Іван Семенович, пригадавши вчорашню, в опері, розмову з Звірятином. Був цей інженер тепер ще неприємніший йому, як раніше: обурював Івана Семеновича той спокійний цинізм, що вчувався йому в кожному слові Звірятина. А втім, хіба це не природньо для людини такого типу — жити тільки для себе й собою, особливо тепер, смерть своєї кляси й ладу переживаючи? І немов жаль до цього випещеного й самозакоханого міщанина обгорнув на мить

Івана Семеновича: якого духовного холоду треба зазнати, щоб, на все рукою махнувши, тішити себе тим, що на твій вік, мовляв, вистарчить насолоди й вигоді

"Перші місця в театрі",— пригадалися йому слова Звірятина.

"Але ж останні ролі в п'єсі",— додав тоді він.

— Хто це? — спинив його під брамою хрипкий з холоду та безсоння голос.

Іван Семенович назвався.

— О! — здивувався сторож Свирид.— Чого це ви, Семеновичу, так рано?

Забряжчали ключі, і Іван Семенович вступив на задній заводський двір, завалений вугіллям та купами старого ганджованого заліза. Гострий дух іржі приємно залоскотав йому ніздрі; він бадьорив його, нагадував про напружену — до теплого поту — працю...

— Не спиться? — спитав Свирид, сам солодко, з виском, позіхаючи.

— Да... Так чогось... Думки всякі.

— Буває,— співчутливо погодивсь Свирид, простягаючи руку по тютюн.

Синяста бинда на сході ширшала. Вузькими затоками вливалася синява в сіру навалу хмар, сріблячи їх кучеряві крайки, ніжним полиском відбиваючись на снігах долі. Присніжений антрацит грав де-не-де, мов дорогі самоцвіти; здавалось, розкидав хтось нестерпучо білі вогники низом, а вгорі золотаві — пробивалося перше проміння. І коли золотою

стрілою саянуло воно через простір, запаливши високу над управським подвір'ям антену і жаром заливши вікна великого міста на взгір'ї,— заспівала йому назустріч земля. Десь в глибині її зародившись, лився той спів усе вище і вище, купаючи в собі зграї рожевих ранішніх голубів.

Перший підніс свій голос Червоний. Хрипкий, він довго стелився низом, аж доки підхопив його сусідній — Трубний; тоді знялись вони високо в небо — такі широкі й потужні, що, здавалось, не рушили передденної тиші. їм відгукнувся Ливарний, дзвінкий, як мисливський ріг; за ним — Залізничні майстерні, великі — по той бік міста — млини; і за хвилину плив над полями і містом хор урочистих і зазивних фанфар.

Іван Семенович слухав його напружено й радісно, почувуючи, як повертається йому певність і спокій, сила і міць його тілові. Чув себе молодим і дужим, як давно колись, ще в юнацтві, як там... на гойдалці.

— Ти не з Таланського заводу? — спитав він сторожа.— Ти ж з Донбасу?

— А то ж звідки? — знизав плечима Свирид.— Ясно, що з Донбасу! Та не з Таланського... До революції на Григоріївським працював. Ну, а як відкусив руку Денікин — який робітник? Прибило сюди, сторожую,— сплюнув він недокурком на рудий, з вугіллям замішаний сніг.

— А я з Таланського,— мрійно пригадав Іван Семенович, сівши на ослоні під вартівнею.— Там і починав. Тамошній я,— пояснив він задумано.— Та, як і тебе, прибило сюди; вже й зв'язок утратив. Сам не їздив туди ні разу, та й не бачив нікого звідти от уже кілька років... Да...

І, прояснівши усмішкою, додав:

— А от учора побачив... Та не товариша... Ні. А бабу одну...

— Буває,— погодився мляво Свирид.

— Вона й незнайома мені... Де там! Був у нас на Талан-ському головний інженер Павленко — так це дочка його, одиначка. Тепер вона співачка відома, в опері виступає... І прізвище в неї інше — Завадська. Кажуть, замужем була, та покинула, чи що, чоловіка... Чи з білими відступив,— не знаю...

Іван Семенович подумав, що нецікаво, певне, Свиридові про це все слухати, але не замовк — почував, що треба йому виговоритися до кінця.

— Я й не пізнав би її, мабуть, та, танцювавши, відкрила високо ноги...

— По ногах примітили? — зацікавивсь Свирид, скося поглянувши на Івана Семеновича.

— Н-да... по ногах,— проволік Іван Семенович, не дочувши, що бринів у Свиридовім голосі коротенький смішок.— Але ж як — це найдавніше! Ти, може, думаєш щось,— запевнив він,— так це ти даремно... Не знав я її — ти ж чуєш: головного інженера дочка-одиначка! "Панянка" прозивали її, бо горде було — страх! А одного разу повертались ми, хлопці,— мені тоді років з двадцять було,— ранком з купання... Щоб ближче — заводським парком пішли, повз будинки адміністрації... Ідем, витіваємо всяке... А ранок веселий та сонячний... У липні було, в свято. Коли це дивимось, а на гойдалці — поставили хлопці на Клечальну — стоїть панянка. Та несла їй — не розгойдається. А коло гойдалки літня вже жінка якась, німкеня, чи що. Побачила нас, белькоче щось до панянки, а та нічого, немов і немає нас... А хлопці підморгують: "Ану, Іване, хитни!" Скочив я на гойдалку ту, раз! раз! — розгойдав так, що аж у вухах свистить! Репетує німкеня внизу, парасолькою вимахує, а панянка — нічого; бачу, лише зблідла трохи та вуста стисла.

"Страшно?" — кричу до неї.

Може, й не чула — не знаю; але ж не відказала нічого й тільки визивно якимось на мене подивилася.

"Ще? — гукаю, а сам щосили піддав, аж дух забиває! А вона хоч би що, тільки, посміхаючись презирливо, дивиться на мене очима невидючими. Так і літали ми, одне в одне вдивляючись, немов поглядами сили свої міряючи... Затявся я тоді примусити її заговорити до мене, попросити мене, щоб спинився! І примусив би! Да! — вигукнув Іван Семенович палко.— Та вітер нашкодив..."

Він замовк, на хвилинку заплющившись — щоб згадати ясніше — і, посміхаючись втішно, пояснив:

— Закотив їй вітер спідницю, високо відкрив ноги, до білих мережив на стегнах...

— Ну? — не зразу повірив Свирид, а уявивши достотно, хихикнув.— Буває...

Іван Семенович потягнувся млясно та стомлено:

— Не стало сили мені тоді в злякані очі її дивитись... Кинув гойдати.

І по павзі скінчив:

— А вчора впізнав — і згадалася юність... Ех! — розправив він запалі груди й, почувавши, що треба руху йому — багато й притомливого,— пішов у кінець двору, де починали робітники накидати вугілля в вагонетки. Взяв лопату й працював довго — мовчки й старанно, немов наглядав за ним хтось суворий. Коли ж теплом налилися м'язи, а спітніле обличчя припало порохом, кинув і, не поспішаючи, пішов додому.

Там нікого вже не було. "Родина,— зло подумав Іван Семенович, сам дивуючись, що це чомусь неприємно йому сьогодні.— Тижнями не бачимо одне одного..."

Швиденько вмився й, так-сяк поснідавши, поспішив до Управи.

В кабінеті назустріч йому підвівся з канапи інженер Звірятин.

— Добридень, директоре! — привітав він Івана Семеновича по-піонерськи й, покусуючи тонкі бліді губи, відійшов до вікна. Видимо, хотів щось сказати й не знаходив слів.

"Ага,— зловтішно подумав Іван Семенович,— одбій б'єш!" І байдужим удано тоном запитав:

— Ну, як же, інженер Звірятин? Кращі місця в театрі, а? Той скинув на нього поглядом бистрим та пильним

і спробував засміятись: "Не забули, директоре? Хе-хе-хе..." — але ж не пощастило йому зі сміхом не бринів, розсипаючись дрібно, а падав сухими окремими камінцями — силуваний. Кинув сміятись Звірятин і, на себе за невдачу гнівний, Іванові Семеновичу визивно:

— А звичайно, товаришу Орловець! Кращі місця. Ті, що, хоч-не-хоч, мусите ви нам віддавати, бо без нас ви — без рук!

І, перехопивши погляд Івана Семеновича, гнівний і презирливий, замахав досадливо рукою:

— Знаю, знаю, директоре! Недовго. Мовляв, виростуть у вас свої руки — молодь... Знаю! Але ж мені довго й не треба, ні. Мені аби на мій вік стало. А за себе я зовсім спокійний — Звірятиних, вельмишановний, небагато, на пальцях перелічити можна... Ім'я!

Він випростався серед кабінету, широкий і опасистий, і неробленим уже, щасливим смішком зайшовшись, довірливо, мов давньому другові, говорив:

— А що міщанин я, вельмишановний, що, мовляв, підло тільки про себе дбати,— пuste це, слова! Я раз живу {недовго — природно, що хочу

я взяти від життя не тільки більше, а й кращого... Та й хіба сам я такий? Всі ми однакові. Тільки, що краще, може, по-різному розуміємо...

Іван Семенович хотів відказати, що, певне, він інакше це розуміє, але ж перепинив його Звірятин холодно і рішуче:

— Не говорімо про це, директоре! Бо говорити про це — треба найбільшої, щирости дійти. Я-то можу, я все своїм іменем назву, ну а ви... Футлярчик на вас...

— Що? — здивувався Іван Семенович.

— Шкаралуща. А що там у вас всередині, в зернятці, ви й самі, вибачайте, не знаєте. Бо, думаючи,— іронічно він зуби вискалив,— про всіх і за все, ви ніколи, мабуть, над собою не думали. То як же ви можете впевнитись, що ви кращий за мене, що я міщанин, а ви — ні? А може, колупнути вас добре — то й однакові, а? У всякому разі, вельмишановний, обом нам не гірко кортить, а солоденького. Да!

Він замовк, обрізаючи цигару, і потім, запалюючи вже, іншим тоном, простіше, спитав:

— Ну, а опера як вам? Власне, не опера, а актриса? Навіть не актриса,— посміхнувся він, кільцями дим пускаючи,— а жінка?

— Ви про... Завадську? — не хотівши, спитав Іван Семенович, дивуючись, що не покладе він край цій балачці.

— А про кого ж іще? — проворкотав Звірятин.— Про неї,— якось покотячи примружив він очі.— Ви звернули увагу, вельмишановний? Фігура... Рука... А ноги! — з баритона на високий тенор перейшов він, захвилювавшись: — Та все, все! Ніс, підборіддя... На щічках ямочки... Зуби, усмішка... Ви звернули увагу, директоре, ви пригадуєте?

Почуваючи, що обгортає його минуле безсоння важкою втомою, сперся Іван Семенович на стіл.

— Ви все це так розписуєте,— промовив він нудно,— немов...

— Немов маю щось на увазі? — підхопив насмішкувато Звірятин.— А маю, вельмишановний, ви не помилились! Все те ж: що все краще належить нам, наше. Навіть жінки! Кращі з них, ті, на кого гарячими очима дивляться тисячі... Ця сама Завадська — вона наша. Розумієте? Наша! Культурою, звичками, смаками, симпатіями...

Повні груди набрав повітря, видимо, збіривсь говорити довго, але ж увійшов до кабінету інженер Сквирський, і Звірятин промовчав. Одійшов до вікна й, прихилившись до підвіконня, зустрів Сквирського колючим поглядом. Той, широко, мов дерев'яними ногами, ступаючи, підійшов до столу й, кожного від голови до ніг уважно оглянувши, сказав без інтонацій і навіть без наголосу), здавалось:

— Я зайшов нагадати вам, що сьогодні о дев'ятій нарада...

Дратував завсігди Івана Семеновича цей мовчазний здебільшого й по-німецькому акуратний інженер — нагадував йому хитро зроблений автомат: раз заведений, діяв, доки пружини ставало.

— Нарада? — незадоволено перепитав Іван Семенович, почувавши, що не хоче він ще й увечері бачити цих помічників своїх, і несподівано кинув: — Я не буду.

— Не будете? — здивувався Сквирський, а Звірятин промимрив щось невиразне, за кільцями тютюнового диму стежачи.

— Так, не буду! — рішуче заявив Іван Семенович і, спокійно й визивно в Звірятина вдивляючись, процідив:

— Я сьогодні до опери йду.

III

Перше, що, взявши квитка, спало на думку Іванові Семеновичу, це розірвати цього рожевого папірця, вийти геть на завіяні снігом безлюдні вулиці й знову стати звичайним, спокійним і рівним,— коли ясно тобі все й зрозуміло,— яким і був він до цього безглуздя! Це ж безглуздя — замість, відіспавшись після безсонної ночі, сісти до звичної й цікавої праці, тинятись аж до синього вечора містом, ніби намагаючись обдумати щось важливе й невідкладне, коли, власне, й нема про що думати; а тепер, як і напередодні, проштовхуватись до цих широких дверей, за якими не знає з чого обгорне його досада... А на кого ж, як не на себе, може він досадувати сьогодні? Адже цього вечора ніхто не вмовляв його сюди йти; це його власне бажання й воля...

"Бажання!" — криво посміхнувся Іван Семенович, обережно згортаючи й ховаючи квитка до кишені. Бажання чого? Почути музику? Коли ж це став він таким аматором, що два вечора зряду може і хоче слухати ту саму "Кармен"? І, почувуючи, як гаряче й густо він червоніє, лютився, мов нападаючи на кого, а не виправдуючись. Та й чого він мав виправдуватись? Перед ким? Що ж тут такого, що хочеться йому ще раз подивитись на Ірину Завадську? Так, так, саме подивитись, а не слухати! Що ж тут негарного або неприродного, питає він?

— Що ж ви стоїте на дверях! — нетерпляче штовхнув його хтось іззаду.— Ідіть-но туди або сюди!

— Я сюди! Я сюди...— захапався Іван Семенович і вступив до фойє, де, як і вчора, роїлась публіка.

— Я сюди...— півголосом проказував він, простуючи до роздягальні й почувуючи, що приємно йому бути в цій рухливій, такій святковій юрбі. Звичайно, приємно! Адже не щодня випадає йому бачити стільки веселої,

з блискучими очима молоді, стільки гарних, так одна на одну не схожих, жінок... І ніхто, власне, не винен, тільки він сам, що став він такий нервовий та draжливий: давно вже треба йому відпочивати час від часу на людях, це так добре діє на нерви; вечір у театрі, наприклад...

І, ласкаво сам до себе посміхаючись, Іван Семенович увійшов до залі.

Наггівосвітлена і ще майже зовсім порожня, вона війнула назустріч приємним бадьорим холодком та дзвінкою тишею. Дихаючи на повні груди, Іван Семенович прорипів черевиками до свого — як і вчора, в четвертому ряді — крісла й, сівши, вигідно випроставсь. Безсонна ніч і цілоденна втома давали себе знати: ноги в суглобах нили і ніби дрібним піском різало очі; дивитися було важко, а проти ясного світла — то й боляче. "Це добре, що взяв він місце так близько від сцени: здаля він сьогодні навряд чи й роздивився б на неї", — подумав він, чомусь нагадуючи, як урвала вона вчора танок, вся жагуча така і разом спокійна, а чорне убрання заверемілось у неї круг ніг, відкриваючи круглі коліна з білою блискавкою мережив над ними...

Глядачів прибувало. Спочатку поодинокі, голоси їх тепер зливалися в один рівний безперервний шум; здавалось, гудить якась невидима могутня машина...

— Це кажу вам я, Іван Скорик, а мені повірити можна, — вирізнівсь позад Івана Семеновича чийсь хрипкий, а все ж багатий на модуляції голос: — Зроду не брехав, то й тепер не маю чого брехати...

І Іван Семенович почув, як за його спиною, відсапуючи й тонко носом присвистуючи, хтось важко опустивсь у крісло, що жалібно заскрипіло.

— Бував я й по закордонах усяких, — по павзі провадив той самий голос, — і імперію Російську свого часу всю виходив-виїздив, ніде гріха діти, та й не таюсь я з ним, сам колись антрепренером був — тож чув і

бачив чимало всяких Кармен, а кажу ж вам, що такої, як ця Ірка, не бачив... Не чув... Да-а...

— Ну, звичайно,— проспівав, йому відповідаючи, солоденький тенорок.— Вся Європа визнала Ірину Едуардівну.

— Що тая Європа,— зневажливо позіхнув перший,— коли я її визнав!

Іван Семенович мельки подививсь на бесідників. Розмовляло троє: великий, мов розпухлий, акторського типу дідуган, що, весь час посвистуючи носом, мов риба, хапав повітря, далеко випинаючи на синьо голені губи; прищуватий, потворно горбатий молодик, з величеньким самоцвітом в яскравій краватці і довговолосий, з сивизною вже, чи то дякон, чи то професор, що, тихо покашлюючи і, здалось Іванові Семеновичу, бризкаючи слиною, почав розводитись про високі, всіма визнані властивості співу і гри високоповажної Ірини Едуардівни Завадської, справжньої прикраси нашої молодії... кгм... кгм... пролетарської опери. Він, Ієронім Трьохсвятський,— "Це для мене, мабуть",— майнуло Іванові Семеновичу,— не раз уже мав приємність писати про все це в нашій центральній і місцевій пресі. Так, він погоджується, що кращу Кармен світ чи й бачив. Такої тонкості музичного малюнку... кгм... кгм... такої пластичності й разом насиченосте рухів... такої художньої інтерпретації пристрасти — а що ж таке Кармен, як не сама пристрасть? — давно не бачила опера.

Тут встряв горбань і почав виспівувати про пристрасть взагалі та про філософію пристрасти, про музику як стихію пристрасти, та про "Кармен" як найпристраснішу оперу, аж доки спинив його дідуган, зненацька захріпши баса.

— Да-а,— немов спросоння відсапавсь той,— великого треба темпераменту, щоб так виконувати...

— Ну, щодо темпераменту,— закехкав горбань,— то Ірині Едуардівні не позичати його! Про неї кажуть...

І він пошепки, захлинаючись сміхом, розповів щось таке, з чого зайшовся притишеним реготом грубий Скорих, а йому якимось підкачиному завторив Ієронім Трьохсвятський.

"Всі ви однакові,— огидливо знизавши плечима, подумав Іван Семенович.— Розводитеся про мистецтво та ідеали, а кінчаєте..."

Та й не скінчив, ураз пригадавши чомусь, як урвала танок, пристрасний та звабливий,— вогнем майнула смужка мережив у шовковому шумі чорного убрання...

Іван Семенович знітивсь і широко розплющеними очима сліпо дививсь на кров'ю та золотом розмальовану завісу.

— Товаришу Орловець! — гукав до нього, потираючи в проході волохаті ручки свої, Мюфке.— Добри вечір, товаришу Орловець!

Іван Семенович стенився і, важко ступаючи, встроївши очі в підлогу, пішов до рецензента. Здавалось, він давно й нетерпляче чекав цього маленького чоловіка, мав пильну до нього справу...

— От і ви...— якимось з полегкістю зітхнув Іван Семенович, простягаючи рецензентові руку.

Той ухопивсь за неї своїми волохатими, спітнілими лапками й тюпцяв перед Іваном Семеновичем, трусячи рудими патлами.

Він дуже радий бачити й сьогодні товариша Орловця, дуже радий. З товариша Орловця неабиякий меломан, а? Два вечори на "Кармен"... А втім, що ж тут дивного,— Завадська з усіх їх поробить меломанів... Він, Мюфке, цього певен... А чи задоволений товариш Орловець тими

відомостями про співачку, що їх учора подав йому Мюфке? Так, так, він сам знає, що біографія ще не повна, але ж він мав так небагато часу... Та вже сьогодні він може додати дещо свіженького, принаймні кілька пікантних подробиць...

— Так ви от що...— все ще дивлячись вниз, перепинив рецензента Іван Семенович.— Мені треба бачити її... Так ви постарайтесь...

— Тобто як?..— спантеличився Мюфке, і враз хитрі зелені вогники забігали йому в очах...— А... розумію, розумію... Ах, ви ж меломан який! Хе-хе-хе...

І він грайливо підморгнув Іванові Семеновичу. Той насупивсь і суворо, просто в рецензентові вічки, що враз закліпали злякано, дивлячись, сказав:

— У мене справа до неї... Да-а... важлива справа... Так от мені треба бачити її сьогодні... зараз...

Зараз? Це не так просто... А втім, звичайно, раз така важлива справа, він, Мюфке, спробує... Так, так, він не обіцяє напевне, він тільки спробує... Але...

І, ще раз чи то натякливо моргнувши, чи злякано кліпнувши, він пірнув у густий натовп у проході.

Іван Семенович ще постояв, задуманий, серед проходу, перешкоджаючи іншим і не помічаючи цього, потім враз повернувся і пішов до свого крісла.

Витяг хусточку й довго витирив спітніле чоло та шию.

Що сталось? Що сталося, будь воно тричі прокляте! Ой, ні, тільки не дратуватись. Треба спокійно, зовсім спокійно все це обміркувати... Та що

ж тепер міркувати,— сталося! Ось там, за цими стінами, маленький руденький Мюфке в'язнотиме зараз від його, Івана Семеновича, імени до незнайомої, зовсім чужої жінки... Для чого? Кому це потрібно? Тільки не Іванові Семеновичу!.. Нащо йому бачити цю Ірину Едуардівну, що має він їй сказати?.. Що от багато років тому працював він на тім заводі, де тато її за інженера був? І що несила їй було розгойдати важку дошку на гойдалці.. Чорт знає що!

Але ж як могло все це статися мимо волі його, для нього так несподівано?

Іван Семенович неспокійно заворушився.

Несподівано? Да-а? Таж від учора стоїть на думці йому

ця висока, в хустці квітчастій жінка.....Адже це про неї — не

словами, а якомсь глибше, сам того не свідомий — думав усю безсонну ніч і весь неробочий, а такий притомливий день... Та й тепер... Хіба не приємно йому тепер знати, що от розсунеться за кілька хвилин завіса — і всі побачать її, таку жагучу, а й спокійну Кармен, а він трошечки іншу — струнку дівчину в обіймах синього неба?

І пив жадібно тривожну музику, що лилася з кінчика диригентової палички...

Власне, чого він хвилюється? Звичайно, сталося все це трохи кумедно, форм якихось таких набрало... Але ж він просто, щиро все їй пояснить, і вона зрозуміє...

Та, коли вийшла, квітами й оплесками, як і вчора, зустрінувшись, спокійно і, здавалось, презирливо вдивляючись у море голів перед себе, знав, що нічого не зможе їй пояснити, бо й сам анічого не розуміє... Найкраще: встати і тихо, черевиками не рипівши, вийти собі геть, щоб

ніколи й на очі не наvertатись оцій жінці, спокійній такій, мов нічого й не сталось. А втім хіба це новина для неї? Звикла, мабуть, що лізе до неї усяка... наволоч...

І, червоніючи густо, голову схилив, не дивлячись більше на сцену, слухав тільки, як важчають руки та ноги і дзвоном наливається голова...

В антракті протисся до нього Мюфке, заклопотаний і урочистий.

— Ходіте! — схопив він за руку Івана Семеновича й потяг його до виходу з залі.

Розштовхуючи перед ним натовп, розповідав, посміхаючись, що здивувалася дуже, спочатку й відмовилась рішуче, та не такий Мюфке, раз узявсь — зробіть! — сказав, що справа до неї в товариша Орловця важлива...

— Яка справа? — не зрозумів Іван Семенович, та, пригадавши, що сам це вигадав для Мюфке, потакував, червоніючи гаряче:— Так, так...
Справа в мене...

Як підійшли в коридорі до маленьких, зразу непомітних дверцят з написом над ними "Стороннім входити заборонено", завагався Іван Семенович, але ж — міцно тримав його за руку Мюфке,— не спинився...

Йшли вузькими покрученими коридорчиками, потім напівпорожніми кімнатами, з дивними, безладно накопиченими меблями. Що далі все частіше пробігали повз них якісь заклопотані, спітнілі й немов до краю розгублені люди; наскакуючи на Івана Семеновича, вони незрозуміло поглядали на нього, спантеличені, що перешкоджає їм щось бігти вільно, потім, прискоривши ходу, зникали також несподівано, як і з'являлись.

— От вам і фабрика розваг,— пояснив Мюфке, як розсунулись широко стіни, а стеля шугнула високо, в густих угорі тінях зникаючи.

Праворуч, у високім напівтемнім проваллі, рівно й притишено гули десь, під підлогою, мабуть, машини, а в самім центрі провалля колу вали повільно якісь чудернацькі споруди — мішанина дерева, картону й розмальованого полотна; навколо метушилися сірі тіні людей, щось тягнути та переставляючи. "Як на заводі..." — подумав Іван Семенович, помітивши, що більшість з них у синіх робітних халатах, і поспішив за Мюфке, тікаючи від пронизливого крику, що лився зверху звідкись:

— Санько-о! Чорті Куди тебе затаскало?

— Швидче! Швидче! — сіпав його за руку Мюфке, звертаючи у високий, яким світлом залитий коридор.— Стійте тут. Я скоро,— поставив він його в кутку під стінкою й відразу загубився в метушливому, яскравому натовпі. "Артисти"...— занотував собі Іван Семенович, почувавши на мить, що й він не звичайний Іван Семенович, а немов виконує якусь чудну, йому самому неприємну роль... І, мов жирний грим, стирає з обличчя дрібні крапельки липкого холодного поту...

— Ідіть! — вродився перед ним Мюфке і, додавши:— Я вас чекатиму!
— пхнув у маленькі двері.

— Хто там? — поплив назустріч Іванові Семеновичу такий знайомий тепер голос з-за темної шовкової завіси, що поділяла надвоє невеличку кімнату.

— Це я...— видобув він нарешті хрипку відповідь, все ще під дверима стоячи...

За занавіскою почувся притишений смішок.

— Це про вас говорив Ля-Бемоль? Мюфке?

— Так, про мене... Я — Орловець...

— Ну то вибачте, товаришу Орловець, що не можу зразу вам показатися — передягаюсь. Сідайте там на канапі, й поговоримо...

Іван Семенович сів і, не роздивляючись навкруги, вп'явся очима у великий портрет Завадської, що висів напроти. Мовчав важко, прислухаючись до тихої шамотні за завісою.

— Ви ще тут? — здивовано запитали звідти, і молоденька дівчина в білому високому фартусі пробігла повз нього до шафи в кутку й знову назад, за завісу.— Що ж ви мовчите?

"Я зараз",— хотів сказати Іван Семенович, та дика лють на себе забила дух йому — ну за яким чортом він тут, у прибиральні якоїсь співачки, на сміх її покоївки!..

— Мюфке казав, що ви в якійсь справі до мене,— вже роздратовання забриніло в співачинім голосі.— То кажіть...

— Да, справа в мене...— захапався Іван Семенович.— Тобто не справа, ні... А так... Я старий ваш знайомий... Навіть не знайомий... бо ви й не знали мене ніколи... А я вас знав. Давно колись знав... Ще в юнацтві. Ще на Таланськім заводі... А от побачив тепер — і насунули спомини... І пригадав. Може, й не пізнав би, та як побачив ваші ноги...

— Що? — зарипіла стільцем співачка, а покоївка її, не стримавшись, чмихнула.

— Ноги ваші...— ковтнув густу слину Іван Семенович.— На першій гастролі... Як танцювали, закотився вам поділ сукні...

— Та що ви говорите... товаришу! — вийшла, схвильована, з-за занавіски Завадська, в квітчасту велику хустку кутаючись.— Що? Вже починаємо? — обернулась вона на рип дверей.

— Починаємо, починаємо!..— прохарчала чиясь спітніла голова, зараз же за дверима зникаючи.

— Так от, товаришу, треба мені йти співати...

Вона повагалася трохи й, посміхнувшись чомусь, додала:

— А вам дуже хотілось би ще зі мною... поговорити? Засміялася весело й щиро.

— Хотілось би...— ступив до дверей Іван Семенович.

— Ну так ми зробимо так...— подумала вона.— В антракті у вас однаково нічого не вийде, то ви краще чекайте мене після вистави коло акторського під'їзду... Гаразд?

— Гаразд...— уже по той бік дверей, коло Мюфке, відповів Іван Семенович.

— Що? — підскочив той, не то здивовано, не то натякливо кліпаючи.

— Нічого! — відрубав Іван Семенович і, важко дихаючи, пішов уперед, — не до залі, а в роздягальню: одягся й, не поспішаючи, пішов з театра.

Майдан перед театром і широкі вулиці, що радіусами від нього розходилися, вже збезлюдніли. Залиті синявим електричним світлом, видались вони Іванові Семеновичу простолінійнішими, як звичайно, й чіткішими; здавалося — гострим олівцем обведено суворі контури будинків, кожному риску на них, густі покладено тіні в западинах і під ворітьми...

Одноманітна перспектива вулиць манила вперед — скільки не йди, так само височітимуть по боках рівні стіни мовчазних будинків, поодинокі

перехожі не збиватимуть спокійної задуми... А головне — не повернешся більше до цього галасливого, душного фойє, не бачитимеш цю високу, в хустці квітчастій жінку...

Іван Семенович кружляв під театром, злий на самого себе, єдине бажання — зараз же додому втікати — в собі тамуючи.

Ні, хоч би там що, а треба лишатися до кінця; мусить він до кінця витерпіти це безглуздя... просто для того, щоб хоч трошки коли не виправити, то принаймні загладити свою ідіотську поведінку! Звичайно, ідіотську! Инакше її й не можна назвати..; Вдертись до незнайомої жінки — невідомо навіть за яким чортом! — і такого дурня удати...

Густо, аж долоні йому пітніли, червоніючи, пригадував Іван Семенович безглузду сцену в прибиральні Завадської, так, як і там, почувуючи, що пересихає йому в горлянці, лоскоче неприємно...

Зайшов до близької пивниці й, слухаючи польок і вальсів, пив пляшку за пляшкою. І що більше пив, то все спокійніше йому ставало. Бо й справді, чи ж варто так через все це хвилюватися? Ну, вийшло це, звичайно, негарно трохи — а більше смішно! Але ж все це можна полагодити і ліквідувати. Він їй усе пояснить, просто й щиро, і вона — розумна й чула — все зрозуміє й вибачить... Посміється трохи, це так... А сміється вона, певне, дуже приємно... Соковито.

І все намагався пригадати, чи сміялась вона тоді на гойдалці...

Коли вийшов з пивниці, в театрі вже гасили світло; одне по одному, востаннє моргнувши, темніли вікна й широкі двері фойє. "Спізнився", — подумав Іван Семенович, скоріш зрадівши, ніж жалкуючи, й зараз же почув грудний переливний сміх Завадської. Йшла від театру, стараючись на руку незграбного, мов ведмідь, чоловіка.

"Я десь бачив його",— хотів пригадати Іван Семенович, і, важко ступаючи, пішов їм назустріч.

— Товариш Орловець? — непевно запитала Завадська й зараз же обернулася до свого супутника.— Ну, Скорик, твоя місія скінчена... Іди спати.

— Ой Ірино, Ірино! — насваривсь пальцем старий антрепренер і, голосно чмокнувши її в руку, заколивався геть.

— Ну... товаришу Орловець...— посміхнулася Завадська.— Ще раз здрастуйте...

— Так ви не гніваєтесь на мене? — скрикнув Іван Семенович і попросив тихше:— Не треба... Я ж не хотів вас образити... Та й не дурень я, ні...

— Я знаю,— заспокоїла його жінка, пояснивши по пав-зі:— Я розпитала про вас Мюфке...

Пройшли трохи мовчки, тоді сказала вона:

— Ви проведіть мене додому... Я недалечко живу, на Німецькій. А по дорозі й розкажете мені за наше колишнє знайомство... Де це було? Коли? І про ноги...— блиснула вона на нього насмішкуватим поглядом. І засміялася тихо.

— Да, я розповім,— погодивсь Іван Семенович, почувавши, як дрібний холодок побіг йому спиною від того сміху.— А про ноги... Це я не зумів висловитись... От...

І, не поспішаючи, задумливо, мов самому собі, оповідав їй за юнацтво своє, за Таланський завод і — вже хвилюючись трохи — про день той, як гойдав її, в синє небо підносячи.

Слухала мовчки, иикколи скоса на нього поглядаючи, а коли скінчив, уронила задумано:

— От бачите — які ми... знайомі... Давні знайомі. І не розпитувала більше.

Коло маленького двоповерхового будиночку спинившись, прощалася:

— Тут я живу,— сказала.—На другому поверсі, помешкання чотирі... Це я для того кажу,— додала,— щоб ви прийшли до мене колись... Поговоримо ще... Гарзд?

— Принду,— хитнув головою Іван Семенович і довго — коли вже важкі вхідні двері за нею рипнули — стояв, не розуміючи зовем, як могло статись, що припав він сухими, вустами до запашної рукавички на вузькій теплій руці...

IV

Доповідаючи, Писаренко чомусь гугнявив, раз у раз підвищуючи голос на початку фрази й кінчаючи її майже пошепки; здавалось, хилить його у сон — покладе, отак шепчучи, голову свою на катедру і вже не вигукне більше, і тоді не треба буде Іванові Семеновичу злякано розплющувати очі, а можна, відкинувшись до стіни, сидіти собі спокійно, прислухаючись, як гуркочуть инколи трамваї за вікнами, а головне — зовсім не думаючи... Адже він і прийшов сюди, тікаючи від думок, нескінченних і невиразних, що от уже кілька день не хвилюють і не дратують, а якось знесилюють його, наливаючи голову важкою втомою... Власне, не втомою, ні... якоюсь чудною тишею, коли так виразно чути, як б'ється жилка на скроні...

"Так от, товариші...— враз голосніше, як звичайно, фальцетом вигукнув Писаренко, ніби зрадівши, що знайшов давно потрібну йому фразу, й полохаючи думки Івана Семеновича...— Так от, товариші..." — знову, ще голосніше й тонше вигукнув він — і враз перейшов на гугнявий

шепіт, ніби щось таємниче звіряючи та все нижче до катедри прихиляючись...

"Чого це він... так?.." — здивовано зиркнув на доповідача Іван Семенович і ще більше здивувався, коли не зміг пригадати, чи завсігди так промовляв Писаренко, чи оце недавно почав...

Як же це так? Писаренко ж з усіх товаришів найближчий йому, друг, можна сказати... Як же не знає Іван Семенович його маніри... звички його?..

І, вже хвилюючись, почав пригадувати, що взагалі знає він про Писаренка: прізвище, ім'я, по батькові... де працював, де працює... Анкета! Анкета!.. І це все? Там мало, так страшенно мало? Тобто нічого... Ну, звичайно, нічого! Бо що ж знає він про Писаренка... ну, як про людину взагалі, чи що... Як він живе, що він любить, що думає... не про поточні справи... ні, так, взагалі...

І, ще не усвідомлюючи, що саме, а вже почувавши, що збагнув він тепер щось нове, наслідками для нього незмірне, від чого ще складніші й притомливіші потечуть йому думки, Іван Семенович подививсь навкруги, на знайомі фігури товаришів, задумано схилені над нотатками...

Що він знає про кожного з них? Ні, не так: чи знає він хоч одного з них так, щоб міг сказати йому все, щоб міг удатись тепер до нього — хай порадить і допоможе?

Іван Семенович підвівсь і, уникаючи здивованих поглядів, вийшов на коридор.

"Треба неодмінно щось з ними зробити,— подумав він про черевики.— Риплять..."

І, скручуючи цигарку, пригадав, як ніяковів він через них в опері... А потім нагадав чомусь свою незвичайну там розмову із Звірятином,— і знову засотались думки, невиразні та нескінченні, і голосніше забився на скроні живчик...

Іван Семенович запалив цигарку й припав гарячим чолом до морозом розмальованої шиби. Разом з холодом потекла в нього якась дивна, спокійна байдужість: хай хоч що, а не відійде він від цього синього вікна, стоятиме, доки згадає, коли це було: така сама утома і чоло коло скла... Вчора? Ні... Позавчора?

В залі залунали голоси, загрюкано, відсовуючи, стільцями, і на коридор почали виходити курці, жваво обговорюючи Писаренкову доповідь. Сам він, стомлено відповідаючи на запитання, відшукав очима Івана Семеновича і підійшов до нього.

— Ти що, чекаєш кого? — спитав він, стаючи поруч, коло вікна.

— Ні,— задумано відповів Іван Семенович, пригадавши, що так, чолом до скла, поруч Писаренка, стояв він давно, на допиті в денікинській контррозвідці, в Полтаві..

— Чи, може, тебе доповідь моя цікавить? Ти ж усім починаєш тепер цікавитись, навіть співачками...— спробував пожартувати Писаренко, сам ураз зніяковівши, коли побачив, як зблід і розгубився Іван Семенович.

— Ні...— відказав той стиха і зробив рух відійти.

— Та ти стій! Не сердься! — спинив його за рукав Писаренко.— Я тобі дещо сказати маю. От що... Як би тобі сказати... Останніми часами ти якийсь чудний став... Перетомився, мабуть? Чи, може, думки які?.. Так ти не крийся — я тобі друг, не забувай про це. Розумієш — друг.

— Розумію,— в'яло, немов про своє щось думаючи, відказав Іван Семенович і замовк, не відриваючи погляду від вікна. За тонкою плівкою скла короткі зимові присмерки синили безлюдну, густо засніжену вулицю. Видно, що бралось на мороз: поодинокі перехожі горбилися в наставлені коміри, глибше ховаючи в кишені руки; дзвінки далеких трамваїв гостро розтинали повітря.

— Та-ак...— проволік по павзі Писаренко і собі чомусь стиха:— Так ти заходь колись, чекатиму.

І, знову трохи помовчавши коло Івана Семеновича, пішов від нього зніяковілий.

Іван Семенович, не поспішаючи, зійшов сходами вниз до роздягальні, вдяг бекешу й, не застібаючись, вийшов на ганок. Холод і тиша широкої вечірньої вулиці відразу збадьорили його. Мірно ступаючи, він почував, як думкам його вертається ясність і виразна закінченість.

Треба покинути геть усе чисто й місяців зо два відпочивати, лікуючи нерви. А головне — взяти себе в добрі шори,— це ключ до всього. І вже посміхався, пригадуючи всю ту плутанину думок, що роїлися йому всі ці дні, і всі ті дрібні факти, що так його непокоїли.

— Скільки на Німецьку? — раптом спинився він коло візника, сам дивуючись, що такий в нього глибокий та ласкавий голос.

— Такса в нас,— похмуро пробубнив візник, накриваючи повстю ноги Іванові Семеновичу.— Но, ти! Задумалась,— гукнув він на свою конячину.— Нервенна яка...

— Так, по-твоєму,— засміявся пасажир,— задумуються через нерви?

— Задумаєшся з таким життям! — з люттю стьобнув візник коняку.— А, звичайно, які думки в здорового? Так... ніщо...

І він замовк, сам задумавшись, а може й куняючи на своїм передку.

Іван Семенович відкинувсь на спинку саней і з цікавістю подивлявся, як пропливали повз високі сірі стіни будинків,

— Стій! — зірвався йому голос, як показався з-за рогу біленький двоповерховий домок з колонами.— Та стій же, кажуть тобі! — ще раз нетерпляче гукнув він і почув, як обважніли йому ноги. Розплативсь і помалу пішов до біленького домика. Вікна на другім поверху світилися — значить, вдома. "А може, таки немає?" — потішив він себе, коли вже дзвонив коло широких дверей з табличкою: "Правозаступник Шпара". І враз, почувши, як забряжчав по той бік дверей дзвоник, ступив кілька кроків до сходів, ніби збі-равсь тікати, але ж розчинилися двері, й на порозі з'явилася висока в чорному дівчина. "Покоївка",— заспокоєно подумав Іван Семенович і посунув до неї.

— Мені до Завадської,— хрипко промовив він, уникаючи здивованого погляду дівчини.

— Ви до Ірини Едуардівни Завадської? — виправила та й якось знехотя пропустила гостя до передпокою.

— Так, я до товаришки Завадської,— розсердився Іван Семенович, неприємно вражений, побачивши себе у великому свічаді Давно треба було б купити нове пальто; вже ніхто не носить таких бекеш, критих солдатським сукном. Та й взагалі треба доглядати себе... Бач, як позаростали щоки...

— Ви, може, скинули б пальто? — сміхом забринів покоївчин голос, і вона допомогла Іванові Семеновичу повісити його бекешу поруч кількох на доброму хутрі пальт.

— Прошу,— нашвуклонилась вона й повела його широким коридором до дверей, з-за яких чулися притишені голоси й веселий жіночий сміх.

"Ач, заходяться",— мало не вголос з люттю подумав Іван Семенович, на мить зажмурившись перед потоком світла, що ринуло йому назустріч з розчинених дверей до покою.

Він ступив кілька кроків і спинивсь, неприємно вражений голосами й обличчями знайомими. Просто дверей, пірнувши в глибоке вигідне крісло, світив бездоганним проділом Звірятин; він щось розповідав півголосом, перехилившись до своєї сусідки, пишної білявки з гарячими, як кров, губами, але, почувши кроки, замовк і, не ховаючи свого здивування, вп'явся очима в Івана Семеновича. Чомусь перекладаючи з руки в руку стару свою, ззаду облізду, шапку, Іван Семенович майнув поглядом по темних, ніжних, мов оксамит, шпалерах стін, по картині, де над зеленавими хвилями моря танули легкі білі хмари; спинився на мить на трьох знайомих постатях у кутку і враз спустив очі на складний і спокійний візерунок килиму.

— До вас гість, Ірино Едуардівно! — проспівав насмішкуватий баритон Звірятина, і Іван Семенович почув швидкі дрібні кроки й важкий шум шовку.

"Так це вона?" — скинув він очима на ставну смугляву жінку, що, ласкаво посміхаючись, наближалась до нього. Видалася вона йому зовсім іншою, як уявляв, а чи краща — не знав; але ж не скидалася вона ні на ту, що в театрі, а ні на ту, що на гойдалці колись,— зливалися в ній обидві

— Здрастуйте, товаришу...— почала вона й замішалася.

— Товаришу Орловець,— допоміг їй Звірятин.— Рекомендую, товариство,— підвищив він гол оса.— Товариш Орловець, мій і Володимира Петровича принципал. Чуєте, Володимире Петровичу,— кинув він кудись у куток,— начальство прийшло.

Іван Семенович уклонився й сів коло дверей.

— Так ви на тім самім заводі?..— здивовано занотувала Завадська.— Чому ж ви нічого про це не казали, Володимире Петровичу?

— А що ж тут цікавого? — почувся байдужий голос з кутка.

Там, випроставши до напівзагаслого каміна довгі тонкі свої ноги, сидів у тіні якоїсь широколистої пальми інженер Сквирський. Коло нього на невеличкому столику стояла карафка з горілкою й чарка. Час від часу він підносив чарку до рота й помалу цідив горілку крізь губи; потім пильно роздивлявся на свої довгі, з гострими нігтями пальці. Почувши прізвище Івана Семеновича, він, не поспішаючи, підійшов до нього, мовчки стис йому руки і мовчки ж, широко ступаючи, повернувся на своє місце. Більше ні з ким, навіть з самою Завадською, Іван Семенович не ручкався. Пишна білявка привітала його тільки очима, зараз же заховавши їх за шкельцями лорнетки; три чоловіки по другий бік каміна пробурмотали щось невиразне, не уриваючи далі своєї жвавої розмови півголосом.

— Це все мої добрі знайомі, товариші,— стиха промовила Завадська, показуючи очима на цю групу.— Отой гладкий дід — це відомий колись антрепренер Скорих. Ну, тепер він, звичайно... так собі... Я навіть не знаю, з чого й як він живе... Але ж він дуже цікавий: цілий театральний архив. А той, поруч, це Ієронім Трьохсвятський, музичний критик і теоретик... А горбань — відомий композитор

Мурів, дуже талановитий... Дуже! Майже європейська величина... Але ж він якийсь такий...

— Я їх знаю,— промовив Іван Семенович, пригадавши їхню розмову в опері, і зашарівсь, уявивши собі весь той вечір. Цікаво, що думає про нього ця зовсім невідома йому жінка, до якої він навіть слів не має? Чому сидить вона коло нього, в цій затишній багатій кімнаті, серед своїх друзів і щось говорить йому, замість гнати його геть, чужого і непотрібного?

Завадська почала розпитувати його за оперу, чи сподобалась вона йому, чи часто буває він там, та, глянувши на свого бесідника, зніяковіла й замовкла: він сидів, низько схиливши голову й, видимо, зовсім її не чув. Утома й біль мішалися на його обличчі.

— Ви не сердьтесь на мене,— промовив він нарешті винуватим голосом.— Я не знав, що у вас таке товариство...

І, взявши з близького столика якийсь альбом, він почав машинально його перегортати.

— Це мій театральний,— сказала господиня і, відійшовши до Сквирського, схвильовано схилилася над його столиком.

— Що ж ви всі замовкли? — завередувала білявка, стурбована, що не тільки загальна розмова не в'яжеться, ба й Звірятин не прихилився більше до неї.— Мурів, Сквирський! Кінчайте ж свій диспут! Це так цікаво, — примружилась вона До Івана Семеновича.

— Да-а... темочка нічогенька...— проворкотав Звірятин.— Про одну з надбудовочок, Іване Семеновичу, про кохання! — підняв він пальця.

— І про пристрасть,— прикинув дерев'яним голосом Сквирський, суворо дивлячись на Завадську.

— Ну, і про пристрасть, як... підвалину,— погодився Звірятин.

— А я так і не добрала, яка між ними різниця? — поскаржилась білявка й скромно спустила погляд за глибокий виріз своєї сукні.

— Що в звичайних смертних — пристрасть, то в недокрівних — кохання,— відсапавсь антрепренер, разом з іншими виходячи з свого кутка.

— Ай справді, товариство, кінчаймо нашу розмову! — зраділа господиня.— До речі, маємо ще одного опонента. Певне, товариш Орловець як матеріяліст...

— Ну, щодо кохання, голубко моя, то я теж правовірний матеріяліст, — зайшовся високим сміхом антрепренер.—

По-моєму, тут і говорити нема про що: все ясно, як в політ-грамоті. А щодо того, де пристрасть, а де кохання, так про це нехай інженер Сквирський на дозвіллі думають...

— Чекайте! — перепинив його Звірятин і обернувся до Івана Семеновича.— Товариш Мурів,— схилив він голову в бік горбаня,— висунув надзвичайно цікаве твердження... Він, виходячи з того, що пристрасть, простий вияв елементарного полового потягу, дуже часто вибухає між особами різних соціяльних клясів, робить висновок про...

— Про надклясовість кохання! — бризнув слиною маленький горбань, скочивши з свого кріселка.— Так, так, товаришу Сквирський — кохання! Найідеальнішого чи най-грубішого — однаково! Для мене це аксіома! Це істина! — дріботів він серед кімнати, розмахуючи руками так, немов шалено проти води веслюючи.— Хіба не бачимо ми тисячі прикладів навкруги? Та я сам можу назвати десятки випадків, коли кохаються люди різних, ба й ворожих, клясів!.. Та пусте — приклади! Не в них сила! До цього висновку я приходжу... ну, філософськи, чи що...

— Ша! Філософе! — спіймав його за руки антрепренер.— їй-богу, міліція може прибігти!

— Ану вас! — вирвався горбань і дрібними кроками відбіг до вікна.— Ніколи не дасть висловитись,— здригнув він плечем у бік Скороика.

— Але ж нащо так хвилюватися, вельмишановний,— провуркотав Звірятин.— Питання це не з'ясовує.

— Товариш Мурів,— знову вдався він до Івана Семеновича,— розглядаючи кохання як... ну як сублімований половий потяг, чи що... доводить багатьма прикладами й чисто філософічними міркуваннями, що кохання можливе між людьми навіть ворожих клясів.

— Але ж що саме розуміти під коханням,— випростався на своїх довгих ногах Сквирський.— Коли кохання...— хотів провадити він, та, побачивши, як метнувся від вікна Мурів, махнув рукою й, відійшовши, налив собі чарку горілки.

— Та хоч як розумійте ви його — однаково! — пискнув Мурів.— Ну, як я йому це доведу? — розвів він безсило руки і враз, підскочивши до Івана Семеновича, заспішив:— Ну, а ви що скажете на це? Ви! Як, по-вашому, а? Адже може робітник, ну пролетар взагалі, почувати пристрасть до буржуйки? Ну, просто хотіти п, як жінку? Може! Звичайно, може. Тисячі прикладів є! Сотні тисяч! А раз так, то чому ж ця пристрасть не може — при певних умовах — вирости в кохання? Це ж — корінь! Корінь, звичайно! Ну, от ви скажіть, може пролетар покохати буржуйку? По-справжньому, як от у піснях співають... А? Ну от ви скажіть. Ви! Ви! — тикав він пальцем в Івана Семеновича.

— Я? — важко підвівся той, якимось зверху дивлячись на маленького композитора.— Я? — повторив він, помалу скидаючи на всіх очі.

— Та ви ж, ви,— глузливо відказав Звірятин.— Кому ж, як не вам, тепер усе розв'язувати. Під вами ходимо!

Іван Семенович спохмурнів. Цей опасистий, добре годований спец, з манірами лінивого поміщика, дратував його. Він прикусив губу й ступив крок до Звірятина.

— Ми всі чекаємо вашої ласкавої відповіді,— чомусь і собі підвівся Звірятин.— Щоб було ясніше, скажіть, чи могли б ви, Іване Семенович

Орловець, чистої води пролетар, закохатися,— зробив він невеличку павзу,— в Ірину Едуар-дівну Завадську, буржуйку й дочку буржуя?

— Ах, так? — хитнувся назад Іван Семенович.— Так от ви як?..— хрипко додав він, почувавши, як холод залив йому груди. І, тамуючи в собі сміх, що вже лоскотав йому горло, нахилився весь до Звірятина:— Жартуєте, добродію! Хе! Ви ж на собі знаєте, що почував пролетар до буржуя,— те, що й буржуй до нього! Вони або ненавидять один одного, або ж... зневажають,— кинув він і, круто повернувшись, пішов з кімнати.

Здавалось, не йде коридором, а падає в якусь вузьку сіру безодню. І вже не почував люти, а тільки жаль на себе й досаду. Похапцем вдягав бекешу, не потрапляючи в рукава, і враз застиг, шелест шовку почувши.

— Пробачте мені,— кинувся він до Завадської, коли стала на порозі— Пробачте,— притис він бекешу до грудей.

— Який ви дикий,— дивилась вона кудись поза нього,— ах, який дикий!

І відступила, пропускаючи до передпокою Сквирського.

— Зачекайте,— сказав він до Івана Семеновича,— нам по дорозі

Похитуючись, одяг пальто й припав до руки Завадської.

— Заходьте,— сказала та Іванові Семеновичу, цілючи інженера в голову.

Іван Семенович мовчки вклонився й відчинив двері на сходи.

Коли вийшли на вулицю, інженер ще раз сказав: "Нам по дорозі" — й замовк, ступаючи широко й рівномірно.

"Дерев'яний якийсь",— подумав Іван Семенович, намагаючись не відставати, і замисливсь, невиразно пригадуючи все, що сталося з ним за ці останні, надзвичайні для нього дні. Уривки думок, чужих і своїх фраз пливли в пам'яті;

перед очі виринали постаті людей, раніше ніколи незнаних, що тепер увійшли чомусь в його дні.

— Ну, як вам все це? — якось просто, по-товариськи спитав Сквирський, квіт пройшли вони зо два квартали, і взяв Івана Семеновича під руку.

— Яке дивне життя,— підсумував той свої думки, дивлячись у сіре зимове небо.

— І здебільшого — зле.

— Буде краще.

— Краще? — позіхнув інженер.— Ви вірите, що коли зрівняти людям пайки, то життя їм покращає? Полегшає —• так. Але чи покращає... не знаю.

І, прихилившись до Івана Семеновича, говорив гаряче:

— Друже мій, для цього треба вміти жити; розумієте — вміти. Треба вчитися жити! О, наука жити! Яка це складна, прекрасна й, на жаль, невідома наука! Люди зважили зорі, перемогли всі стихії, навчилися будувати хмарочоси й убивати один одного, але жити... жити вони не вміють! Не вміють! — запевнив він Івана Семеновича, дихнувши на нього горілчаним перегаром. І, спинившись на розі, широко повів рукою.— От нехай упадуть стіни усіх цих будинків, і відкриється нам усе, що кублиться за ними,— повісьте мене, коли побачимо ми в когось справді гарне життя! Ну, от пригадайте всіх, кого знаєте,— багато є таких, що

могли б сказати про себе: "У мене гарне життя!"; Нікого, друже, нікого! А коли й є один-два, так не з їх волі, не їхніми зусиллями склалося їхнє життя. Випадок! Тільки випадок! — гукнув він урочисто й розпачливо.— Ніхто, абсолютно ніхто з нас не будує свого життя сам,— ми беремо перше-ліпше, що само дається до рук. Люди вміють будувати собі житло, але будувати своє життя... Хе! Вони воліють існувати. Я — інженер; я збудую вам найскладнішу машину, я доберу кожний цвяшок, щоб працювала вона рівно й добре, але дні мої пливуть на мене, мов повінь, я бовтаюсь в них, хапаючи те, що найближче...

Він замовк і пильно подивився на Івана Семеновича.

— Знаєте, що? — раптом просіяв він.— Ходімте до мене! Це тут, за рогом! — І, не чекаючи згоди, взяв його за руку й повів за собою, мов сліпого.

V

Сподобалось Іванові Семеновичу, що живе Сквирський у малому завулкові, де в глибоких незайманих заметах тільки вузькі тропки протоптано; і не в будинку на вулицю, а в дворі, в двоповерховому флігелі дерев'яному.

— Мов у Прилуці десь живете,— посміхнувся з приємністю, як загарчав їм назустріч великий кундель з-під ґанку.

— Тишу люблю,— пояснив Сквирський, чиркаючи сірниками на сходах.

"А чого ж таскає тебе до... всяких?" — подумав Іван Семенович і спинився, всю сцену в Завадської пригадавши.

А все Звірятин винен!.. Коли б не він, не вибухнув би Іван Семенович, та ще грубо так, немов сп'яна... Але ж дратує він Івана Семеновича,

глузливо й натякливо посміхаючись! Немов підозрюючи, що діється з Іваном Семеновичем, немов розуміючи. "Е... брешеш, вельмишановний,— перекривив він у думці Звірятина,— бо я й сам не розумію нічого... Кручусь, мов та тріска у вирі..."

— Що ж ви стали, ідіть,— перехилився через поручні Сквирський.

— А чого я піду до вас, власне? — тільки тепер зрозумів Іван Семенович, що ні про що — та ще серед ночі — розмовляти йому з цим напідпитку інженером, з ким за три роки він, здається, й разу на розмову не став.

Та, замість повернутися, важко почав сходити вгору.

— Ну, а чому б не посидіти вам у мене? Не поговорити зі мною? — спитав уже на верхній площадці Сквирський.— Нехтуючи розмовами, люди вашого типу роблять грубу помилку: коли мусить людина, щоб жити, думати, то й розмовляти про життя треба їй, як машині викидати геть відроблену пару.

Він брязнув ключами й пропустив Івана Семеновича до передпокою.

Пахло там міцними зимовими яблуками і воском; десь далеко, за кількома дверима, плакала тонко дитина, а їй наспівував хтось монотонно і затишливо: "А-а... а-а..."

— Я не сам тут живу,— сказав Сквирський.— Це в мого сусіда Мюфке дитина плаче...

— Рецензент Мюфке...— сам собі пояснив уражений Іван Семенович, почувавши, що замикає він прізвищем цим тісне коло останніх зустрічей своїх і думок.

— Ви знайомі? — мало здивувався Сквирський і враз пригадав: — Ах, так, так... Мені розповідала Ірина...

— Хто? — не зразу добрав Іван Семенович, кого зве він так коротко.

— Ірина Едуардівна,— поспішив, здалося Іванові Семеновичу, виправитися Сквирський.— Ірина Едуардівна Завад-ська. Вона розповіла мені про вашу зустріч...

"Так він знає!.. Може, всі вони знають?" — зовсім в іншому світлі уявив Іван Семенович останню сцену в співачки.

І весь зіщулився під спокійним поглядом Сквирського. Невиразне гидке почуття, ніби стоїть він у цьому передпокої голий, облило йому тіло колючим холодом, а за хвилину жаром, і, мов шукаючи захисту, поспішив він до темної кімнати Сквирського.

Як включив той електрику, здалося Іванові Семеновичу, що не стає йому повітря дихати — гнітили високі на книжки шафи, щільно одна при одній попід стінами поставлені. Самих стін не було й видно — височіли ці шафи від підлоги до стелі, тільки широке венецьке вікно та одинокі двері не закриваючи.

"Мов у труні",— подумав чомусь Іван Семенович, беззвучно ступаючи по м'якому, під кольор шафам, килиму. Пройшов до великого, на третину кімнати, столу й сів у глибоке, добре всиджене, крісло. Звідусіль, то білими з чорними, то золотими корінцями дивились на нього книги; великі й важенні, маленькі й тонкі, мов зшитки, вони переливалися звідкись зверху, з-під стелі, широкими каскадами з полиці на полицю, не вміщались у шафах і розливались по всій кімнаті — високими стовпчиками лежали на столі й підвіконні. Кілька розгорнутих валялось на канапі, що, видимо, правила й за ліжко.

— То ви все це читали? — притишено спитався Іван Семенович, і невиразна думка про те, що не можна, мабуть, жити цікаво й весело, стільки нереживань і думок чужих увібравши, породила в нім щось подібне до жалю на цього довгоногого інженера.

— Ум-гу...— промимрив неухважно господар, з-за якогось фоліанту дістаючи таку, як у Завадської, карафку з горілкою й дві чарчини.

— Вибачайте, закуски в мене немає,— посміхнувся він ласкаво, наливаючи собі й гостеві, і, поставивши лікті на стіл, цідив крізь зуби блискучу на світлі отруту.

"Дивак,— подумав Іван Семенович.— А може, це в нього недуга?"

І мовчки перехилив свою чарку.

Гарячий спокій розлився йому по жилах. Вмостивсь вигідніше й, почувавши, що хилить його у сон, замруживсь.

— Ще по одній? — прорипів Сквирський.

— Ні. Я годі

— Ну, а я вип'ю.

І, не хапаючись, цідив чарку за чаркою.

— Да, тепер розмови не в моді,— виголосив несподівано й, підвівшись, пройшовсь попід шафами.— Де ж пак їм розмовляти, коли вони не встигають жити навіть!

"Про кого це він?"— здивувався Іван Семенович, з глибокої задуми своєї виринаючи.

— Всі вони хапаються за життя, немов боячись, що не встигнуть його пізнати, не вистарчить їм на це часу. Де ж пак, люди чину! — презирливо хитнувся Сквирський, згорнувши руки на грудях.— А того й не розуміють, дурні, що тільки розмови — не балачки, ні, а розмови! — дають їм змогу брати від життя все, що можуть узяти, все, що їм потрібне! Ви от,— перегнувся він над Іваном Семеновичем,— хіба ви не почуваете, що треба вам довго й щиро порозмовляти?

— Мені? — здивувався Іван Семенович.— З ким? Про що?

— Вам! З ким? Зі мною. З п'ятим, з десятим. З чортом лисим! О! А про що? — раптом засміявся він дерев'яним сміхом.— Про вас.

— Ну, знаєте...— почав сердитися Іван Семенович.— П'єте ви багато.

— От бачите, ви вже й гніваєтесь,— задоволено, мов тільки цього й бажав він, посміхнувся Сквирський.— Так завсігди. Кожен з нас не вміє і боїться говорити про себе. Соромиться навіть. Де ж пак! Особисте життя... Така делікатна тема...

— Ну, а за яким чортом я говоритиму з кимсь про себе? — остаточно розсердився гість, сам наливаючи собі чарку.

— Ви не хвилюйтесь,— притишив його господар і, на тонкі свої пальці уважно роздивляючись, роняв слова далі: — Отже, коли ви хорі, навіть як здається вам тільки, що ви нездужаєте, ви ж не соромитесь звертатись до інших — не тільки до лікаря! — за порадою?.. Ви й розповідаєте, й розпитуєте,— а чи не було такого ще комусь, та що тоді роблено, та як скінчилося... Чому ж, як упаде якась недуга в ваше особисте життя...

— У мене немає недуги! Розумієте? Да...— не знайшов більше слів Іван Семенович, третю чарку собі наливаючи.

Здавалось, не чув його Сквирський. Похитувався на довгих ногах своїх, думаючи про щось глибоко, потім заговорив іншим якимсь голосом — навіть здивувався Іван Семенович, що може звучати він у нього так ніжно та сумовито:

— От будуюмо ми з вами, товаришу Орловець, усякі машини, весь свій досвід і велику науку застосовуючи... Радимось про всяку дрібницю... спільними силами... а хіба ж збудувати особисте життя — це так просто, що ні ради, ані науки не потрібує? А чи не здається вам інколи, що й наше спільне, загальне, чи що, життя не зможемо ми будувати й перебудовувати, доки кожен з нас — неук і ледащо — сам, на свій ризик, творитиме своє окреме життя? Як же з цеглин трухлих здебільшого й неоднакових вивести будівлю прекрасну?

— Що ж ви — контролю над життям кожного з нас вимагаєте, чи як? — зглузував Іван Семенович. Починала набридати йому воркотнява інженерова: крутить, крутить, і почувається, що веде до чогось, а просто не каже.

— Ні, не контролю,— засмутився Сквирський,— а більшої уваги до нього. Ви ж зрозумійте — раз людина живе, а що ж вона з того життя робить?

— Чорт зна що! — сам відповів по павзі.— А все через те, що, знаючи, що раз живе, хапається жити, поспішає, захиляючись... Замість спокійно вибрати з життя тільки те, що справді тобі потрібне, отже, й щасливим тебе може зробити, кожен з нас хапає все, що трапляється йому на шляху... Ну, а потім драми, звичайно... А найбільше — трагікомедії... Бо кількістю якості не замінити! От хоч би й кохання, наприклад,— спинивсь він на хвилю, зшерхлими губами до чарки припадаючи.

— Ну... що кохання? — неприємно похололи Іванові Семеновичу скроні... "За тим і кликав..." — подумав він, з огидою дивлячись, як при кожному ковткові здригається в Сквирського гострий якийсь борлак.

— Коханню...— пошепки почав інженер і голосно гукнув до дверей, обережний стукіт почувши: — Можна! Можна!

Увійшов Мюфке, волохаті ручки свої потираючи. Вклонився обом, але ж здивування не виявив, немов була це звичайна річ: нічна розмова коло карафки.

Сів у кутку й тільки промовив:

— О, інженер Сквирський — філософ. Ой, який філософ! — покрутив він головою.— Такий філософ... Слухатись його — всім би щасливими бути!

— Ну-с, так кохання? — кинув зло Іван Семенович, чомусь із зусиллям це слово вимовляючи.

— Да-с, кохання...— підхопив його Сквирський.— В нім яскравіше, ніж де, виявляється, як невміло, як по-дурному будують своє особисте життя всі люди. І саме кохання найменше хочуть вони вчитися, з мотивів різних, та безглуздих однаково: для одних це — "свята святих", поезія, екстаз, щось ірреальне, до чого ні з міркою, ні з дослідом не підійти; для інших — щось надто елементарне, чому не варто віддавати багато уваги...

— Тепер більшість так дивиться,— скромно втрутився Мюфке.— Полове питання, та й годі...

— Ет, рецензенте! — відмахнувся Сквирський.— Мені байдуже до природи кохання, до його корнів... Я знаю тільки, що хоч як розуміти його, а віддає йому кожен з нас багато уваги, сил і часу. Що таке зрештою наше так зване особисте життя, як не кохання? І знаю інше: яких би форм не набирало кохання — в дев'яност дев'ятьох випадках воно нещасливе...

— Ну...— не повірив Мюфке.— Тепер...

— Зійтися,— заспішив Сквирський,— зовеш не значить кохати щасливо. Та й не знаю я, що тепер легше й частіше роблять: сходяться чи розлучаються... У всякому разі дуже часто життя своє марнують, добиваючись того, від чого, свого нарешті дійшовши, відмовляються розчаровано... То чи варто ж і домагатись такого? Кілька таких піррових перемог — і жити ніколи.

Мюфке засміявся тонко, пирхаючи й куточки губ заслинюючи, здавалось, знесилив його веселий анекдот; тіпався всім тільцем своїм, волохаті ручки свої потираючи.

— Ой, інженер Сквирський! — вигукував він між сміхом.— Ой, який це філософ інженер Сквирський! Просто алхімік! Він шукає єдиного кохання! Вічного кохання!

— Тю на вас, рецензенте! — спинивсь перед ним Сквирський.— Не вічного — справжнього! Справжнього, рецензенте! Такого, щоб варто було його шукати й добиватися. Такого, щоб збагатило воно твоє життя, зробило його цікавішим, повнішим... А головне, щоб не почували ви потім, що витратили себе на щось вам непотрібне, без чого ви легко можете обійтись...

— Рахуночок?

— Так, так, рахуночок! Все в житті, отже, й кохання, повинно добре оплачувати час і зусилля, на нього витрачені. Ну на чорта, скажіть мені, добиватимусь я кохання, мучитимусь і мріятиму, життя своє для нього міняючи, від усього іншого відвертаючись, коли раптом скінчиться таке кохання через дві ночі?.. А здебільшого так і буває... Бо хапається людина жити, тягнеться за першим-ліпшим, що їй під руку підвернеться, а не вибирає, не шукає сама... Зустріне чоловік жінку, відчує потяг до неї — і вже кохає! Жити без неї не може! І добре, як розв'яжеться це швидко—чи полюбляться та й розійдуться, чи ще якимось переконаються, що це омана, помилка; це ще півбіді, а то ж може й звичайна історія

початися — ціле життя, неправильно побудоване!.. Отут і потрібен, рецензенте, рахуночок, свідомість твоя, контроль, товаришу Орловець... Ти не жени, мов той звір за самицею лісом, бо ти ж складніший за того звіра, бо в тобі елементарний той половий потяг в тисячі надбудовочок сублімований, бо кожен твій стрибок у тій гонитві бурю в твоїй психіці вибухає... Та й те пам'ятай, що кожен твій стрибок у тім лісі, кожен твій день у житті — не окрема самостійна величина якась, ні, це маленька цеглинка у великій будові життя твого! Не туди поклав — вся будова инакше піде. Ні, ти не жени, голубчику, язика висолопивши, ти спинись, прохолонь та подумай — а чи неодмінно цю самицю потрібно тобі доганяти? А може, тобі просто час надійшов по лісі ганяти — і байдуже, за ким саме, чи за X, чи за Y?.. А може, навпаки, куди не кинь тебе, тільки цієї шукатимеш... В усяких умовах... усюди... Випробуй себе, зваж, розваж! Бо не сліпець ти, а будівничий! І знай завсігди: раз живеш і недовго — отже, будуй тільки те, що справді тобі потрібне...

Чарку за чаркою випив і прикинув гнівно й презирливо:

— Ідіоти! Сотні мистецтв розвели, а єдине — мистецтво жити! — занехаяли! Ахаєте з поем, де слово до слова пригнано, з музики, де кожен звук дібрано, а найкращу поему, найкращу музику — життя своє особисте... Не співаєте ви його, а виєте!

Сів у крісло й заплющивсь.

По довгій павзі сказав Іван Семенович:

— Ну, я йтиму...

— Прощайте,— не розплющивсь до нього інженер Сквирський.

Аж на сходах немов попросився Мюфке:

— Я вас проведу трохи... Собака в нас. Та й завулок темний...

Ішли мовчки. Вгрузаючи в глибокі замети, думав Іван Семенович, що не знати з чого збилися його дні на сліпі, мов цей завулочок, манівці, де більше розмов, ніж потреби в них.

— Як вони, ці інтелігентики, про своє особисте життя турбуються! — скривився Іван Семенович, пробуваючи хоч цим від думок, Сквирським навіяних, відмахнутися.

— А ви ні? — пірнув кудись у темряву Мюфке.— Всі ми однакові,— почувсь його голос згодом.— Філантропію ви покиньте. А то можна подумати, що такі, як ви, наприклад, за прийдешні покоління дбаючи, зовсім про себе забувають... Мученики-с... Ну, а тільки ж дозвольте спитати вас, як же воно тоді вийде: ви за майбутніх виключно дбатимете, а ті майбутні ще за дальших — а життя на тім самім місці?

Б ні, він, Мюфке, на це не згоджується. Коли хочеш, щоб і майбутнім добре жилося, починай і сьогодні жити краще... А головне, починаючи, як от ми тепер, все життя перебудовувати, не забувай і за маленьке життішко оте особисте... А то й таке статися може: пишний палац збудуємо, а всередині, по комірчинах окремих,— гниль та сморід...

І, мов злякавшись, що наговорив забагато, не наважився вийти з пітьми, здаля "на добраніч" кинув.

— Спіть спокійно,— відказав йому Іван Семенович, сам почувваючи, що не спати йому й цієї ночі.

VI

Рівні, як один, рядки, писані рукою Звірятина, вразили Івана Семеновича. Немов уперше за кілька років співробітництва побачивши, як пише цей акуратний і завсідги врівноважений спец, перегортав Іван Семенович сторінки паперу, не вчитуючись у нього, а тільки придивляючись до великих круглястих літер; віяло від них спокоєм і

якоюсь чіткою певністю. Так писати могла тільки людина справді спокійна й упевнена, людина свідомо своєї ваги й непомиль-ности. Таким і уявився йому на мить Звірятин, схилений над столом до письма, навіть не Звірятин, а тільки пухкі його, з каблучками на пальцях, руки та високе біле чоло, перекраєне глибокою зморшкою від перенісся.

"Розумний, чорт",— з серцем чомусь подумав Іван Семенович і, відклавши папери, підвівся й нервово пройшовся по кабінеті. Згадка про Звірятина й несподівану з ним зустріч вчора ввечері у Завадської остаточно розвіяла йому діловий настрій. З неприємним почуттям вступив він сьогодні до канцелярії, знаючи, що не уникнути йому зустрічи з обома своїми помічниками, й почувуючи, як важко буде йому в їх, особливо ж Звірятина, присутності після всього того, що вчора сталося. Він не знав, як тепер триматися з ними, якого тону взяти в розмові, і це хвилювало його, не давало зосередитися. Йому здавалося, що вчорашній вечір поклав край їх дотеперішнім відносинам, що повинні вони набрати тепер якихось інших форм, і дратувався, свідомий, що не на його бажання міняються ці відносини.

Іван Семенович підійшов до вікна й, дивлячись, як тануть в сірому небі заводські дими, думав мляво про те, що заходять якісь складні зміни в його житті, входять в його дні нові, досі незнані, люди, обсідають нові думки, а він безсилий спинити їх та й не знає, чи хотів би спиняти.

З Є. Плужвик

65

Рипнули двері, й до кабінету увійшов повільною ходою Звірятин.

— Добридень,— простяг він руку Іванові Семеновичу й допитливо позирнув на нього, низько схиляючи голову: — Я по доповідну записку свою,— докинув він по-діловому.

Цей погляд і самий тон занепокоїли Івана Семеновича. Почувалась в них непевність, немов сам Звірятин не знав, що буде за ними, і низьким поклоном звірявся на волю Івана Семеновича. Звисока дивився той на простягнуту руку, сам почувуючи, як наливається йому погляд зловтішністю. "Ага, злякався!— хотілося йому кинути на цю широку потилицю, порослу рідким, старанно зачесаним волоссям.— Це ти там, серед тих панків, такий сміливий та дотепний, а тут..." І враз, перехопивши погляд Звірятина, глузливий та визивний, стис йому руку й винувато скопив очі на писані аркуші на столі.

— Доповідь? Так, так... Але ж я ще не прочитав її, не обміркував...

— Ай-ай-ай...— випростався Звірятин, все ще тримаючи йому руку.— Ай-ай-ай, вельмишановний! Негаразд... Не годиться...

І, вже посміхаючись, на весь баритон виспівував:

— Не скоро ми так новий світ збудуємо! Не скоро, вельмишановний! Що ж це з вашою працездатністю сталося? Втрата на сімдесят п'ять відсотків? А? Нервочки, мабуть? Ох, ця панська хвороба!

— Чекайте, я зараз,— вирвав нарешті руку Іван Семенович і, сівши до столу, взявся читати.

— Покиньте,— махнув рукою Звірятин.— Однаково сьогодні нічого не встигнемо. Я вже додому йтиму,— додав він, вмощуючись замість того на широкій шкіряній канапі.— А нервочки вам полікувати слід, вельмишановний. З нервочками у вас негаразд. Ач, як наполохали нас учора,— зайшовся він крихким ситим сміхом"— Ієронімушка Трьохсвятський, певне, захворіє з переляку. Дач:... Анекдотець. Як це, як ви проголосили? "Пролетар, каже, може або ненавидіти буржуйку, або ж...— сильно, сильно у вас це вийшло, вельмишановний!— або ж зневажати її!" Хе-хе-хе... Це на дев'ятім-то році революції!

— Що ж тут смішного?— встромив Іван Семенович очі в чорнили цю, сам почуваючи, що не цих слів потрібно, і все ж не добираючи інших.

— Надто ідеально, вельмишановний, отже, і смішно! Фактам суперечить. Надто у вас все це просто виходить. Е, мовляв, пролетар і буржуйка — класові вороги, отже, й ніякого кохання бути між ними не може. Але ж буває,—

я сам можу назвати вам кілька прикладів. Е, та що там,— ліниво позіхнув він, запалюючи цигару.— Пригадайте російську приказку: "Любовь зла, полюбишь и козла",— по-моєму, це неабиякий висновок вікового людського досвіду в справах кохання. Так-то, вельмишановний, — підвівся він і пройшовсь по кабінеті.

— Та й через що, дозвольте спитати вас, не можуть кохатися люди різних класів? Не через те ж, звичайно, що матимуть вони — цілком природно — різні смаки, звички, уподобання, симпатії... Адже не станете ви заперечувати, що дуже часто кохаються особи різної, навіть протилежної вдачі... О, звичайно, ви скажете, що в випадку "пролетар — буржуйка" діятиме більша сила, ніж різність вдач,— розбіжність з молоком матери сприйнятої ідеології... Ну, звичайно! Як же без ідеології... Але ж, даруйте, не розумію, й, певне, ніколи не зрозумію, чому коханці з різними вдачами можуть так-сяк пристосуватись один до одного, а з різними ідеологіями — ні? Чому ви вважаєте, що для них процес взаємного пристосування є неможливий? Звичайно, він може бути дуже складний, болючий і довго тривати, це так. Ясно також, що між такими коханцями точитиметься певний час якась, духовна, чи що, боротьба, доки кожен з них трохи поступиться своїм: дійдуть вони якоїсь мінімальної гармонії. Погоджуюсь і на це. Але ж все це зовсім не відкидає самої можливості цього процесу, отже, інколи й того чи іншого результату його...

— Та ні... Ви не так все це...— задумливо перепинив його Іван Семенович.— Такі люди просто не можуть мати потреби пристосовуватися одне до одного...

— Як-то?— спинився серед кабінету Звірятин.— Ага, розумію! Ви хочете сказати, що їх ніщо не спонукатиме пристосовуватися? Тобто їх просто не тягтиме одне до одного? Так? Ну, вельмишановний, це ви далеко хватили! Це вже просто абсурд, вибачайте! Договоритись до такого, що хтось, з якоїсь особливої пролетарської природи своєї, ніколи й ніяк не може почути полового потягу до якоїсь жінки тільки через те, що вона буржуйка! Дурниці, вельмишановний, дурниці! Голос крові не зважає на класову ідеологію, да-с!

І, сівши на ріжок столу близько Івана Семеновича, провадив спокійніше:

— Ну, розгляньмо такий конкретний випадок... Але ж цілком щиро... Я — буржуй,— іронічно вклонився він,— але ж, прошу, буржуй, так би мовити, лояльний, ви — пролетар. Різні ідеології, ідеали, etc, etc... Але ж це не заважає

З* 67

.нам обом хотіти одну й ту саму жінку-буржуйку — За-вадську.

Іван Семенович якимось незрозуміло чмихнув, немов залоскотало йому десь глибоко в горлі, й зробив рух встати, але ж знесилено відкинувся у кріслі й, витягнувши хусточку, почав уважно й методично обтирати спітніле чоло. Якась зеленава блідість залила йому лиця.

— Пусте,— облизав він пошорхлі губи.— І зовсім не дотепно.

Звірятин роздивлявся на нього з цікавістю, випускаючи кільцями синій цигаровий дим. Почуття огиди чи неприємної жалости ворухнуло йому куточки губ.

— Чудний ви, вельмишановний,— знизав він плечима. — Що ж я сказав такого, щоб отак ображатися? Це ж факт. Факт же, а?

Признайтесь, що тягне вас до Завадської, а?— схилився він до Івана Семеновича, й обличчя йому стало суворе.— Тож-то й воно! Не допомогла й ідеологія,— розсипався він дрібним, хрипким, мов гарчання, сміхом.— Ех, ви! Вельмишановний!

— Припустимо,— лизнув губи Іван Семенович,— припустимо, що мене й справді тягне до Завадської... ну, от як до жінки...

— Тобто ви хочете її?— вигукнув зло Звірятин.

— Ну, хочу... Тобто припустимо, що я її хочу як жінку... Да... Але ж це зовсім не значить, що я можу її кохати?..

— А що це значить — кохати?— сперся обома руками на стіл Звірятин і свердлов поглядом очі Івана Семеновича.

— Кохати? Ну, як би це вам сказати...— промимрив той, хрускаючи пальцями.— Ну, та просто, я не можу захотіти, щоб завсігди бути з нею, щось укупі робити, щось будувати, чогось домагатися...

— Не можете?— скривився Звірятин.— А уявіть, що вас тягне до неї все дужче, куди дужче, як тепер,— тоді, певне, й зможете? Уявіть, що вас так тягне до неї, що для вас з усіх жінок тільки вона й є на світі? А? Може, тоді й захочеться вам якимось наблизитись до неї, стати їй ближчим, зрозумілішим... Пристосуватись до неї, а? Ні, ви уявіть тільки, що палить вас жагою, що в думці вашій... А!— махнув він рукою й відвернувся від Івана Семеновича.

Тікання дзиґарів підкреслило важку напружену павзу.

— Ну й заговорився я з вами!— враз захопавсь Звірятин, беручи портфель з канапи.— Що-то воно, як цікава тема — коханнечко,— посміхнувся він коло дверей і іншим тоном докинув: — Так-то,

вельмишановний! Життя — не танц-клас, йому годі награвати — два кроки праворуч, два кроки ліворуч... Моє шанування!

Як зачинилися за Звірятином двері, Іван Семенович відхилився на спинку крісла й з полегкістю зітхнув на повні груди. Чув, ніби спадає йому з плечей страшенна вага й теплом невимовної втоми обгортає все тіло. Чому так хвилюють його останній час розмови з цим самовдоволеним, самозакоханим міщанином? А головне, з чого пішов цей трохи глузливий, а загалом якийсь панібратський тон?.. Адже ніколи Іван Семенович не був близький з цим Звірятином, ніколи ним і його думками не цікавився, та й той ставився до Івана Семеновича цілком байдуже, заходячи в розмови тільки в справах офіційних. Що ж сталося тепер такого, що почав він плутатися в життя Івана Семеновича, мішати йому думки, ба й напучувати його? Зле, неприємне почуття до Звірятина залило Івана Семеновича, завихрило сотні ущипливих, гострих слів і враз затихло невиразною думкою: а чи не заздрить він на цього з усього й з себе вдоволеного Звірятина?

— Вийдіть!— мов прокинувся Іван Семенович, коли в двері постукано, і з задоволеною усмішкою зустрів погляд Куниці.

— От добре, що ти сам!— гукнув той, падаючи в крісло проти столу.— Бо я, Ваніку, до тебе в справі приватній... Можна сказати, з дипломатичною місією... Чекай, лишень,— відказав він на здивований погляд товариша.— Дай віддыхаю... Поспішав дуже, боявся, що ти підеш з Управи... Да...

Він обтер рукавом спітніле чоло й неспокійно заворушився в кріслі.

— Справа-то, Ваніку, делікатна... Ну, а ти ж знаєш, який з мене дипломат... Так ти той, не сердься... Да-а... Та тут і не тільки я, а й усі, от і Писаренко найперший... Всі ми, Ванічку, турбуємося за тебе... Старі товариші, знаєш... А чи багато нас таких? А?

І, почувавши, що плутає, розсердився й схопивсь бігати кабінетом.

— К чорту з вашою дипломатією!— гукав він комусь у куток за шафою на книжки.— Під три чорти! Що він, мала дитина, що мушу я з ним сюсюкати? Хе!— спинився він раптом перед спантеличеним Іваном Семеновичем.— Годі дурника строїти! Зрозумів? Де це бачено: перевтомлений, ледве на ногах тримається — і мовчиш? Сторонні помічати почали, а ти друзям своїм хоч би слово? Годі, Ваніку, годі! Сьогодні ж до лікаря! Зрозумів? Сьогодні ж. Зараз. Негайно. Фу-у,— знову сів він у крісло.— Тепер можна й спокійніше. Дай тільки запалю цигарку.

Іван Семенович бачив, як тремтять йому руки, коли запалював сірника, як тіпається щось у нього під шкірою на щоці, і почував, який дорогий і справді близький йому цей кумедний незграба, що так турбується за нього. Старий товариш, він, значить, помітив, що з Іваном Семеновичем не все гаразд... Але ж що саме?— неприємно скривився Іван Семенович.— Справді, що ж сталося з ним, що вже й інші звертають на нього увагу?.. Ну, можливо, що став він нервовіший, як був раніше, перевтомився трохи... Так це ж природно: стільки років, мов та машина, день повз день... Та й кому яке до цього діло? Адже він, Іван Семенович, не чіпає нікого з них, так чому ж лізуть всі вони до нього з своїми турботами, порадами, розмовами...

— Чорт знає що!— вилаявся він уголос і неприязно подивився на Куницю.— Що це за комедія, зрештою!— визвіривсь він на того.— Вихопивсь мов Пилип з конопель! "Хворий"! "Друзі"! "Лікар"! Ти ще б істерики підпустив!

— Ва-аніку!— вражено протяг Куниця й захлинувся цигарковим димом.— Ва-аніку!— прохрипів він, заходячись гірким кашлем.— Ну от,— розвів руками,— от тобі й делікатна справа! Але ж ти не сердься, ти вислухай мене, Ваніку... А що Пилип з конопель — так це правда! Ну що ж, не вмію. Мені й Писаренко казав: "Ти ж дивись,— каже,— делікатненько все, з ігідготовочкою". Коли ж не вмію...

Він замовк і лагідно прихилився до Івана Семеновича. Той дививсь кудись крізь вікно й, здавалося, не чув Куницю, може, навіть забув про нього.

— Ех, Ваніку, друже ти мій і товаришу...— зітхнув той і присунувсь ще ближче.— Ти не сердься, а вислухай мене, ідіота... А що хвилююсь я й тебе схвилював, так люблю ж я тебе, Ваніку... І болить мені все це... Да-а... А справа, бра-тіку, зовсім, можна сказати, дурнична... їй-багу...

— А саме?—холодно спитав Іван Семенович.

— А от я її й викладу тобі своїми словами. Да-а... Справа в тім, Ваніку, що останніми часами ти що далі, то все гірше виглядаєш... Ти, може, цього й не помічаєш, а з боку воно видніше. Особливо нам, твоїм друзям, що люблять тебе й турбуються за тебе... А не турбуйся за тебе, так ти й пальцем не ворухнеш для себе... Ми тебе знаємо! Який ти відданий робітник тобто... Камінь, можна сказати. Але ж людина не машина, та й та, сам знаєш, ремонту потребує...

— Та ти простіше. По-вашому, я хворий, виходить?

— Не хворий, Ваніку, ні, а перевтомлений. Де ж пак, з сімнадцятого року й не присів, можна сказати. Революція, війни, тепер кілька років, мов та муха в окропі, крутишся... Ніяких сил не стане! От і треба, щоб ти поберіг себе, розумієш? Щоб відпочив тобто... А, Ваніку? Як ти гадаєш? Кинути все це на якийсь час: завод, нас, усе... Поїхати на село, наприклад... А? Або до моря... Хвилі там усякі, вітрила... А ти собі на пісочку горічерева...

— До моря?— стиха перепитав Іван Семенович і враз почув, як рве його кудись далеко звідси, від цієї кімнати, Куниці, від знайомих, розміряних днів, від людей...— До моря?— прошепотів він.— Да, до моря я поїхав би...

— От бачиш!— скрикнув Куниця.— А сердивсь на мене! Ех, ти... Ваніку!— ляснув він його по плечі.— Ну, а тепер конкретно. Відсувати справу нема чого, треба все це скоріше. Підемо ми з тобою до лікаря, розпитаєм, куди, що, як — і гайда. Ми, брате, вже й з лікарем умовилися, з самим най-відомішим професором! Да! Він сьогодні й чекатиме на тебе. Увечері, годині о восьмій... Гаразд?

— Гаразд,— кисло посміхнувся Іван Семенович.

VII

Надвечір, коли, лежачи в своїй кімнаті, стежив Іван Семенович, як тануть в сірих сутінках під стелею тоненькі струмочки цигаркового диму, прийшов Куниця. Просунувшись бочком у двері, він щільно їх причинив, мов боячись, що підслухає його хтось або підглядить, і навшпиньки підійшов до Івана Семеновича.

— Ти ще вдома?— чомусь пошепки зрадів він, немов не умовлялися вони, що Іван Семенович чекатиме на нього.— А я, Ваніку, навмисно раніше прийшов,— посидимо, поговоримо...

І, сівши на краєчок канапи, помовчав.

— У мене, можна сказати, проєктець є... До лікаря нам на восьму, отже, маємо,— зирнув він на годинника,— годині зо дві... Так ми з тобою трохи розважимося, а? По місті походимо, за пивком посидимо... Ти ж давно, мабуть, не гуляв, чи як там сказати... ну не ходив по місті без діла, так собі...

— Давно,— хотів пригадати Іван Семенович і не зміг: виходило, ніби ніколи не ходив він, гуляючи... Все поспішав у якихось справах, все біг заклопотано... Хіба що останні дні, після того вечора в опері...— неспокійно заворушився він на канапі.

Всякий раз, як течію звичних думок спиняли на мить згадки про все, що сталося з ним після того вечора, обгортало Івана Семеновича неприємне, йому самому незрозуміле почуття. Вдерлося йому в життя щось нове, складне, а головне — зовсім йому непотрібне, а що саме — хотів і боявся зрозуміти Іван Семенович. Ніби двоївся він тут, ніби сиділо в нім два Івани Семеновичі, різні, ба й ворожі. Один — урівноважений, той, звичайний, товариш Орловець, до якого всі і він сам звикли,— намагався зважити все, розплутати клубок цих останніх днів: слово по слову відновляв він у пам'яті зустрічі і розмови, брав на увагу кожний жест, всяку дрібницю, роздивлявся на себе самого пильно й іронічно — і, здавалось, уже доходив причини, уже міг покласти все в одне коротеньке й звичайне слово,.. І раптом виринав десь з-за першого другий Іван Семенович, розгублений і знесилений, лякався того, ще не сказаного слова — і плував думки, згадки й слова, а рот кривив у болісну посмішку.

— Чого ж ти посміхаєшся?— відсунувсь від нього Куниця.— Тут, Ваніку, нічого смішного немає...— І враз додав веселіше: — А ти не журись! Ми ще погуляємо з тобою... От побуваєш десь на курорті, нерви підлікуєш, відпочинеш...

І, мабуть, не знаючи, що ще сказати, розстібав і застібав ґудзика на кургузім своїм піджаці.

— Да... мені б відпочити...— промріяв Іван Семенович і захвилювався, кидаючи гарячим шепотом: — Я таки хворий, мабуть, Кунице... Мабуть, хворий-таки... От, розумієш, треба мені тепер багато дечого передумати... Пережити... Взагалі, якось... збадьоритися... А не можу. Не можу, Кунице... Бо така в мені втома... така втома.— не скінчив він і, скочивши з канапи, випроставсь перед Куницею.

— Отакої!— підвівся той.— Так що ж ти мовчав досі, йолоп ти першорядний! Скільки років — а хоч би слово тобі! Ну, та нічого, Ваніку! Це не страшне — це нерви.

І туюцяв коло нього, подаючи важку, солдатським сукном криту бекешу.

Коли вийшли на ґанок, сутінки розливались подвір'ям, а разом з ними ширилася передвечірня м'яка зимова тиша. Високі будинки управського двору виростали з густих тіней при землі, й обриси їх танули вгорі, в сивім тумані, а ще вище над ними бовваніли подекуди гострі шпичаки заводських димарів, що ліниво зливали з хмарами руду киптяву диму.

Завод дихав стиха і глибоко, і здавалося — з кожним подихом його віє з-за будинку Управи ласкавим і спокійним теплом разом з пахощами заліза й вугілля.

Диким і неможливим видалося Іванові Семеновичу покинути, хоч би й на час, цю співучу махину, таку могутню, а й покірну, зрештою. За якусь невеличку мить, на протязі кількох кроків, силою коротеньких думок, безліччю спогадів майнули перед ним останні роки, повні боротьби з цим велетнем,— і такими дрібними, такими нікчемними здались йому всі його останні турботи, хвилювання, думки!.. Навіть смішно, що приймає він все це так близько до серця, все те, випадкове, що на якийсь тиждень-два замішалось в його життя.

Іван Семенович взяв Куницю під руку й, ступаючи рівно й пружно, говорив, як не хочеться йому розставатись з заводом та що піде він і на це, бо йому справді-таки треба трохи перепочити. Куниця з Писаренком добре придумали, що вирішили вигнати його в світ — нові місця, інші люди, все це заспокоїть його... А головне — люди... Він так знудьгувався за ними,— бо кого ж, зрештою, бачить він тепер? Небагатьох товаришів, от Куницю, наприклад, яких давно добре знає й з ким мало розмовляє, хіба що в справах, та кількох найближчих співробітників: інженер Звірятин, інженер Сквирський... І, посміхаючись, жваво розповідав Куниці про цих помічників своїх, про свої з ними — не кажучи, де — неслужбові зустрічі, розмови і, вже хвилюючись,— про кумедну філософію кожного з них та про те, як він, Іван Семенович, їх розуміє й до них ставиться... Та що завзятіше нападав на них, то все більше здавалося, що сам

борониться; тратив певність, плутався в словах і кінець кінцем замовк, зняковілий і розгублений.

Куниця мовчки посапував носом і якось скося позирав инколи на Івана Семеновича.

По павзі промовив, немов вичитав:

— Людей шукати — незле, Ваніку. Людей шукати і можна, і треба. Та як шукатимеш таких, як і твої специ,— то наплюй... Не люди це, Ваніку, а люді". Так, шушера всяка... Недобитки. А що філософія їхня,— якось прогугнявив він презирливо,— так ціна їй відома. Це від ставки залежить. Відміни в них персональні та преміяльні, та навантаження, та тантьєму, та чорт його батька знає що,— а дай кожному карбованців по п'ятдесят на місяць — так, будь певен, иншої заспівають.

І, виплюнувши недокурка, перший поліз у трамвай.

"Всі вони такі,— подумав Іван Семенович, вражений спокійним презирством, що чулося йому в Куницінім голосі— І Куниця, і Звірятин, і цей довгоногий Сквирський, і инші... У кожного з них є щось своє, а головне — певність цього свого, певність своєї правди... Тим-то так легко й відмахуються вони від чужого..."

І що далі від передмістя ніс його гуркотливий вагон трамвая, то все тепліше обгортав його жаль на самого себе, що не вмів він так, як инші, просто й спокійно підійти до всякого нового факту чи явища, якось по-своєму зрозуміти його й оцінити... От і тепер, цей останній тиждень борсається він безпорадно в тих нових почуттях і думках, що насунули на нього, і не може сказати — навіть самому собі — що приймає він, що відкидає...

— Знаєш що, Ваніку,— таємничо звірив йому Куниця, коли замигтіли за намерзлими вікнами вагона огні великих центральних вулиць,— як

маємо ми мерзнути, гуляючи на морозі, зайдім краще до пивнички... І затишок, і музика... А?

— Ходім,— покірно подався до виходу Іван Семенович.

— Товариська ти людина, Ваніку,— догнав його Куниця,— люблю я тебе за це — ніколи не відмовиш... А в пивниці ти, певне, давно був, коли й взагалі бував?

— Бував... Разів зо два, за непу...

— Мало, мало, Ваніку! Так і непу не побачиш... Взагалі відлюдно живеш, схимником... Тож-то й чіпляються до тебе всякі думки... Да... А тільки скажу я тобі, Ваніку: наплюй на філософію! їй-богу! Життя, братіку, є життя і жодної філософії не потребує. Праці — да! От ми зараз і попрацюємо з тобою, а? — звернув він до золотих вікон великої на розі пивниці.

Там було майже порожньо. Тільки коло столиків по кутках бовваніли якісь мовчазні, задумані постаті; дехто, здавалось, дрімав, схиливши голову, інші похитувались у такт якійсь скорботній мелодії, якої награвав на тягано, мов кістяк, худий, голений дід у довгому сурдугі. Коли раптом скінчив, розповзлась по пивниці якась липка тиша, а з-за дверей до іншої кімнати почувся голосний жіночий сміх і п'яні вигуки; видимо, сиділа там весела компанія, що не потребувала свідків своїх веселощів.

— А капернаумчик-то невеселий попався нам,— промовив Куниця, обдивляючись навкруги.— А втім — пусте, Ваніку, веселощі, як і все інше, людина в собі самій носить,— підморгнув він невідомо кому, спиваючи з пива густу рухливу піну.

— Скажи мені, Кунице,— по довгій павзі промовив Іван Семенович, дивлячись на "Дев'ятий вал" Айвазов-ського,— скажи мені, Кунице, чи не видається тобі життя нудним?

— Нудним? — не доніс Куниця кухля до рота.— Тобто, як нудним? Не розумію...

— Ну, як би тобі сказати... Що от могло б воно бути куди цікавішим... Складнішим...

Куниця якось злякано зиркнув навкруги, мов боячись, щоб не почув хтось Івана Семеновича, й зашипів, захлинаючись здивуванням та обуренням: — Та ти при розумі, а? При розумі ти, питають тебе! Та ти розумієш, що ти верзеш? І коли? Коли? Тепер, коли будівництво... Тепер, коли... Ну, що ти скажеш? — В якимсь розпачі замовк він на хвильку, а далі гнівом спалахнули йому очі: — Та як же ти смієш таке казати! Ти! Ти! — смикав він товариша за важку полу бекеші.

Іван Семенович зблід і сам якось весь засмикався в дрібних і нервових рухах.

— Та чекай, чекай...— сполошився він.— Ти не про те... Ти не зрозумів мене... Я не про життя взагалі... Ні. Я про особисте... Про особисте,— зірвався йому голос на високій і дзвінкій ноті.

— Про особисте? — стомлено перепитав Куниця і відвернувся.

Іван Семенович схопив кухля й пожадливо ковтав холодне гіркувате пиво. Потім відкинувся на спинку стільця й заплющився.

— Ти не зрозумів мене, Кунице,— вже спокійніше, але сумно почав він, коли знову затарабанив дід.— Я про життя особисте казав. Про твоє, моє, наприклад. Що бідне воно якесь, неяскраве... Що могло б воно за наших часів бути іншим...

— Дурниця! — відрубав бесідник.— Та й що ти звеш особистим життям? По-моєму, братіку, все життя — це моє особисте... А по-твоєму ж як? Є, мовляв, громадське життя, а то є й окреме, моє? Що ж це?

Родина? Кубелечко? Тьху! — сплюнув він на всипану тирсою підлогу.— Я, голубе мій, не з інтелігентів, як тобі відомо, по гімназіях не обучав-ся... Наука моя на заводі та на фронті... Да... Так ділити життя не вивчивсь... Все моє! Розумієш?

— Не те... Ай, не те!..— відмахнувся Іван Семенович.— Про різне говоримо...

В цей час двері до другої кімнати розчинилися, й звідти, голосно регочучи, вибігла висока грудаста жінка; за нею дрібно тюпцяв невеличкий патлатий чоловічок.

— Мюфке! — мимоволі вигукнув Іван Семенович. Чоловічок крутнувся й, радісно потираючи ручки, підбіг до їхнього столика.

— Яка несподівана зустріч! Який приємний випадок! — запищав він, припадаючи до плеча Іванові Семеновичу.— Ах, який приємний випадок, товаришу Кунице!

І вже сівши коло їх столика, виливав своє п'яне зворушення короткими вигуками, усмішками й підморгуванням.

— Що ж ви там сіли, Ля-Бемоль! — гукнула від буфета грудаста жінка.— Ідіть, розплатіться!

— Я потім, Аделіночко! Я потім. Ви ж бачите, що я зустрів своїх найкращих приятелів.

Жінка промимрила щось собі під ніс і пропливла назад у кімнату.

— У... сволоч! — хитнув їй услід головою Мюфке, рясно посипаючи комір свого пальта білою лупою з патлів.

— Ех, друзі мої, як вони всі мені остогидли,— провадив розпачливо.—
Всі ці співачки, диригенти, партитури... У-у...— стис він дрібні свої
кулачки.— Ну, який з мене музичний критик, я вас питаю? Та я, може,
розуміюсь на музиці не більш, як оця пляшка... Та, може, найкращий для
мене музика — оцей голлобий дід. А от мушу... Мушу морочити себе й
інших... Мушу, щоб жити, розумієте,— щоб жити, чорт би його забрав, те
життя!

Він налив пива в Куницин кухоль і випив.

— Не дивуйте,— сказав до нього.— Инколи припече так, що й до
чужих заговориш... А ми ж з товаришем Орловцем не вперше бачимось...
Пам'ятаєте нашу нічну розмову з інженером Сквирським? — повернувся
він до Івана Семеновича й зайшовся дрібним сміхом, клацаючи зубами об
вінця кухля.

— Хіба це було так смішно? — насупивсь Іван Семенович, уникаючи
здивованого погляду Куниці.

— Авжеж, дорогий товаришу, авжеж... Ах, який це дивак — інженер
Сквирський, ах, який це дивак! О, яка блискуча його теорія, яка
надзвичайна мудрість! Кожна людина,— карикатурно наслідував він
інженера,— мусить свідомо будувати своє особисте життя! Будувати! Хе-
хе-хе... День по дню добирати...

— Та що ж тут смішного! — визвіривсь Іван Семенович і додав тихше:
— Так ви не погоджуєтесь, що треба самому будувати своє життя, а не
йти в нього на повіді?

— Погоджуюсь, дорогий товаришу Орловець! Хіба можна з цим не
погодитись? Звичайно, мусить людина будувати сама своє життя. Мусить!
Але ж чи може? — вп'явся він очима в Куницю.— Чи може, я вас питаю,
товаришу Кунице!

— А ну вас к чорту! — кинув той в скривлене обличчя рецензентове.— Терпіть не можу такого! Само не спроможне так-сяк у житті влаштуватися, бо безвольне, нікчемне, сопляк якийсь, вибачайте, а тоді й робить з цього мало не вселюдську трагедію!

— Ах, так, дорогий товаришу Кунице? Та-ак? — зарипів стільцем рецензент і підвівся, блідий, і в гніві на скривджену дитину скидаючись.— Так ви думаєте, що, як будете ви всякі літаки та Дніпрельстани, так ви вже все можете? Да? Так чого ж тоді в особистому житті кожного у вас гниль, гидота, пліснява? А? Ну, кажіть, кажіть! — наступав він на нього.

— Тьху...— замість відповіді, сплюнув Куниця.— Не верещіть!

Мюфке враз заспокоївсь і, сівши, затарабанив пальцями по столі. А помовчавши, іншим вже тоном, мов скаржачись, казав:

— Будувати життя! Ех, Мюфке, Мюфке, пізно тобі будувати життя... Та людині завсігди пізно будувати його... Бо поки дійде вона свідомости цієї — життя прожито.— Він посміхнувся ласкаво й якимось по-дитячи.— Я вам розповім одну коротеньку історійку. Так би мовити, ілюстрацію до науки інженера Сквирського...

— Був у нас у містечку — давно це, ще до війни, діялося — такий собі Кацельман... Ну Кацельман, як Кацельман, жив собі, як і всі жили... То продасть щось, то купить, а то й просто не ївши тиждень якийсь посидить... І була в Кацельмана ідея... Така, як в інженера Сквирського приблизно... "Через що здебільшого люди нещасні? — питає було.— Дивишся, б'ється, б'ється чоловік, і за те візьметься, і за те вхопиться — і все не щастить йому, все не йдеться, все йому з рук валиться?" — "А саме через те,— відповідає,— що за все береться, не одного тримається. А коли б вибрав щось для себе найпідхідніше та й став би на однім — куди-и!" Ну-с, помер старий Кацельман — і лишив сина і тисячу карбованців спадщини. А тут саме млина місцевий поміщик наймає. Раять люди молодого Кацельмана: "Бери в оренду млин. Кому ж, як не

тобі це робити: маєш тисячу — матимеш десять".— "Ні, каже, не можу. Батько мій навчив мене, що мусить людина братися тільки до того, що їй найпідхідніше... А я ще не знаю, чи підходить мені млин тримати... Мушу роздивитися..." І живе він на готівочку місяць, живе другий, все роздивляється та розпитує, чи підходяща ця справа для нього — млин. Раять йому ліс рубати — так само: "Мушу себе перевірити, чи лежить моє серце й вдача до цього діла". Лучається земля продажня — він тієї ж... І так усе роздивлявся та примірювався, аж доки розтала йому та батьківська тисяча... Крутивсь, крутивсь — та й пішов за прикажчика на той самий млин, де міг господарем бути. І вже згодом казав людям: "Роздивився тепер, так бачу — саме коло млина мені ходити. Та ба — чортма тепер сили оренду підняти..." Отак будував своє життя Кацельманів синок...

— Бо дурень був,— ствердив Куниця, витягаючи гроші.— Вставай, Ваніку, час нам іти — певне, вже черга твоя недалечко.

— Це ж де? — здивувався рецензент.

— До лікаря треба йому,— відказав знехотя Куниця.

— До лікаря? Діло хороше,— похвалив чомусь Мюфке і додав ледве чутно: — Всім би нам до лікаря не завадило...

VIII

Прийом у професора кінчався.

У великій, скупо вмебльованій чекальні засиджували чергу троє лише пацієнтів, коли прийшов Куниця з Іваном Семеновичем.

— Якраз вчасно,— сполохнув тишу Куниця й, проскрипівши через усю залю зсохлим паркетом, сів коло неодмінної прикраси всякої лікарської вітальні — великого шкляного акваріума.

Скрип паркету нагадав Іванові Семеновичу, що він і досі нічого не зробив, щоб не рипіли його черевики; це вразило його і занепокоїло. "Дивно,— подумав він, широко, мов журавель, ступаючи слідом за Куницею,— дивно, що раніш я ніколи не звертав увагу на такі дрібниці..." І зараз же пригадав, що почав помічати це з того вечора, коли вперше побачив Завадську...

"А все нерви",— зрадів він висновкові, що от уже кілька день заспокоює його всякий раз, як докотяться його думки до дражливої увертюри "Кармен"...

Зачувши кроки, інші пацієнти кинули шелестіти розмовою й уважно оглядали новоприбулих. Немов переконавшись, що люди це певні і їм довіряти можна, сивий з довгою бородою дід у старім сурдуді військового крою підтягнувся на милиці до Івана Семеновича й, підморгнувши, спитав:

— До професора?

— Так...— спантеличився Іван Семенович, не зразу здогадавшись, що це тік нервовий торгає старому запалі щоки.

— А дозвольте потурбувати вас — вперше чи вже й раніше бували?

— Ні, вперше.

— Кажуть, чудеса робить,— прикинула сухорлява пані в старомодному капелюсі з чорною вуалькою.

— Коли б то,— грайливо підморгнув старий.— Бо — дозвольте вам доложити — в броми та в обтирання я не вірю-с. В наш час, коли кожному стільки доводиться переживати — водичкою-с нервів не вилікуєш... Ні. Тут потрібні інші ліки... Інші! — постукав він милицею об підлогу.

— Бо тепер не тільки я, ви, п'ятий, двадцятий хворий, тепер все життя хворе! Да-с. Не ми нервові — життя-с нервове... Його й лікувати треба.

— Ну, це ви лишіть,— виступив Куниця з-за акваріума.— Бач, куди загнули... Душок від вас...

— Який душок-с? — зчервонів старий.

— А такий... Старорежимний... Ач який — життя йому теперішнє не подобається!.. Лікувати йому треба...

— А по-вашому, ні? — застрибав старий на милиці.— По-вашому, життя тепер нормальне-с? Та ви не наступайте на мене, не наступайте! Я не боюсь. Бо я не про політику-с, не про економіку-с... Я про звичайне життя, про особисте життя, про обивательське... Да-с... А воно не тільки ненормальне — воно жахливе! Жахливе! Ви подивіться навкруги... По всіх цих так званих родинах... Жах, жах-с, дозвольте запевнити вас... Все шкереберть, все догори ногами... Ніхто не тямить, чого він хоче, ніхто не зважає на інших... Сходяться, розходяться... гризуться... Наскакують одне на одне, рвуть одне в одного... Кожен хоче загарбати все, але насправді ніхто й нічого не хоче... Люди не шанують себе, не цінують свого життя... Тьху... тьху... тьху...— застукав він милицею до професорського кабінету й зник за широкими дверима до нього.

— Ну, знаєш,— заспокоюючись, зітхнув Куниця,— з такими й сам захворієш... Та й щастить нам сьогодні: то твій рецензент, то цей старий дурень... І всі на життя скаржаться. Воно й не дивно: від громадського їх відштовхнуло, от і киснуть...

Іван Семенович не відповів. Він похнюпивсь перед акваріумом і неуважно стежив, як плавали в каламутній, рудій воді невеличкі червоні рибки. Вони то спинялися нерухомо над самісіньким дном своєї шкляної в'язниці, широко — немов гнітило їх щось — роззявляючи свої ротики, то,

ліниво поводячи хвостами, пливли попід стінками, дивлячись перед себе байдужими, невидючими очима.

"Отак і ми",— хотів сказати Іван Семенович і весь похолов, не здумавши, а якось відчувши всі висновки з цієї коротенької думки.

— Від лікаря ми зайдемо до Писаренка,— безапеляційно, мов і не припускаючи, що може Іван Семенович заперечити, сказав Куниця. І тільки по павзі Додав: — Друг він тобі, Ваніку... Можна сказати, як брат... Він же і про відпустку тобі подбає...

Іван Семенович хотів був рішуче відмовитись заходити до Писаренка, та, згадавши за відпустку, промовчав... Дивлячись крізь скло в безвиразні круглі очі облізлої рибки, уявив себе на березі коло синіх лінивих хвиль... І ніби відринуло море, а на березі лишилася золота рибка. І питає вона: "А чого ти, товаришу Орловець, від життя хочеш? Кажі — усе на твоє буде..." Та Іван Семенович сам не знає... А коли не знає, то як же може він сам, свідомо, будувати своє життя? Отже, й лишається йому брати те, що само дається... Та й хіба тільки він такий... Всі однакові. От хоч і Куниця цей... Дарма що пирхає на всіх, колупни його — такий, як і інші...

— Ваша черга,— подивилась покоївка на квиток Івана Семеновича й розчинила перед ним двері до професорського кабінету.

Через те, що уявляв Іван Семенович професора старим-старим, з пухкою ласкавою бородою, дідом, а назустріч йому підвівся з-за столу сухий, мов циркуль, голений і молодий — відразу почув до нього якусь ніби ворожість і, не вклонившись, сів боком віддалік столу.

Але ж голосом приємним, рівним, мов густий осінній дощ, казав професор, що він неодмінно чекав сьогодні Івана Семеновича, що з ним умовлявся про нього товариш Писаренко, що негаразд отак запускати свої нерви, адже нерви — це все; і що далі низав він спокійні і такі

звичайні слова, то все приємнішим ставав він Іванові Семеновичу. І коли почав розпитувати його про все і докладно, над кожною дрібницею зупиняючись, відповідав охоче й широко. Потім стояв голий серед кімнати, а професор мацав його ніжними й теплими пальцями, водив по шкірі то чимсь гострим, то чимсь холодним — і дивувався, здригаючись і тіпаючись, чому й справді не почав він давно лікування...

— Ну-с,— сказав професор, кінчивши огляд і знову сідаючи до столу, — страшного у вас, звичайно, нічого. Перевтома і неврастенія... Але ж звернути увагу на себе треба... Треба й полікуватися трохи, й відпочити добре... Подорожувати... Взагалі перемінити життя...

— А ви гадаєте, що людина може перемінити життя? — виступив на зелене світло лампи напіводягнений Іван Семенович.

— Принаймні на деякий час,— не зрозумів його професор і почав докладно пояснювати йому, як мусить він жити й поводитись надалі. Насамкінець дав йому купу рецептів і посвідку про те, що потребує негайного відпочинку, і сам провів до дверей.

Аж на сходах спитав Куниця, що ж сказав лікар Іванові Семеновичу, і коли відрубав той коротко: "неврастенія" — мовчав з квартал, а далі почав чомусь доводити, що він, Куниця, так і думав, але ж хай Іван Семенович не турбується: все це не таке страшне й складне, як здається... Зрештою, тисячі людей тепер хворіють на цю саму неврастенію — і нічого. Та й чи хвороба це, він, їй-богу, не певен... Просто перевтомиться людина, та й уже. Ну, звичайно, нерви тоді трохи вразливіші. От і Ванік, бач який нервовий останніми часами став... Сьогодні з цими розмовами про якесь особисте життя розхвилювався... Може, й на Куницю розсердився? А даремно. їй-богу, даремно. Бо ж він нічого такого проти Ваніка не сказав... А, звичайно, йому трохи досадно, що носиться Ванік з цим самим — чорт його батька зна яким — особистим життям!.. Подумаєш — трагедія яка! Воно, може, й справді не клеїться тепер у більшості, некрасиве, нецікаве, чи що... Але ж — наплюй. Не такий тепер час, щоб слини розводити, да. Хай це вже иипгі,

прийдешні покоління дбають за це, а їхньому стільки роботи випало, що ого! А головне — не розуміє він, як це може Ванік з усього життя відокремлювати якусь часточку — оце саме особисте... Для Куниці воно все неподільне, він навіть не може уявити якихось гранів у нім...

Іван Семенович слухав його неухважно. Свідомість того, що не зуміє він пояснити, що саме хвилює й непокоїть його, виливалась в якусь гнітючу байдужість... Йому було однаково, що думає про нього Куниця, що думатимуть і всі інші, як і те, чи йти до Писаренка, чи ні...

Той зустрів їх стомлений і заклопотаний.

— Сідайте, сідайте,— пхнув він їх на канапу.— І вибачайте — мушу кінчити статтю... Я скоро, хвилин за десять,— докинув уже з-за столу, заваленого горою книжок і паперів; скрипів швиденько пером, міцно стиснувши щелепи й вдивляючись кудись у стіну невидючими, мов у тих рибок в акваріумі, очима.

Іван Семенович якийсь час дививсь уважно на низьке його чоло, вражений спокійною впертістю, що залягала там в кожній зморшці, потім обкинув оком кімнату й чомусь подумав, що навряд спадуть якісь змістовні, гарні думки в цій обстановці.

Маленька кімнатка, половину якої займав великий до письма стіл, одиноким вікном своїм дивилася в сліпу стіну сусідньої кам'яниці; через це навіть увечері, при електричному світлі, здавалось, що нестає в ній повітря — густого й горілого, яке навіть у роті лишає присмак чогось гіркуватого й горілого. А може, це й через синій цигарковий дим, що крізь нього ледве видно під другою стінкою неохайне скуйовджене ліжко, видимо, таке ж неvigідне, як і та стара, з проваленими пружинами канапа, де сидів Іван Семенович. Вся кімната справляла таке вражіння, що її дуже давно не прибірано: щось сіре, суміш тіней і порошу, лежало на всіх речах і меблях, розпливалось по стінах. Невеличка, в кутку, шафа не вміщала книжки, і вони валялися всюди, навіть під ліжком, поступаючись

місцем тільки для безладно розкиданих частин невибагливого чоловічого туалету...

"Як же може він навчати інших гарного й цікавого життя,— подумав Іван Семенович,— коли сам задовольняється отаким? А він же не тільки навчає, він будує його для інших..."

І, мов переконуючи когось, виразно, словами вже, думав: "Ні, що не кажіть, а й ті дрібниці, з яких складається особисте життя кожного, мають величезне значення... Побут — непереможна сила, що часто диктує нам свою волю... То як же може людина, в побуті своїм скупа, бідна, неохайна, творити для інших побут світлий, кращий, новий? Адже творитиме вона його по образу своєму й подобію?.."

— Ну, як тобі, Іване,— скінчивши писати, випроставсь Писаренко.— Що сказав лікар?

— Неврастенія. Казав — неодмінно покинути на час працювати.

— Ну, то підеш у відпустку. А тебе ж є кому заступити?

— Звірятин, інженер.

— Та хоч би й не було кому,— встряв Куниця,— однаково лікуватися треба. Нерви — це така сволоч, що розпусти їх, так потім і не позбираєш...

— Так, так,— позіхнув Писаренко.— Ти, Іване, цим не жартуй... Візьмись лікуватися, виконуй все, що лікар казав.

— Казав змінити життя...

— І цей туди ж! — мов качка крильми, махнув Куниця руками й закахкав робленим сміхом: — Чудасія — куди не ступить Іван, всюди про життя розмови... Про особисте,— з кислою гримасою пояснив він Писаренкові.— Не дає воно спокою Ванікові...

— Яке життя? — не зрозумів Писаренко, і від голови до ніг обміряв Івана Семеновича уважним поглядом.

— Особисте,— весело підморгнув Куниця.

— Да, особисте,— сердито ствердив Іван Семенович. Веселість Куницина і Писаренків колючий погляд починали дратувати його. Він сперся ліктями на коліна, переплів пальці рук і, поклавши на них підборіддя, відповів Писаренкові тьмяним, важким поглядом.

— Да, особисте... Але я не розумію, що тут смішного,— зиркнув на Куницю.— Або ж дивного,— на Писаренка.— Навпаки, мене смішить і дивує те, що править це в нас за якусь немов заборонену тему! Особисте життя... хе! Говорити про нього, віддавати йому якусь увагу у нас вважають за щось неприродне...

— Та воно, звичайно, не личить нам...— несміливо почав Куниця, вражений упевненим тоном Івана Семеновича.

— Не личить? — пройшовся той великими кроками по кімнаті— Що не личить? Говорити про особисте життя чи жити ним? Що? — спинився він перед Куницею та, не чекаючи відповіді, захвилювався.— Дурниця! Ніхто з нас не зрікався цього життя та й чому б мав хтось це робити? Навпаки, мені здається, що в наших умовах, коли кожен має змогу розвиватися вільно, особисте життя кожного мало б набрати інших, кращих форм, стати повнішим, цікавішим, змістовнішим... Усяким!

— Ну... а воно? — коротко й суворо запитав Писаренко.

— А воно здебільшого сіре, вбоге, одноманітне... І дуже часто брудне, мізерне...

— Так... А що ж саме звеш ти особистим життям? — ще холодніше допитував Писаренко. Він одійшов до вікна й дивився звідти на Івана Семеновича так, мов стояв той десь далеко-далеко і Писаренкові важко було його розпізнати.

— Що не назви — однаково,— досадливо відмахнувся Іван Семенович.— Те, що й ти... Все, що кожен з нас переживає окремо й незалежно від інших... Все, що, так чи инак зовні виявляючись, становить мій особистий — ні для кого, окрім мене, не потрібний і не цікавий побут... О! Побут,— зрадів він щасливо знайденої формулі.— От до нього-то приглядаючись, і бачу, яким убогим і неохайним особистим життям живе кожен з нас... І це болить, розумієш ти, болить мене,— мов з болю зубного закрутив він головою.— Тут неув'язка якась... Розбіжність... Як же так! Ми от спільно будуємо для всіх новий світ, хочемо, щоб було всім світле, вільне, гарне життя, а кожен з нас терпить круг себе сірість, нудоту, бруд... Як же можу я будувати для всіх щось прекрасне, коли не стає мені снаги чи волі створити щось бодай пристойне для самого себе... Ти от, наприклад,— ступив він до Писаренка.— Да, ти! Ти ходиш коло мистецтва, тобто того, що, може, найбільше людям життя прикрашає, коло естетики, чорт тебе забирай! А якої ж краси ти можеш навчити людей, коли тобі байдуже, що живеш ти в такому барлозі,— повів він рукою по кімнаті— Коли в тебе цікаві прекрасні, може, безсмертні книжки валяються поруч брудної білизни...

— Та це не тільки ти,— заспокоїв він Писаренка, що стояв, згорнувши руки на грудях і закусивши нижню губу.— Всі ми однакові. Будуємо велике життя для всіх, говоримо про новий для всіх побут, а неспроможні збудувати й малого для себе, живемо, мов на пересадці або на заїзді... Так, аби...

Іван Семенович помовчав з хвилину і, подумавши, що саме тепер добре було б йому випити холодного пінявого пива, підступив до Куниці.

— І всі, як і ти, говорять, що нам і не личить про це думати... Як не личить? Тобто нехай усе так і йде, так нехай і тягне кожен з нас у нове життя, новий побут усю ту гидоту, що на нас понаростала? Та з чого ж, як не з ти-сячи тисяч маленьких окремих побутів складатиметься один великий — новий? А? Ти ж не забувай і того, що на нас вчаться інші, молодші... А чого ж ми навчимо їх своїм прикладом?..

І, помічаючи, що починає говорити словами Сквирського, сам дивуючись, що так запали йому думки цього завсігди напідпитку інженера, журився вголос про великий злочин і гріх — не будувати своє життя, а безпорадно кидатися в його безупиннім, шаленім потоці. А саме це й можна сказати про кожного з них... Всі вони живуть випадковим, тим, що дається найлегше, часто їм непотрібним і ворожим... От хоч і в коханні, наприклад, в цьому найскладнішому й найінтимнішому прояві індивідуального життя, що не менше за інші чинники впливає на форми побуту...

І, наче забило дух йому, замовк і дихав важко й схвильовано. Сіра тиша розпишалася кімнатою. Чути було лише, як порипують стиха черевики Івана Семеновича та чийсь притишений голос за стінкою наспіває з притиском під бренькіт гітари:

Сиграйте мне паж-жалуйста разлуку, Знать, мілую другу он знайшол...

— Тек-с...— немов прокинувся Писаренко.— Поговорили...

І, дивлячись собі під ноги, промовив шорстко й зло:

— А ти справді-таки хворий... Та тільки помилився професор: не та в тебе недуга...

— Кінчай,— опустив важкі, набряклі повіки Іван Семенович і, наче пірнаючи кудись глибоко, стомлено опустився на провалену канапу поруч Куниці.

— Зміщанюєшся,— спокійно промовив Писаренко і, як після допиту, почав згортати якісь папери на столі.

— Ну, от...— піймав себе за лівого вуса Куниця й, скосивши очі, пильно роздививсь на його руді кінчики.

ІХ

Почуваючи, що радіє він близькій відпустці як порятункові, як чомусь такому, що розв'яже нерозв'язний вузол в його житті, тамував Іван Семенович свої думки про це, гнав їх від себе клопітною й безнастанною працею. Короткі зимові дні просиджував у заводській Управі за справами складними й відповідальними, кожної дрібниці сам доходячи; довгі вечори нарадам та комісіям віддавав... І коли випадала хвилина вільна, тішив себе солодкою втомою та думками про близький відпочинок, звичайний відпочинок, якого заслуговує й потребує всякий сумлінний робітник... І працював ще запальніше, сам стомлюючись і інших знесилюючи...

— Пізнаю вас,— сказав йому Звірятин після одного засідання і хотів ще щось додати, але ж тільки широко розвів руки й низько схилив голову — ти переміг, мовляв.

Скупо посміхнувся йому Іван Семенович і промовчав, ледве стримуючись, щоб не сказати зловтішно: "А ви вже раділи, мабуть, що розкис Орловець?.. Поспішили, голубчику..." І пішов з кабінету.

Звірятин пропустив його нанеред і, йдучи на крок ззаду, півголосом вуркотав ласкаво й задумано:

— Да, пізнаю вас, товаришу Орловець... Пізнаю і дивуюся. Так працювати не всякий зможе. Не всяке й здоров'я витримає, не всякому й нервів вистачить... Та й вам би слід поберегти себе, вельмишановний,— так і перевтомитися легко.

І враз, майже поклавши своє підборіддя на плече Іванові Семеновичу, спитав грубо й насмішкувато, в самісіньке вухо слова вкидаючи:

— А що це, вельмишановний, не видно вас ніде — ні в опері, ні в Ірини Бдуардівни? Біса борете?

— Що? — круто обернувся до нього Іван Семенович.— Якого біса?

— А такого...— вихнув Звірятин широкими стегнами своїми і, взявши Івана Семеновича під руку, повів з Управи.— А такого, дорогий мій директоре,— буржуазної спокуси уникаєте... Ірини Едуардівни, громадянки Завадської! Тихше, тихше, вельмишановний! Не треба так дратуватися,— затримав він руку Івана Семеновича й обережно звів його з ґанку.

— А вона не раз питала: що це не видно вашого принципала,— солодким шепотом звірив він високим грудневим зорям.

— Та брешете ж ви! — тоскно вигукнув Іван Семенович.— Не питала вона про мене...

— А вам би хотілося, щоб спитала? Дуже хотілось би? Ну, признайтесь, що дуже! Признайтесь, вельмишановний!

— Слушайте, ви! Звірятин! — спинився Іван Семенович серед тихого управського двору.— Якого вам чорта, скажіть мені, треба від мене?

— Що мені від вас треба? — перепитав Звірятин, старанно вдягаючи рукавичку.— Аж нічогісінько, вельмишановний.

— Як-то? — розгубився Іван Семенович і вигукнув з люттю: — То чого ж ви плутаєтеся в моє життя! Чого липнете ви до мене? З якого права?

— Фе, вельмишановний, "плутаєтеся", "липнете"... Фе...— застібнув нарешті рукавичку Звірятин.— І не плутаюсь я, і не липну... Я спостерігаю! — по складах вимовив він і, запалившись, заговорив схвильовано й щиро.— І спостерігаю з приємністю і з злою радістю... Да! От корчитесь ви — а ви ж таки корчитесь, да! — рештки сил, останню певність втрачаєте,— а я радію. Да, радію! Я придивляюся до вашого життя — і радію, бо воно метаться на вас за мене... За всіх, таких, як і я... За ваших ворогів, чорт візьми!

Він набрав повні груди холодного повітря й закашлявся. Поправив кашне і говорив уже спокійніше:

— Ви і ваші товариші не тільки ненавидите нас, рештки буржуазної інтелігенції, неп, чи що,— ви не тільки ненавидите нас як своїх класових, по-вашому, ворогів, ви ще й зневажаєте нас... Розумієте, зневажаєте! — процідив він крізь зуби.— В очах ваших — ми... виродки якісь, гниль, якийсь абсолютний пасив... А ви, мовляв, усе... Ми, виходить, не тільки ваші соціальні вороги — ми цілковиті ваші духовні антиподи... То як же не радіти мені, коли один з вас — ви, ви, вельмишановний! — при першій зустрічі з нашою жінкою, з жінкою нашої культури втрачає ґрунт під ногами... А ви втрачаєте його!

— Так от воно що...— хрипко видушив з себе Іван Семенович і, взявши міцно за руку Звірятина, кинув:

— Ходімте!

Коли темними кімнатами, натикаючись на меблі, привів його до свого кабінету й засвітив під зеленим дашком лампу на столі, сказав Звірятин спокійно:

— Ви дозвольте, вельмишановний, не скидати пальта... Адже наша розмова недовго триватиме — все ясно. Принаймні мені,— додав він і, запалюючи цигару, з неприхованою цікавістю оглядав кімнату.

— Незатишно живете,— з гримасою процідив він крізь дим у замислене і бліде обличчя господаря, що, теж не роздягаючись, сів проти нього.

— Пусте,— важко відказав той.— Я не для цього привів вас сюди>"

І однотонно, немов телефонограму диктуючи, запитав:

— Так, по-вашому, я втрачаю ґрунт під ногами?

— Безперечно, вельмишановний! Ви й самі це добре тямите, тільки ж боїтесь признатися в цьому.

— Да? — постукав пальцями по столі Іван Семенович і, скрутивши грубу цигарку, прихилився до Звірятина.— Дозвольте вогнику!

Сиділи один проти одного, мовчки пихкаючи клубами їдкого диму в тиші зеленавого світла настільної лямпки. Потім, допаливши цигару, сказав Звірятин:

— Ну-с, я піду, вельмишановний?

— Ідіть,— стомлено підвівся господар і, тихо порипуючи черевиками, провів гостя до передпокою.

Там, уже тримаючи руку на клямці, сказав Звірятин:

— Так-то, товаришу Орловець... Так-то...

І, ніби погоджуючись з ним, відказав той зажурено й розгублено:

— Так-то...

І, не попрощавшись, вернувся до своєї кімнати.

Ранком не пішов до Управи, а, задуманий і неуважний, ходив по заводі, уникаючи розмов і поглядів; потім, обминаючи управське подвір'я, вийшов за ворота й, не поспішаючи, мов неробочого дня гуляти вийшов, пішов у протилежний від міста бік, туди, де за низькими заводськими склепами синіло широке зимове поле. Колючий вітрець, плачучи в телеграфних дротах тонко й жалісливо, змітав придорожній сніговий порошок — здавалось, куриться в далечині поле, стелеться по нім вихрастий синюватий димок...

Коли скінчився останній паркан і з усіх боків попливла на Івана Семеновича біла і рівна далечінь, спокійніше засотались йому думки. Власне, не було думок, а тільки одна безконечна і невиразна, що плутається йому ще від учора, крізь цілісіньку ніч безсонну... І тільки тепер, на холодному вітрі, перестала вона вихратися й розтікаться, а, немов змерзнувши, зіщулилась у звичайні, як всі інші, слова...

"Значить, брехня? — сам до себе промовив Іван Семенович, наче до чужого голосу прислухаючись.— Значить, дурив самого себе? Може, й відпустці радів, як утечі? Утечі від самого себе?" — криво посміхнувся він в ріденькі свої біляві вусики.

І, знову пригадуючи свої останні дні, розмови і зустрічі, розумів себе до найдрібнішого відруху: полохається він — безсилий і самого себе непевний — чуючи небезпеку, що в нім самім і зароджується; жахається — і боїться собі та иншим у цьому признатися, бреше й інших замість себе винуватить...

— Будівник!.. — гидливо, мов брудну лайку, кинув він голосно в біле поле й почув, що треба йому зараз же, негайно побачити Сквирського...

Набираючи в калоші сипкого снігу, поспішав до заводу, уявляючи, як розповість він довгоногому інженерові геть усе щиро й просто і вдвох доберуть вони, як треба боротися Іванові Семеновичу з усім тим, що, проти його волі й бажання, вплітається в його життя...

Та, побачивши, як, стоячи посеред управського двору, пильно вдивляється інженер Сквирський в сіре, порожнє небо, розгубив слова Іван Семенович і мовчки стояв перед ним, з ноги на ногу переступаючи.

— Ви маєте мені щось сказати? — однотонно, якимсь дерев'яним голосом спитав Сквирський, не дивлячись навіть на Івана Семеновича.

— Ні,— відказав той. І собі вдивляючись у небо, пояснив: — Я маю спитати вас...

— Питайте,— погодився Сквирський.

І несподівано для себе спитав Іван Семенович, мов таємницю яку випитуючи:

— Чого ви дивитесь вгору, інженере Сквирський? Помовчавши, відповів той:

— Я завсігди дивлюсь вгору.

— І не спотикаєтесь?

— І не спотикаюся. Ні. Взагалі зятяйте надалі, товаришу Орловець: спотикається здебільшого той, хто дивиться вниз, під ноги.

Повернувся й хотів іти геть, але ж затримав його Іван Семенович, сказавши:

— Пам'ятаєте нашу нічну розмову у вас, інженере Сквирський?

— Ну? — немов тільки тепер побачив той Івана Семеновича.

— Так от, ви казали тоді, що людина повинна нічого не приймати від життя, не перевіривши себе, не упевнившись, що це їй справді потрібне... Що людина повинна завсігди вибирати, а не брати перше-ліпше...

— Вам надійшов час вибирати? — ступив до нього Сквирський, обкидаючи його гарячим поглядом.

— А тепер скажіть мені,— не відповів Іван Семенович,— що мусить робити людина, коли розуміє, що те, що дає їй життя, до чого навіть вона сама тягнеться,— їй вороже, їй самій протирічить? Адже мусить людина тоді і з життям, і з собою боротися?

— Боротись з собою? Ні. Ви зрозумійте, Орловець: раз людина усвідомила, а значить, і глибоко відчула, що те, до чого її досі тягло, їй вороже, для життя її плюса не становить,— людину до того вже не тягтиме. Тоді людині нема чого з собою боротись... А коли бореться вона з собою — значить, непевна себе, значить, не може ще визначити, чи справді непотрібне їй те, до чого її, як ви кажете, тягне...

І, побачивши Звірятина, круто повернувся й пішов до Управи.

"От і поговорили",— подумав Іван Степанович, сам не знаючи, на кого — чи на Сквирського, чи на Звірятина — гніваючись, і сердито промовив:

— А ви завсігди посміхаєтесь, Звірятин... Вам так весело жити?

— Я, вельмишановний, тієї думки,— показуючи золоті коронки, відказав той,— що, нудьгуючи, й жити не варто. Та й немає в мене часу для нудьги — стільки треба пережити, передумати... Перецілувати... Я ж не інженер Сквирський — на метафізику не хворюю...

— Ви з ним не згоджуєтесь?

— Та який же дурень з ним згодиться! — вигукнув зло.— Да, ми з ним різні...— провадив уже спокійніше.— Зовсім різні. Інженер Сквирський, вельмишановний, не живе, а тільки перманентно збирається жити, ну а я живий — і живу. Повно, пожадливо, смачно! Беручи від життя все, що воно дає, вириваючи те, чого воно не хоче дати... А інженер Сквирський ви-бі-ра-є,— іронічно перекосив обличчя Звірятин.— Він, бачте, з усіх прекрасних неповторних можливостей мусить вибрати лише те, що цілком йому відповідає. Він боїться помилки! Ну, а я — ні. Я беру все, все облапаю, обмацаю, обсмокчу — і потім уже викину те, що мені непотрібне зовсім... Він, не живучи, вибирає, немов задачу якусь вирішує, те, що йому, щоб жити, потрібне; я, живучи, все переживаючи, відкидаю те, що мені не відповідає...

— Ну, а ви, вельмишановний,— насмішкувато подивився він на Івана Семеновича,— ні се ні те... Ні-се-ніт-ни-ця...— проворкотав по складах і, вклонившись, пішов геть.

Іван Семенович хотів був образитись і відказати щось гостре й зле, але втишив його глибокий зміст цього коротенького слова.

"Нісенітниця...— повторив він про себе.— Ні се ні те..." Так, він справді ні те ні се. В цьому й причина всієї плутанини останніх днів... Досі не знаючи, як мусить він ставитись, а головне, досі не зрозумівши, як він уже ставиться до всього того, що проситься в його життя після зустрічі з Завадською, плутається він у своїх почуттях і думках, не знає, на яку ступити.

"От воно в чім уся недуга моя",— подумав Іван Семенович і, щасливий, що насмів нарешті сам себе пояснити, гордий перед собою, пішов додому через управський двір, мов неробочого дня гуляючи.

Дома, вдоволений, що нікого більше немає, ходив з кімнати в кімнату, ні про що вже не думаючи, аж доки стомились ноги; тоді перекусив трохи, замість обідати, і ліг собі на канапі, важкою бекешею вкрившись. Спав спокійно і міцно, дихаючи глибоко і рівно і навіть у сні посміхаючись втішено.

Розбудив його дрібний стукіт у вхідні двері, коли вже надвечір'я густо засинило вікна. "Хтось чужий",— невдо-волено подумав він, знаючи, що в кожного з домашніх є ключ, і, накинувши бекешу, пішов до передпокою.

— Свої, свої! — почув він напівзнайомий голос і, розчинивши двері, подумав, чи не сниться йому все це: тюпцяв перед ним, низько вклоняючись і малі свої ручки потираючи, рецензент Мюфке.

— Ви до мене? — мов перед небезпекою, спробував Іван Семенович причинити двері перед патлатим дідком, але ж той вбокувався вже до передпокою й радісно смикав господаря за правицю.

Так, так, він до нього, до товариша Орловця... Він такий радий, бачачи його при здоров'ї, такий радий... Всі вони почали вже турбуватись за нього, так довго його не бачивши... Всі, їй-богу, всі. Навіть Ірина Едуардівна,— ніби посмоктав дідок це ім'я. Власне, з її доручення й насмів він потурбувати шановного товариша Орловця...

— Що? Ви від Завадської? — вирвав у Мюфке свою руку Іван Семенович, почувачи, як лоскітно холонуть йому пучки.

Так, так, Мюфке від неї, тобто з її доручення. Вона вже не раз питала, чому це не видно товариша Орловця, а сьогодні так просто і сказала, що

має до нього важливу справу... Ну, а що ж це, як не доручення йому, Мюфке, відшукати й привезти товариша Орловця? Звичайно, доручення...

— В неї до мене справа? — ухопився Іван Семенович за це слово, що спрощувало йому становище: прийде, порадить чи допоможе — і все. Одійде собі знову геть... А там відпустка, відпочинок...

— А хоч би й не було справи? Що ж тут такого? — заклопотано здивувався Мюфке.— Хіба товаришеві Орловцеві так неприємно бувати в товаристві славнозвісної співачки? Ой, якої співачки! — цмокнув він губами й потрусив лупою з довгих своїх патлів.

— Гаразд,— забринів рішучістю голос Івана Семеновича.— Вона вдома сьогодні?

— Так, чекає... Та й взагалі вона все вдома тепер сидить... Цілий тиждень цей не співає... Нудиться чомусь...

— То ідем зараз.

Він одяг бекешу в рукава, взяв шапку і, так і не пустивши гостя далі передпокою, розчинив перед ним двері на гайок.

Не слухаючи, про що, то відстаючи, то наздоганяючи його, захлинається Мюфке, думав Іван Семенович, широко якимось і спокійно, що так і мусив би він давно робити, що годі йому, мов той струсь, заплющуватись, а треба йти просто на небезпеку...

Коли сіли на візника, пригорнувся до Івана Семеновича рецензент, розповідаючи, яке цікаве товариство буває у Завадської, які цікаві й неоднакові люди... Перелічував, смакуючи прізвища, й коли назвав поруч Сквирського і Зві-рятина, спинив його Іван Семенович.

— Да... вони різні,— немов обмірковуючи щось, промовив стиха.— А скажіть, Мюфке,— повернувся він до сусіда обличчям,— як, по-вашому, мусить жити людина, щоб зазнати найбільшого особистого щастя? Щоб прожити якнайповніше, тобто щоб узяти від життя найбільше? Чи не хапаючись, кожду дрібницю зважуючи, беручи тільки найпотрібніше...

— Тобто, як вчить інженер Сквирський? — прикинув Мюфке.

— Так, як вчить інженер Сквирський... Чи ж так, як Звірятин: беручи все, що зараз трапляється тобі на шляху, ні від чого не відмовляючись, не думаючи про ціле життя, а дбаючи тільки за те, щоб узяти якнайбільше тепер, зразу, поточної хвилини... Хто з них кінець кінцем візьме від життя більше?

Довго мовчав Мюфке, инколи поцмокуючи губами й пильно роздивляючись на широку візникову спину, потім, не поспішаючи, до кожного слова свого прислухаючись, розповів Іванові Семеновичу коротеньку історійку батька й сина Біляйкіних.

Старий Біляйкін в люди з нічого вийшов: у Золотоноші в нотаря за писарчука почав, а в Санкт-Петербурзі на всю імперію відомим правником скінчив. І без освіти всякої, можна сказати, самим нюхом своїм сотні тисяч заробляв... Да... Будинок свій, швейцар з булавою... А справи брав земельні виключно й щозаплутаніші... Син-одинак у нього був — у батька пішов, на юриста вчився. Як скінчив науку, каже йому батько: "Подивлюсь, який з тебе ділок вийшов" — і передав йому одну справу, таку складну та заплутану, що сам він багато років сидів над нею. Зрадів синок, до діла взявся; і за якийсь місяць прибіг до старого, кричить-гукає: "Можеш пишатися, сина такого маючи! Справу ту я за місяць розплутав і виграв блискуче! А головне, гонорар який — за місяць п'ять тисяч! Тобі, старому, й не снилось такого!" А старий посмутнів, головою хитає: "Дурень, дурень, ти,— каже,— а не ділок. Що з того, що за місяць п'ять тисяч заробив,— я на тій справі п'ять літ сидів, та й ще б років зо три просидів — і щороку з неї п'ять тисяч мав. Може, воно й менше на один місяць припадало, але ж полічи, скільки б разом вийшло..."

— Так ви за Сквирського? — задоволений, спитав Іван Семенович.

— В теорії — так. Але ж тільки в теорії, бо на практиці всі ми живемо, як живеться.

І попросив, щоб висадити його, бо треба йому до опери йти.

"Всі ми живемо, як живеться?" — покрутив головою Іван Семенович і, вигідніше в саях вмощуючись, думав спокійно, що він до всіх не належить.

Х

Коло домка, де Завадська жила, зустрів Івана Семеновича маленький горбань, прибраний так елегантно, що відразу впадало в око його хоробливе потворство.

"Де я бачив його?" — хотів пригадати Іван Семенович, а той уже посміхався йому безкровними вустами, вистромивши з дорогого хутра пташиний видок свій.

— Товариш Орловець? — бризкнув він слиною і, розчарований, а може, й образившись трохи, пропискнув: — Забули? Я — композитор Мурів...

— Ні, пам'ятаю,— промимрив Іван Семенович і, вклонившись, іти хотів далі, коли почув:

— До Ірини Едуардівни йдете? її тепер вдома немає — я від неї...

— Немає? — спинився Іван Семенович.— Як немає? І не міг розібрати — досада чи радість поняла йому

груди.

— Але за півгодини вона повернеться. Побачите її — вітайте від мене,
— вклонився Мурів.

"Значить, він не прийде більше",— з приємністю занотував собі Іван Семенович, намагаючись ступати так дрібно, як і горбань.

— А я думав — сердитесь ви на мене...— крутнув той великою головою на тонкій, в'ялій шиї.

— Ні... Чому ж...— не зрозумів Іван Семенович, за що міг би він сердитись на цього горбатого чоловіка.

— А пам'ятаєте ж нашу розмову в Ірини Едуардівни? Про кохання...

Вимовляв це слово так, мов застрявало воно йому в гортані і мусив силою його випхати; тоді звучало, наче обривалась струна на скрипці й, скручуючись, билась об деку.

— Розхвилювались ви тоді дуже... Не попрощались...

— Нерви,— неуважно відказав Іван Семенович, думаючи про те, як складно це в житті людини: раз, хоч би й випадково, в нього заплутавшись, ніщо не відходить само, а й далі плутається, і треба зусилля, щоб від цього звільнитися. Прийде само, випадково, непрохане й несподіване, а ти мусиш віддавати йому час і увагу, переживати його, приглядатись до нього, щоб з усієї маси вибрати тільки потрібне тобі, відкинувши геть усе другорядне... "Оце й єсть — будувати своє життя",— пригадав він Сквирського.

— А ви неправі тоді були,— захитав композитор головою.— Неправі. Ні. Твердження ваше хибне...

І, згадавши, що Іван Семенович нічого, власне, й не сказав тоді, пояснив, обережно слів добираючи:

— Всі ми зрозуміли тоді вашу таку... дивну вихватку проти Звірятина і взагалі... як своєрідний вияв вашого обурення на моє твердження про можливість і нормальність кохання між особами цілком ворожих класів...

Він помовчав, чекаючи, чи не заперечить Іван Семенович, потім заговорив знову, щодалі все швидше й видимо хвилюючись.

— Да, ви були неправі, товаришу Орловець, неправі... Для мене це так очевидно, що я розумію навіть, де корінь вашої помилки... По-вашому, такі люди не можуть кохатися через те, що будуть вони ворожі один до одного. Гаразд. Погоджуюсь. Але ж далі ви робите стрибок, якого я ніяк зробити не можу! А саме: раз вони ворожі — то як же вони можуть одне з одним жити?

— Звичайно,— почав Іван Семенович, та не дав йому говорити горбань, засмикався весь, слиною забризкав:

— Ага! Ага! — тикав він пальцем в Івана Семеновича.— Отут і помилка ваша! На місце кохання підставляєте ви спільне життя, співжиття чоловіка й жінки, одною з форм якого є родина. Але ж погодьтеся, що не завжди приводить кохання до тихої родинної ідилії, навпаки, здебільшого воно кінчається трагедією! Отже, коли говорити за щасливе,— наче сплюнув він,— кохання, що кінчається шлюбом, я погоджуюсь: бути його між людьми ворожих класів не може. Але ж чому замовчуєте ви кохання нещасливе, кохання-трагедію? — вп'явся він очима в Івана Семеновича, і тільки тепер помітив той, які гарні в композитора очі — немов дві великі сині квітки під високим спокійним чолом.

І, наче не витримавши їх гарячого блиску, заплющивсь Іван Семенович, з темного глибу приймаючи композиторів голос:

— Не пристрасти, навіть не насолоди шукають тепер люди в коханні, а тільки приемное™, забуваючи, що самою суттю своєю є воно боротьба... Боротьба! — задзвенів йому тонко голос.— І може — ненависть...

Здавалось, спустошило його це слово — зв'ялів увесь і помлявів; подав на розі Іванові Семеновичу ручку спітнілу й, слова більше не мовивши, пішов геть.

"Які вони всі., нервові",— подумав Іван Семенович і почув себе проти них дужим і впевненим.

Відчинила йому двері та сама, в чорному, покоївка.

— Ірини Едуардівни ще немає,— сказала,— але ж вона просила вас зачекати.

Іван Семенович, не поспішаючи, роздягся і пройшов до вітальні.

Горіла тільки одна лампа під важким шовковим дашком; м'які тіні розпливались по стелі й кутках великої кімнати. Уважно, немов вивчаючи, оглядав її Іван Семенович, до кожної дрібниці прикипаючи поглядом, потім опустивсь у крісло, де колись Звірятин сидів, і посміхнувся криво: на столику, в кутку за пальмою, білим вогнем вилискувала карафка з горілкою.

"Для Сквирського...— подумав Іван Семенович.— Значить, часто буває..." І враз пригадав чомусь, як, з ними прощаючись того разу, поцілувала Завадська Сквирського в голову, а той пізніше, вже в себе на помешканні, назвав її при Іванові Семеновичу просто Ірина.

"Будівник,— єхидно прошепотів Іван Семенович.— Теорії розводить, а сам, мабуть..."

І не скінчив, почувши дзвінок у передпокої.

Випростався і ступив до дверей, назустріч швидким жіночим крокам.

— Нарешті, втікачу! — обгорнув його глибокий грудний голос Завадської разом з тонкими пахощами морозу й солодких парфумів.— І не сором так забувати старих знайомих? — пожурила вона гостя, простягаючи руку.

— Цілуйте, цілуйте! — засміялася переливно.— Час звикати. На дев'ятім-то році, як каже Звірятин...

Прихилившись до руки її, бачив Іван Семенович, як в'ються по ній ніжні блакитні жилки, струмочками ховаючись у запашнім хутрі рукава.

— Ну, понудьгуйте ще хвилинку без мене,— попросила господарка, йдучи до другої кімнати.— Я тільки пальто скину.

Почуваючи на губах щось солодке і млосне, подумав Іван Семенович, що добре було б випити чарку горілки, і вже ступив до столика, де карафка стояла, як почувся з сусідньої кімнати сухий шелест шовку і лускіт ґніпок.

"Передягається",— лизнув Іван Семенович губи й, чомусь віддих затримуючи, сів на канапу.

— Ви давно вже чекаєте на мене? — поплив з-за драпрі голос Завадської.

— Ні, недавно.

— Це я навмисно спізналася,— засміялась вона.— Щоб покарати вас за тодішню поведінку! Ах, ви ж дикунище! — висунула вона з-за драпрі

голову, й здалось Іванові Семеновичу — голим плечем саянула.— Ну да, дикун! При жінці, мало того — при вродливій жінці,— грайливо спустила вона очі,— заявляти, що він не зміг би її покохати як буржуйку!

І вже з глибини кімнати гукнула:

— А справді, товаришу Орловець, невже б ви не змогли покохати — хоч би й мене, наприклад,— тільки через те, що я колишня буржуйка?

— Що називати коханням...— важко відказав Іван Семенович, почувуючи, що починає дратувати його ця розмова.

— Ви як Сквирський. Той все шукає грядиці пристрасти і кохання...

— А ви — ні? Відповіді не було.

Тамуючи в собі бажання зараз же піти звідси, взяв Іван Семенович альбом і, вдруге за життя, перегортав його грубі сторінки, даремно намагаючись пізнати десь ту чужу, в хустці квітчастій дівчину, що давно колись, там, у юнацтві, посміхнулася йому на гойдалці, стрункі свої ноги показуючи.

"То що ж мене в'яже до цієї... самиці?" — з мукою подивився він на Завадську.

— Ну, тепер здрастуйте! — востилась вона коло нього на канапі.— І кажіть, чому так довго не показувались?

— А нащо? — спитав Іван Семенович, потираючи долонями коліно, немов мучив його гострий біль.

— Чудний ви, Орловець,— похитала жінка головою.— То самі шукаєте мого знайомства, найдрібніші спогади про мене визбірюючи, то... Чудний, — протягла задумливо.

Почуваючи, як в'ється від неї запашне, легеньке тепло, відсунувся трохи Іван Семенович і промовив суворо й холодно:

— Мюфке казав, що ви хотіли мене бачити...

— А ви не хотіли бачити мене? — забринів їй насмішкою голос.— Ну, скажіть — не хотіли?

— Хотів,— здригнувся Іван Семенович, і глибокі зморшки зорали йому обличчя.

— Ну, не буду, не буду...— поклала йому на рукав руку Завадська.— Я таки справді хотіла побачитись... У мене до вас прохання є... Ви працюєте разом із Сквирським, давно його знаєте,— так я хотіла б, щоб ви все-все мені про нього розповіли... Мені це так треба... Так треба...— сплела вона пальці.

— Ах, так... Про Сквирського...— прошепотів Іван Семенович розчаровано й мертво.

— Мені нікого більше спитати,— і собі пошепки поскаржилася Завадська.— А ми ж з вами старі знайомі... Ще з гойдалки, правда? Навіть більше — ми з вами друзі... Правда ж, ми — друзі? — близько прихилилась вона до нього, у викоті сукні своєї показуючи ніжні лінії пишних грудей.

— Да, ми з вами... друзі...— підвів він на неї стуманілі очі і засміявся гірко й зневажливо.

Зашарілася й, дихаючи важко, визивно кидала:

— А, знаю, знаю! Вороги ми! Як же — класові вороги! — перекривила сердито.— А через півжиття, майже через тисячі зустрічей пронести спогад про самотню зустріч зі мною — це ворожість? А, пізнавши мене, чужу й незнайому, тягтися до мене — це теж ворожість? Ех, ви, вороги! І ви, і ваш Сквирський! — вигукнула вже з болем.

— При чому тут Сквирський? — хрипко, ледве рознявши щелепи, кинув Іван Семенович.

— А при тому!

І, вся здригнувши, коливаючи, мов на гойдалці, стегнами, пройшла по кімнаті.

— Каже він, що не можна кохати, не знаючи. У, знавець! — закинула руки за голову.— Ну, а ви...

— Я вас не кохаю...— мляво відказав Іван Семенович і враз вигукнув з люттю: — Ненавиджу!

Подивилася пильно й насмішувато.

— Ну, а що ж вас тягне до мене?.. Може, ненависть? Клясова ненависть?

І, зіщулившись, хижо вдивилася:

— Ну, а сильніше що: ця ненависть ваша чи згадки про мої коліна? Пам'ятаєте, там, на гойдалці?.. Як це було? Як? Кажіть!

І рожевими пучками м'яла сукню на стегнах, відкриваючи стрункі підвочому ноги.

— Так?

— Ні, вище...— стиснув руки Іван Семенович, широко розплющеними очима дивлячись кудись повз неї.

— Ах, вище! — задихнулася гнівно.

— Да, вище! — підвівся Іван Семенович.

4 Є. Плужник 97

Дивилися одне на одного гостро, й, коли насмішкою взявся погляд жіночий, прошепотів розгублено:

— Вище...

— Так? — засміялася дзвінко і рвучким рухом відкрила лезо мережив над крайками чорних панчіх.

— Та не треба ж! —1 благально скрикнув Іван Семенович.— Не треба!

І, широко ступивши, упав перед нею. Гарячими й важкими руками обхопив їй коліна, тонував обличчям у шумі мережив...

— Пустіть! — прошепотіла вона, схиляючись над його головою й гострими нігтями дряпаючи йому зведені пальці.— Чуєте, ви! Пустіть! — рвонулася дужче, круглим коліном зачіпаючи йому обличчя.

— Ах, ви ж...— почала гірко й з огидою і не скінчила: почув, як обм'якла вся й випросталась. Звів очі і похолов: стояв на порозі Сквирський, посміхаючись спокійно й іронічно.

— Я — якраз вчасно, здається,— прорипів той дерев'яним голосом і, пройшовши до свого столика, налив чарку горілки.

— Ви завсігди вчасно,— відступила від стінки Завадська і, з огидою роздивляючись дрібні крапельки крові на рожевих своїх блискучих нігтях, пішла з вітальні.

Іван Семенович підвівся з колін і обтирав подряпані свої пальці.

— Натє, випийте,— подав йому чарку Сквирський. Той подивився на нього безтямно й, рукою махнувши,

пішов до передпокою.

Тремтів дрібно і чув, як могутнім дзвоном наливалися жили; потім враз завихрилися думки й одна, несподівана й коротенька, блискавкою розтяла інші: "А як же Наталка? Дружина як?"

Біг униз, через дві приступки ступаючи і в такт крокам приказуючи: "Як же Наталка? Як же дружина?" — і вже внизу, сонного візника штовхаючи, гукав йому з одчаєм і мукою:

— До Куниці вези мене! Чуєш, ти,— до Куниці!

XI

Слухав Куниця Івана Семеновича, вуса свого покусуючи, а коли дійшов той до останньої своєї зустрічі з Завадською, до того, що допіру сталося, причинив щільненько двері до сусідньої кімнатки, де син, підліток, над радіоприймачем схилився.

— Що ж це ти, Іване? — спитав розгублено.— Згвалтувати її хотів, чи що?

І склепив суворо вуста, під ноги Іванові Семеновичу дивлячись.

— Ні! — мов підстрелений, затіпався той.— Ні, Кунице! їй-богу, ні!

Поклав важкі долоні йому на плечі й, дихаючи в обличчя гаряче, з болем виривав із себе: — Ех, Кунице! Ти ж знаєш мене! Хіба ж я... Хіба ж ти...

І, знесилений, упав на стільця:

— Ех, Кунице...

— Та ти не ехай так, Ваніку,— задумано ходив по кімнаті Куниця.— Ти, братіку, слів не лякайся. Слово — лушпиння. Да... Кажеш, не було на думці чіпати бабу?.. Хм... Ну, а за яким чортом тягався до неї? Хм? Не розумію я, Ваніку, цього; не про мене такі задачі... Психологія, можна сказати... Кохаєш ти її, значить?

Немов останніх сил видобувши, прошепотів Іван Семенович безнадійно:

— Та зрозумій же ти, що не можу я її кохати... Не можу!

І вже зовсім стиха вронив:

— Ненавиджу...

— Як? — спинився Куниця.— Нічого не розумію! І тягне тебе до неї, мов осу на мед, і ненавидиш ти її... Купи не держиться! Просто недуга якась...

— Так, недуга! — вигукнув Іван Семенович.— Недуга, Кунице! Справжня недуга!

І, здригаючись весь, казав, що недужий він справді, що тяжка, неприємна недуга життя йому спустошила; що ніби розколовся він надвоє, на двох Іванів Семеновичів; що бореться він сам з собою, втомлюючись надмірно, останні сили втрачаючи...

— Ти ж зрозумій, Кунице! — вивів хрипко, руки між колін затискаючи.
— Ти ж зрозумій мене! Вривається в моє життя щось таке, чого я не хочу, не можу — розумієш, не можу! — хотіти і все ж хочу... І я борюся з ним, борюся з собою... Так, борюся, Кунице...

І знову пошепки, кінці слів ковтаючи, доводив, хвилюючись, що й не може він з цим не боротися, бо непотрібне воно йому, чуже, вороже... Бо це недуга, яку треба перемогти... І він переможе, не може не перемогти, бо весь він, вся свідомість його, вся істота його повстають проти цього... Але ж треба, щоб допомогли йому всі: і Куниця, і Писаренко, і інші... А головне Наталка, дружина...

4* 99

— Ти хочеш признатись їй? — пильно подивився на нього Куниця.

— Мені ні в чому признаватись. Ні в чому! — відповів йому ясным поглядом.— Я не грішив проти неї, не зрадив її. А головне: я не хотів і не хочу цього.

Говорив спокійно, мов усе зрозумівши, все зваживши.

— Кому ж, як не їй, бути зі мною поруч, Кунице? Тепер, коли треба мене підтримати, порадити... Не для спільного ж тільки ліжка сходилися ми з нею, а для спільного життя... І тепер, як загрожує йому небезпека, проти якої я сам повстаю, хіба не повинен я сказати їй одверто і щиро — допоможи?

— Воно, звичайно...— непевно якось проволік Куниця й хотів ще щось казати, та не слухав його Іван Семенович, похапки вдягаючись.

Тепер хай не турбується за нього Куниця, казав, бо він знає, нарешті, що треба робити. Він навіть сам заспокоївся вже, упевнився, що все буде добре. Лише відсувати не треба: хай Куниця зараз же біжить по Писаренка й приводить його до Івана Семеновича. Вони всі вкупі, разом з Наталкою все обміркують і вирішать...

— Писаренко? — зрадів Куниця, й собі пальто вдягаючи.— От оце добре, Ванік, придумав! Писаренко — да! Той порадить... Той допоможе... А я думав, що після останньої розмови...

Та й схаменувся.

— Ідем, ідем,— заспішив.— Тільки ти нічого Наталці сам не кажи... Почекай Писаренка, порадишся...

І раптом зам'явся коло дверей, промовив нерішучо:

— А може б, Ваніку, той... Инакше все це... А? Може, не зрозумів ти самого себе?.. Може, просто кортить тобі баби цієї! Поволочився б трохи... І все таке... А там би й минуло само собою... Без психології... А?

Іван Семенович, як був, у важкій бекеші, опустивсь на стільця, що жалісливо й тонко рипнув, і довго мовчки дивився собі на подряпані пальці. Потім перевів тьмяний погляд на Куницю і посміхнувся зло та презирливо: дивився на нього крізь обличчя Куницине, золоті коронки показуючи, Звірятин.

— Ні,— підвівся Іван Семенович,— цього не буде.

— Ну, так я по Писаренка майну. Ти ж чекай нас вдома, Ваніку, нічого сам не роби...

— Не турбуйся,— заспокоїв приятеля Іван Семенович і, не чекаючи його, вийшов на вулицю.

Жив Куниця від заводу близенько, але ж не поспішав додому Іван Семенович — навмисно плував завулками: обмислити все хотів, заспокоївшись. Дивувався щиро, що досі не спадало йому на думку гукнути інших на допомогу... "От вона, слабкодухість,— думав,— справжнє міщанство: замучитись, забрехатись, аби лиш інші не знали, аби лиш іншим себе не показати... А що ж поганого або злочинного вчинив Іван Семенович, що зробив він такого, з чим мав би ховатись від інших, а головне й насамперед — від дружини? Хіба винен він, зрештою, що діють у житті темні й незрозумілі сили, от як та, що штовхає його до цієї співачки... До людини, з якою він тричі в житті бачився, з якою майже не говорив..."

Іван Семенович посміхнувся докірливо, виразно — словами — думаючи: "Не грай у піжмурки, Іване! Не ховай голови, мов той струсь... Нащо кажеш ти "людина" там, де мусить стояти "жінка"... Адже не людина цікавить тебе в Завадській, якої ти й не знаєш зовсім, а тягне тебе в ній жінка, яку ти бачиш... І сила ця не темна для тебе, і розумієш ти її добре... Може, тому так і повстаєш проти неї... А тепер, поразки зазнавши, на хитрощі берешся: жінку жінці хочеш протиставити..."

І, почувавши, що знову кидає спокій його і план, такий простий і природний досі, ускладнюється невимовно, наддав ходи Іван Семенович, біг майже — хоч що далі, а тепер треба йому якнайшвидше Наталку побачити...

— Це ти, Іване? — гукнула вона з-за дверей своєї кімнати, як проходив Іван Семенович повз.— Не обідав і досі?

— Я їв, я їв...— заспішив він до себе, щільно двері причиняючи.

Гаряча хвиля сорому облила йому тіло. Чорт знає що! Не мати муж нос ти самому говорити за себе! Тому й гнало його до Куниці, тому-то й послав він того до Писаренка.

І, боязко прислухаючися, чи не чути кроків Наталчиних, думав Іван Семенович, що, значить, він сам, несвідомо, засудив себе проти дружини, почуває себе винним супроти неї... Але — де ж та провина його? День за днем пригадував він життя своє, аж доки вирнули з пам'яті слова ветхі: "...всяк, иже воззрит на жену, ко еже вожделети ея, уже любодействова с нею в сердце своем".

— Тьху! — розсердився Іван Семенович і, засвітивши електрику, пішов на дзвінок до передпокою.

Мовчки, уникаючи дивитись на Івана Семеновича, розляглись і пішли до його кімнати Писаренко з Куницею.

"Слідчий...",— подумав Іван Семенович про Писаренка, дивлячись на важкий набряклий портфель у нього під пахою і пригадуючи свою з ним останню розмову.

— Ну, здрастуй, Іване,— сказав той, кладучи свою ношу на стіл, і, так само не дивлячись на приятеля, слів шукав: — Казав мені Куниця... Да... Останній час у тебе все надзвичайні історії...

І, пройшовшись з кутка в куток, ствердив упевнено: — А все через те, що почав ти носитися з цим самим особистим життям.

— Зміщанююся? — кисло натякнув Іван Семенович.

— Не забув? — спинивсь Писаренко.— Можливо. Але ж твій останній проект, що про нього Куниця розповів, подобається мені... Єсть в нім нового дещо... Не міщанського... Да...— скинув він уперше очима на Івана Семеновича й, посміхнувшись бадьорливо, прикинув: — Ех, ти! Крутилка...

— Та аби викрутивсь! — зітхнув Куниця й кивнув на двері.— А Наталка вдома?

Неприємне почуття огорнуло Івана Семеновича: жаль і досада на себе, злоба на цих двох. Як міг він дійти до того, щоб дозволити їм втручатись в його життя, показувати їм його... А головне — якого нахабства треба мати, щоб пристати на це, якої самовпевненості й пихи! "Судді!" — об кинув він неприязним поглядом товаришів і, враз похоловши, злякано й розгублено, виправивсь: — "Лікарі",— пригадавши, як давно колись, ще юнаком, тремтів дрібно й сором'язливо, голий перед операційним столом стоявши...

— Ну, так поговорімо щиро й одверто,— почав Писаренко, поруч Івана Семеновича сівши.— Вір мені, друже,— те, що ти звернувся тепер до нас, не тільки зворушило мене, чи що... Я приймаю це не тільки як вияв твоєї до нас щирості, а й як щось більше... Да... Як натяк на те, як кожен з нас мусить тепер будувати своє особисте життя... Не замикаючись у своїх переживаннях, у своїй спальні... Заплутавсь я,— засміявся він, і почув Іван Семенович, як сміх цей заспокоює його, влагоднює...

— Ні, я розумію тебе,— проказав він задумано.— Я розумію. Я сам дививсь на це як на спробу по-новому підійти до життя... Наблизитись до нового побуту... Як на спробу не животіти, а свідомо будувати своє життя...

— Але ж ви без філософії, хлопці! — попросив Куниця.— Конкретніше. А? Бо тут не теорія, можна сказати, а сама практика...

Знову мовчали, схилившись над столом і хвилями цигаркового диму вкриваючись; здавалося, грають двоє складну партію в шахи, а третій уважно стежить за обома, за обох хвилюючись.

— А чому ти думаєш, Іване, що все це так серйозно? — не сподіваючись на відповідь, запитав Писаренко.— Вся ця історія з

Завадською... Та, може, й не вона тут винна, а тільки її ноги? Ти розумієш мене? Ноги. Жіночі ноги...

— Ні, ніхто інший з жінок мене не щкавить.

— Тек-с... Ну, а може, все це скороминуще? Легенький флірт, наприклад...

І враз, як удар, несподівано, голосом суворим кинув:

— Ти, Іване, скажи нам просто — чого ти саме боїшся цієї співачки? Чому ти тривогу б'єш? Бо що ж тут страшного, зрештою, що тягне тебе до цієї жінки! Річ природня. Значить, привабніша вона тобі за дружину; значить, перестала дружина задовольняти тебе як жінка... Тисячі "значить" може бути!

— Гаразд. Я скажу, коли ви й досі самі не збагнули... Голос Іванові Семеновичу бринів спокійно і металево.

Руба долонею по столі такт відбиваючи, казав, собі, а не іншим, здавалось, з'ясовуючи:

— Однаково мені, чому тягне мене до цієї співачки. Важно, що тягне. І важно, що не хочу я цього. Не на словах, а справді, глибоко й щиро. Я мов розколовся надвоє, сам з собою змагаюсь... Чи недуга це, як Куниця казав, чи ні, не знаю; але ж мука страшна. Та довго так бути не може: якась половина моя мусить перемогти, мушу я знову стати суцільним.

— Тек-с,— задумався Писаренко.— Але ж чому ти думаєш, що переможе воля твоя, твоя свідомість, чи що, а не ця... пристрась? Чому ти певен?..

Іван Семенович сумно похитав головою.

— Я не певен,— заплющився він.— Для того й вас кликав, мабуть...
Для того і Наталці... Щоб було спертись на кого.

Посміхнувся жалісливо й стомлено, але ж не дав йому спочити
Писаренко, спитав:

— А нащо тобі боротися з цим? Може, краще скоритись?

— Та відчуй же — не хочу я цього,— не ствердив, а мов поскарживсь
Іван Семенович.

— Чому не хочеш? — як щасливий шахіст "шах і мат", вигукнув
пошепки Писаренко.

Іван Семенович подививсь на нього пильно та сліпо і тихо-тихо
вронив:

— Зміщанюсь...

Довго палили мовчки, потім відхилив двері Куниця й гукнув сипко:

— Наталко! А зайдіть-но сюди!

Зачувши жінчині кроки, Іван Семенович відсунувся від стола так, щоб
тінь від дашка падала йому на обличчя, і сидів нерухомо, стиха цигаркою
пихкаючи.

— Що це у вас? Нарада? — запитала, під дверима ставши, Наталка.

— Угу...— промимрив Куниця.— А ви — як представник Жінвідділу...

І зиркнув благально на Писаренка.

— Та що це ви всі якісь... Що сталося?

— Нічого не сталося, власне,— виступив з кутка Писаренко.— А єсть у нас складна дуже справа, яку треба розв'язувати з вами спільно...

— Спільно? Зі мною?

— Да... Тільки ви не хвилюйтесь...

— Я не хвилююсь,— зблідла трохи Наталка й, сівши, наказала: — Викладуйте.

— Справа, бачите, така складна й надзвичайна, що я навіть не знаю, як і почати,— погриз Писаренко сірничка.— Власне, все це мав би сказати вам сам Іван, але ж...

— Чорт знає що! — вигукнув раптом Куниця й, бігаючи з кутка в куток, фраз не кінчаючи, доводив, що все це зовсім не так складно, як ці два йолопи уявляють, що це все надзвичайно просто, як палець, просто і кожному зрозуміло. І нема чого крутити та плутати, а треба все руба й одверто казати... Адже Наталка — своя людина, з нею нема чого сюсюкати; не бійсь — істерики не підпустить!

І враз підступив до неї, розчервонілий і збентежений:

— Ну от уявіть, Наталко, що нагрішив ваш чоловік проти вас, а тепер прийшов до вас покутувати...

— Не уявляю,— тихо й по складах відповіла та і, підвівшись з стільця, випросталась серед кімнати.

"Яка вона... незграбна",— майнуло Іванові Семеновичу, а Куниця замахав перед нею руками, немов обвівав її, щоб не знепритомніла:

— І не уявляйте! — вигукував.— І не треба уявляти! Бо й немає нічого такого! І не було! І не буде! В тім-то й справа, що не буде! О! Ніякої зради!

Відіпхнув його Писаренко.

— Годі! — кинувши і поклавши Наталці руки на плечі, примусив її сісти знову і сам сів поруч. Притишено, як дітям казку, розповів їй усе, що сталось з Іваном Семеновичем, а скінчивши, довго захоплювався красою його вчинку, цим величним внеском у новий побут.

— Ви ж зрозумійте, Наталко, як це ново і незвичайно: замість ховатись від вас, замість брехати вам, чоловік звіряє вам всього себе як другові, як найкращому помічникові в складній і трудній справі будування життя! Там, де звичайно звивають кубло своє брехня, зрада, ворожнеча, там у вас — взаємне довір'я, взаємна допомога, розуміння...

І хіба вас, як жінку, як подругу чоловіка, не тішить те, що можете ви допомогти йому в тяжку хвилину, в час, коли бореться він сам з собою, повстає супроти сліпої сили інстинкту, що загрожує йому зруйнувати його — отже, й ваше почасти — життя... Це найвища допомога жінки чоловікові!

Не карати його за зраду, а щиро допомогти йому уникнути її, раз він сам щиро її не хоче...

Замовчав, і всі мовчали, уникаючи дивитись одне на одного. А коли підвелася Наталка, звели на неї напружені погляди, чекаючи, що одним словом — яким, не знали — розв'яже міцно затягнутий вузол, але ж промовила тільки, куточки вуст підбираючи:

— Ходімо, хто хоче, чай пити.

Була у Наталки звичка: завсігди говорила уривчасто, немов сердилась, на бесідника здебільшого не дивлячись. Знав це Іван Семенович і давно не звертав на це уваги, але ж тепер почала непокоїти його ця манера дружини: чув, що уникає вона говорити з ним і дивитись на нього. І через те сам не міг заговорити до неї, а коли випадково збігавсь з нею очима — косив погляд, кудись у куток або на підлогу його переводив. Почував себе в її присутності так, немов знав, що відомо їй про якусь велику його провину, а мужности не мав їй признатись — і вона карала його за це мовчанкою...

Кілька разів, почувавши, що не можна й далі мовчати, розуміючи, що мусить він перший заговорити, повертався Іван Семенович додому рішучий і суворий — зараз же, хоч там що, переговорити з нею, покласти край цим ненормальним відносинам. За що мучать вони одне одного, справді? Власне, вона. За що мучить вона його цими запитливими бистрими поглядами? Хіба не довів він своєї глибокої довіри й щирости до неї, сам, з власної волі, у всьому признавшись? Хіба не взяв він на себе найважчий для чоловіка супроти жінки обов'язок — не критись, зрадивши, а її саму покликати на боротьбу проти можливої зради? Як же може вона карати його тепер, коли й нема за що? Та чи й не здається йому все це, адже й раніше вона завсігди говорила коротко й сухо, без жодного зайвого слова, без ласкавої нотки в голосі?

Але ж всякий раз, як піднімала назустріч вона йому очі й кидала, мов розчаровано трохи: "Ти вже повернувся?" — втрачав Іван Семенович певність і рішучість і, вдаючи, що заклопотаний він страшенно, поспішав до своєї кімнати, щільно двері за собою причиняючи. Не одну верстуву з кутка в куток по кімнаті проходив, і що більше думав, то все більше непевнивсь своєї правоти, все більше на Наталку досадував...

Тоді йшов до Куниці.

— Ну, що, Ваніку, як? Все ще мовчить? — щовечора запитував той товариша і, не чекаючи відповіді, кінчав звичайно: — Нда... Психологія...

— Мовчить,— відказував Іван Семенович.— Власне, мовчимо, бо і я слів до неї не маю.

А одного разу додав розгублено і безнадійно:

— Не знаю, чим закінчиться оця мовчанка.

Почув тоді, що несила йому її порушити, а Наталка не хоче: все більше уникає його, все менше вдома буває.

— Та що ж вона, зовсім кинула говорити до тебе, чи що? — несміливо запитав Куниця.

Останні дні почав помічати Іван Семенович, що уникає Куниця дивитись на нього просто і ніколи ні про що не розпитує; вислухає уважно, зітхаючи глибоко й нудно, і зразу ж постарається про щось інше заговорити.

— Ти не крути, Куниця! — спробував Іван Семенович спіймати його погляд.— Чого розпитуєш, коли нецікаво тобі! Деліка-атнічаєш!..— сказав глузливо.

Куниця посмикав собі вуса й відказав розважливо, скинувши ясний погляд:

— Дурень ти, Ваніку, от що. Такий дурень, що й ми з тобою всі подуріли. Ну, ти розміркуй, з якої б речі почав я тебе сам випитувати, в душу твою — чи куди там — вдиратися?

— Отже, й кажу — делікатнічаєш. Цирліх-манірліх показуєш...

— А, по-твоєму ж, як? — І, остаточно розсердившись, засичав: — Та зрозумій же ти, йолоп триповерховий, що не тільки я, всякий би тут не

знав, на яку ступити... Бо справа яка? Ін-тим-на! — по складах вимовив він.— Хочеш — скажеш; не хочеш — ні...

— От, от! Інтимна! — погодивсь Іван Семенович.— Оце тебе й лякає. Бо в справі такій мало радити, треба радити щиро! Тобто не тільки чуже нутро роздивившись, а й своє показавши... Щоб радити мене, мушиш себе на моє місце поставити і говорити не про те, що я — на твою думку — мушу робити, а що ти сам робив би... Ну, а така щирість не під силу нам...

Немов пізнаючи, які ці слова на смак, пожував Куниця, язиком поцмокуючи.

— Туман, Ваніку. Мжичка. І додав задоволено:

— Ну й інтелігентик би з тебе вийшов! Ан-тик!

Іван Семенович промовчав — інакше відповів би зло й обурено. Не ображало, а дратувало його, що почали вони — Писаренко, а тепер і Куниця — ставитись до нього якось звисока, з якоюсь дошкульною жалістю чи негаразд прихованим презирством. "Міщанин!", "інтелігентик!" А що ж різнить його від них? Чим він завинив кінець кінцем! Хіба тим, що — супроти волі його — примусило життя переживати таке, чого не зазнали інші? Чи тим, що повстав він проти цього, почувуючи, що це непотрібне йому? А чи тим, нарешті, що, сил своїх не певний, він інших — найближчих — покликав на допомогу? А вони? Хіба спробували вони по-хорошому його зрозуміти, допомогти йому щиро?

— Інтелігентик? — перепитав він, вже одягаючись.— Не знаю, Кунице... Але ж знаю, що це не порада і не допомога. А я по них і приходив до тебе...

І, не слухаючи, що говорить уражений господар, грюкнув дверима.

Тихо було надворі й порожньо, так тихо, що голосним видався Іванові Семеновичу рип його черевиків, і ця досадна дрібничка спочатку розсердила його дуже, а далі засмутила: здався він собі чомусь затурканим-затурканим і самотнім без краю... Блукає він цими темними й тихими завулками і ніяк дорогу не напитає, і ніхто не хоче допомогти йому, кидають його напризволяще, самого як палець...

Звичайно, самого. Всі, навіть Наталка, на чю підтримку і допомогу він спокійно сподівався... Навіть вона. Бо вся її поведінка теперішня: це безкінечне гнітюче мовчання, ці гострі, спідтишка, погляди — хіба не свідчать вони про те, що має він у ній швидше ворога, ніж друга... Бо не хоче вона допомогти йому, сама штовхає його туди, до тієї...

Іван Семенович зціпив губи і, не думаючи, до рипу черевиків прислухаючись, прискорив ходу.

Дома застав Наталку саму; сиділа за чаєм, над книжкою схилившись.

— Ну, здрастуй! — сів проти неї Іван Семенович і враз почув — бути розмові: привітав якимось особливо, тоном незвичайним.

Наталка помалу — до крапки дочитавши — відсунула книгу й скинула на нього уважний, трохи здивований погляд.

— Здрастуй.

Придивлялись одне до одного, мов пригадуючи,— тьмарила очі обом задума,— мов пізнаючи одне одного після довгої розлуки... Тоді торкнула усмішка куточки вуст Наталці:

— Хочеш чаю?

— Ні. Я пив,— сам не знаючи нащо, збрехав Іван Семенович, пригадуючи всю ту сцену в себе в кімнаті, коли розповідав Писаренко

Наталці про нього, Івана Семеновича, чоловіка Наталчиного, а він сам ховався в тіні від дашка на лямпі. Почуваючи, що починає червоніти, спробував і тепер захвати обличчя своє за самоваром, але ж визирнула з-за нього Наталка, посміхнулася:

— Душно тобі, чи що? Червоний увесь.

— Поспішав дуже,— спустив він очі й, розстібнувши коміра у френчі, дихав жадібно, мов не ставало йому в грудях повітря.

— Відпочинь,— сказала спокійно, знову книжку до себе присуваючи.

Розсердився трохи Іван Семенович,— навмисно вона, чи що?

— Хіба ти не бачиш, Наталко? — сказав докірливо.— Я ж поговорити з тобою хочу.

— Говори,— вона відкинулася на спинку стільця і подивилась на нього сумно.

І тільки тепер помітив Іван Семенович, що не такі в неї очі, як знав,— блакитні з бризками золота, а майже чорні, з холодними вогниками посередині. "А може, це від освітлення? — подумав він.— Не може ж бути, щоб я так не знав її..."

Підвівся й, бурю дрібних спогадів, малих скалочок їх життя, в собі тамуючи, сказав тихо, немов поскарживсь:

— Я давно вже хочу говорити з тобою, Наталко... Ще з того вечора...

Скидав і одягав пенсне, то безпорадно, по-дитячи, блимаючи, то гостро, крізь шкельця, на неї поглядаючи.

— Але ж змінилась ти дуже... Ти навмисно тепер уникаєш мене... А я ж хотів тільки хорошого... Я хотів...

І замовк.

— Ти скінчив? — спитала по павзі Наталка.— Все сказав?

— Ні,— рвонувся до неї Іван Семенович.— Мені так багато треба сказати тобі... Пояснити...

А сам махнув безнадійно рукою і, в куток відійшовши, прошепотів:

— Кажи ти...

Наталка посміхнулася в чашку й, двічі тепленького чаю сьорбнувши, сказала задумано:

— Чудний ти, Іване... Хвилюєшся, коли треба спокійним бути... От і здається тобі, що я не така, як раніше. А я така сама. Стара. Це ти інший,— підняла вона на нього спокійні, уважні очі.— Це ти тепер усе по-новому бачиш, з іншого боку...

— А що мовчазніша я стала — можливо. Але ж зрозумій ти, що мушу я тепер багато дечого передумати. Розумієш? Передумати. А коли стане мені все ясно, тоді й поговоримо.

І несподівано закінчила іншим — буденним — тоном:

— Сідай, я тобі чаю наллю. З варенням.

Як у дитинстві, в блюдко наливаючи, випив Іван Семенович дві шклянки, смакуючи запашне з антонівки варення, і хоч не хотілося, випив би і третю, й четверту, так подобалося йому коло цього біленького столу:

доспіває, згасаючи, самовар, шелестить сторінками Наталка, але ж загорнула книжку й, на добраніч давши, пішла до себе.

І тихий, з нотками вечірньої втоми, голос її, і точні, скупі, нехапкі її рухи, навіть полиск гладеньких білих дверей, за якими зникла вона,— все навівало Іванові Семеновичу спокій, упевняло, що все гаразд буде...

"Як це добре сказала вона — передумати,— посміхався Іван Семенович, лагодячись спати й почувуючи, що спатиме міцно.— Не пережити — ні, а передумати... Так і треба. Бо там, де діють темні інстинкти, треба протиставити їм світлий розум". І, думаючи, що з таким спільником, як Наталка, вийде він переможцем із своєї боротьби, виключив Іван Семенович електрику.

Але сон не приходив. Затишні думки про Наталку вилились непомітно в досадливі про себе — як міг він так її непевнитись, так в ній помилятись, її природне, таке зрозуміле мовчання вважати за вияв ворожості?.. Тепер він бачить усю свою несправедливість до неї, весь свій огидний егоїзм! Зваливши їй на плечі тягар, що самому йому не під силу, він не тільки сподівався на її допомогу, він ще й ждав, що вона втішатиме його... Яка дикунська жорстокість! Ні, яке підле страхополохство! Бо ж страх, тільки страх не давав йому першому заговорити... "Страх чого?" — запитався Іван Семенович і зараз же навмисно завихрив думки — гнав одну за одною, волею викликаючи найдрібніші й не-відповідніші: про те, що треба дужче напалювати в кімнатах; про найближчі управські справи; про Звірятина — чи зможе той заступити його під відпустку... А в пам'яті пропливали уривки розмов із Сквирським, Писаренкове "зміщанюєшся", останнє побачення з Куницею...

Іван Семенович скинув ковдру й босоніж, від дотику до холодної підлоги здригаючись, пішов до столу по тютюн, але, не дійшовши, повернув і, тихо дверима рипнувши, вийшов до їдальні.

"Мов злодій",— подумав він, обережно, щоб стільцем якось не грюкнути, прокрадаючись уперед, і вже під дверима Наталчиної кімнати покликав стиха:

— Наталю? А, Наталю?

Писклявий, несміливий голос уразив його самого. Невиразно уявився йому він сам — скуйовджений, в несвіжій білизні, босий, стоїть він під холодними білими дверима й благає: "Наталю!" Здригнувся огидливо й, почувавши, як обливає йому тіло липкий та холодний піт, ступив уже від дверей, але ж уявилося йому вже виразніше: лежить вона в теплому м'якому ліжкові, до підборіддя пухкою ковдрою вкрита...

— Наталко! — хрипко вигукнув він, і тонким дзвоном відповіли йому кришталеві брязкальця на великій лямігі над столом.

Але там, за дверима, було тихо.

Іван Семенович прислухався хижо, але нічого, крім бухкання власного серця, не почув. Тоді обгорнула його гаряча злоба, вибух невимовної образи й обдуреної пристрасти. "Тобі передумати треба? — ніби вчитуючи Наталці, лютився він у порожній темній кімнаті.— Удаєш, що мовчиш, бо спокійна? Брешеш! Чуєш, ти — брешеш! Це ти кричиш так!.. Мовчанням кричиш! Бо, хоч яка ти, а не можеш простити, жіноче в собі перемогти... Святість двоспального ліжка порушити!"

Стис кулаки Іван Семенович, щоб одним ударом розчинити двері, але ж защеміли йому раніше до крові подряпані пальці... Знітивсь і, дихаючи з присвистом, на меблі натикаючись, тікав до себе, боячись, щоб не розчинилися двері, щоб не покликкала з-за них Наталка.

А в себе палив за цигаркою цигарку, гірким захилинаючись димом, аж доки змерз, на ріжку стола сидячи; тоді ліг й, угрівшись, запав у важку дрімоту, немов пірнувши в теплий, густий, каламутний став.

XIII

Ніч стомила Івана Семеновича. Прокинувсь юлавий і довго лежав, в'яло прислухаючись до того, що діється за дверима. "Снідає вже",— задоволено подумав він; виходить, уникне коротенької ранкової зустрічі з нею — встане хвилин за двадцять, коли піде Наталка на посаду...

— Іване! Ти спиш? — раптом постукала вона в двері.

— Ні,— навмисно, немов крізь сон, відгукнувся він, натягаючи ковдру на голову: не знав, як зустріти допитливий погляд її.

— То вставай. Я вже уходжу. І здалеку додала:

— А сніданок у кухні візьмеш. У духовці.

Ця звичайна увага до нього розсердила Івана Семеновича — почував у ній хитру нещирість, бажання приховати за дрібницями щось важливіше й більше. "Нащо бреше вона тепер, завжди правдива така, нащо удає вона, що не змінилася зовсім?.. Змінилась",— пригадав він минулу ніч і, не вдягаючись, пройшов на кухню під кран.

Цупким, у холодній воді намоченим рушником обтираючись, що гарячіше бігла по жилах кров, то все спокійніше думав Іван Семенович про те, що бреше Наталка йому й собі і що найбільша брехня її та, що не передумати — як вчора сказала — а пережити все це їй треба. А коли так, то й сподіватися він на допомогу її" не може, бо перестає він бути для неї людиною, якій допомогти треба, а стає чоловіком, якого простити або покарати можна...

— Судді! — пробурмотав він зло, на червоно щуплу шкіру на грудях розтираючи.— З якого права? — підсумував несподівано силу безладних, дразливих думок, але ж не лягала одна в це коротеньке питання —

розросталася в більше: "Ну, а ти? Сам ти з якого права вимагаєш від неї спокою і допомоги?"

Іван Семенович пройшов до себе, одягся й, не поспішаючи, вийшов до їдальні. Там, жалісливо і тонко, як муха у павутинні, доспівував, пригасаючи, самовар. Це нагадало Іванові Семеновичу вчорашній вечір, пильні й трохи насмішкуваті Наталчині погляди,— і те, що вже відчував він, але ще не хотів усвідомити остаточно, стало враз безперечним. "Змінилась Наталка,— констатував він про себе.— Не дурно ж навіть очей її не пізнав..." Але в чому ті зміни, не міг пригадати, бо не пригадував і того, яка раніше була Наталка; тільки уявляв невиразно її ще дівчиною — романтичну й завзяту — давно, у голодні й великі роки... Але ж пройшли після того роки спільного їх життя — клопітні, працею прекрасні дні нарізно, короткі і звичні вже ночі вкупі — і що знає він про неї тепер? Та й чи цікавився він це знати, чи, може, скінчилась його цікавість, скоро з жінки стала вона дружиною?

"Дружина... Друг",— сьорбаючи тепленький чай, посміхнувся Іван Семенович, і не почуття, а болісна свідомість своєї самотности огорнула його. Однаково через що, а мусить він в ці трудні хвилини свого життя бути сам, власними силами, без допомоги інших, за себе борючись...

"Гаразд,— зціпив він зуби,— я поборюся". І, важко ступаючи, пішов з дому.

Останні дні охоче йшов до Управи, бо менше лякали його балачки із Звірятином, як думки в самотині. Та й не випадало йому розмовляти з своїми помічниками: Сквирський майже не показувався в Управі, весь час не вилазячи з цехів, а Звірятин не розгинався над столом — стільки було роботи. Тільки вчора, дізнавшись, що піде незабаром Іван Семенович у відпустку, а він, Звірятин, на той час його заступатиме, скопив він на директора хитрі очі і вже хотів щось сказати, певне, але стримавсь — уклонився покірно, уважний і коректний службовець.

"А чи знає він про... те? — схвилювався тоді Іван Семенович, низько до паперів прихилиючись, і враз заспокоївся:— Ні! — бо інакше б поводився з ним Звірятин — глузливіше.— Значить, не роздзвонив..."— вдячно подумав він про Сквирського й пригадав, як зустрівся з ним другого дня після тієї гидкої сцени в Завадській: дивився на Івана Семеновича Сквирський так, мов не бачить його або ж тієї сцени не бачив...

Але тепер байдуже це Іванові Семеновичу. Що йому до того, як розуміють усе це і як ставляться до нього ці чужі і в житті його випадкові чоловіки, до нього, що взяв на себе найбільший сором — про одну жінку іншій признатись. Та й не по тому, як почалося це, треба судити, а по тому, як закінчиться...

— Інженер Звірятин прийшов уже? — спитав Іван Семенович кур'єра, що стрівся йому, коли проходив через бухгалтерію.— Перекажіть йому, що я чекаю на нього.

Безупинний швидкий цокіт багатьох рахівниць завсігди бентежив Івана Семеновича. Ця величезна, в простоті своїй без краю складна машина — бухгалтерія — вражала його незвичайним своїм механізмом, несподіваними наслідками своєї роботи: гнуться над великими білими сторінками недокрівні, з землистими обличчями чоловіки в заношених піджаках з заялзеними ліктями, скриплять перами, довгими, як у гарних піяністів, пальцями цокають, не дивлячись, на рахівницях — і виростають рівні; чіткі колонки чисел, де в карбованцях і копійках точно враховано кожную краплину поту, що впала з таких же недокрівних людських облич там, за стінами оцієї цокотливої Управи, в стінах гуркотливих цехів... Слухаючи цю настирливу й одноманітну музику, починав завсігди думати Іван Семенович про те, що, може, й усе в житті можна замкнути в маленькі цифри, обчисливши й підсумувавши, точнісінько ціну визначивши,— і тоді пригадувався йому завсігди інженер Сквирський, схилений над блискучою малою карафкою.

— Товариш Звірятин ще не приходив,— догнав Івана Семеновича кур'єр.

— Не приходив? — здивовано перепитав той і вже в кабінеті своїм скінчив:— От і маєш! Саме тепер, коли роботи багацько...

І час від часу, відриваючись від пильної праці, дзвонив: "Чи не прийшов?" Непокоїла його відсутність Звірятина,— захворів він, чи що? А як же тоді з відпусткою Івана Семеновича, хто ж його заступатиме?

— А я вже турбувався за вас,— зустрів він Звірятина, що аж наприкінці дня увійшов до його кабінету, веселий і заклопотаний.

— Турбувались? — не повірив той.— Про мене? — І, широкими жовтими зубами цигару надкусуючи, пояснив спокійно й повчально:

— Неточний вислів, вельмишановний. Не про мене — з якої речі? — а про себе. Про себе, директоре. В зв'язку з відпусткою.

— Да. Я боявся, що ви захворіли.

— Я? Захворів? — щиро здивувався Звірятин.— Та я, вельмишановний, за все життя тільки п'ять разів хворів: вперше, як зуби різались, ще малим, а чотири рази — дипломатично, при перемінах влади— Ні, я здоровий,— задоволено пихнув він цигарою.—

Розумієте, зовсім здоровий. Всяко. *Sana mens in sano corpore*,— підморгнув недоречно. І тихше, мов таємницю якусь випитуючи:

— Ну, а ваші нервочки як? Теплих країв вимагають?

— Як? — не зрозумів Іван Семенович.

— А так,— зажурено проспівав стиха:

В теплий край, за сине море Улетают до весны...

— На курортик... тікаєте?

Різнуло це слово вухо Івана Семеновича, але ж відповів спокійно і навіть здивовано трохи, сам на спокій і здивування ці дивуючись:

— На курорт? Та з якої речі!"

Спантеличивсь тоді Звірятин, навіть попелом з цигари світло-сірий костюм припудрив:

— Не розумію,— якимось по-пташиному, одним оком, видививсь він на Івана Семеновича.— Та хіба ж ви не їдете звідси на час відпустки?

— Ні, я тут залишуся,— немов щось давно вирішене, виголосив Іван Семенович, не розуміючи, чому спало йому таке казати.

"А втім, хіба це не краще, що можна тепер зробити?,"— подумав він і, не раз думкою до цього вертаючись, упевнявся все більше, що рішення цілком правильне та й не таке вже для нього самого несподіване: не відчував він ніколи справжньої потреби кудись звідси тікати, як каже Звірятин,— це все Куниця його збивав...

Та й чого мав би він кудись їхати? Лікуватися він і тут зможе, адже й тут чимало всяких спеціальних лікарень, а тікати — яка це безглузда витівка! Тільки наполохавшись, до діла нічого не розваживши, міг він серйозно про це думати... А тепер, стільки передумавши, такою рішучістю озброївшись,— тепер він може спокійно тут лишатися: ніщо йому не загрожує та й не загрожувало. Взагалі все це страшенно перебільшено і перекривлено — всю цю історію з За-вадською. Спокійній, із здоровими нервами людині все це видалось би без краю смішним —

стільки накрутити надзвичайних трагедій там, де все просто, природно і, зрештою, нічого не варто... Подумаєш, подія яка — вабила його якийсь тиждень до себе вродлива і мало знайома жінка! Ну що ж тут такого, справді, ради чого б так нервуватися і інших нервувати? Пусте. Дурниця. Було — й нема. Бо може він спокійно про все це думати, як про давноминуле, зовсім закінчене... Лишається тільки останню крапку поставити: піти до цієї самої співачки, розповісти їй все і добре попосміятись...

На вечір це стало рішенням: йому конче треба піти до Завадської,— не можна ж навіть не показатися після того безглузлого вибрику... Прийде, спробує все це якось їй пояснити, попросить пробачити — і кінець. Звичайно, неприємно тепер наvertатися їй на очі, але ж і не завітати не годиться: казна-що думатимуть про нього і вона, і цей Сквирський...

А що важко йому йти до неї, це навіть добре, бо ще більше відштовхне це його від неї. Єдине, чого не може чоловік жінці простити,— це почуття сорому перед нею...

Відчинила йому не покоївка, а літній вже, огрядний, з розкішною сивою бородою чоловік; скидався він, не міг пригадати Іван Семенович, на якого саме письменника.

— Ви до мене? — невдоволено, тоном людини, від цікавої книжки відірваної, спитав він Івана Семеновича.

— Ні,— розгубився той.— Я до Завадської.

— Так чого ж ви дзвоните так? — розсердився трохи бородань.— До Ірини Едуардівни — двічі. На дверях написано...

І швиденько пішов з передпокою.

Не знав, що робити, Іван Семенович: чи, відчинивши на сході двері, подзвонити як слід — вийде тоді до передпокою дівчина в чорному, покоївка; чи, пройшовши вперед коридором— знайомим, постукати до Завадської в двері...

"Та її, мабуть, і вдома немає,— в опері..."— подумав він, помітивши, що немає пальта на вішалці, і, не роздягаючись пішов уперед.

"Ні, вдома",— почув він у коридорі жваву чиюсь розмову за дверима вітальні Завадської: здавалося, сперечались там двоє — захлинаючись словами, бринів обуренням і близькими сльозами теплий жіночий голос, а йому відповідав, коротко й сухо, скупий і насмішкуватий — чоловічий.

"Сквирський",— хитнуло назад Івана Семеновича, але ж у мить ту піднісся жіночий голос до розпачу.

— Пожалій же мене! Та пожалій же! — проплив з-за дверей низький контральтовий вигук.

Іван Семенович рвонувсь наперед, усією вагою тіла розчиняючи двері.

Говорила Завадська гірко,— лежала вона ниць на канапі, безсило звисивши руки.

— Бачиш, до чого дійшла — жалости в тебе благаю... Сквирський промовчав. Глибоко в кишені пальта руки

засунувши, стояв він серед кімнати, до дверей спиною, спокійно й уважно роздивляючись на простерту перед ним жінку.

— Мовчиш? — звела на нього гарячі очі.

— Мовчу,— погодився Сквирський і відійшов до столика, де карафка вилискувала.

— Ну, так я говоритиму! — кинула люто.

— Говори,— налив чарку горілки.

Дихала важко, ніздрями, тонко окресленими, здригаючи:

— Чого ти хочеш від мене, Володимире? Мало тобі муки моєї? Доказів тобі мало?

— Не мені,— прорипів нудно Сквирський.— Тобі. Я вже багато разів казав це...

Не міг зрозуміти Іван Семенович — гнівом чи пристрастю спалахнув голос жінці:

— Мені, Володимире? Мені? Ой, ні! Мені все ясно... Так, ясно! — млосно заломила руки.— Тільки ти, Володимире! Тільки ти!

І враз, випроставшись, як виклик, вигукнула:

— А не ти — так однаково! З кожним житиму! З першим-лішійим! От з ним! — гордим кидком підняла вона голову, зневажливо в бік Івана Семеновича плечем повівши.

— З ним? — обернувся здивовано Сквирський, та, пізнавши Івана Семеновича, прояснів — здавалось, спала йому ідея багатюща:

— З ним? — замисливсь він на хвилину, немов складну задачу розв'язуючи.— Попробуй.

Тоді підійшла до нього Завадська й, руки йому на плече поклавши, очі в очі дивилася, мов хотіла побачити, що там за ними, в глибину його зазирнути.

— Ти це серйозно? — ледве ворухнула вустами.

— Попробуй,— проволік той замислено.— От поживи з іншими, може, й не тягтиме тоді до мене... А? — звів він на неї цікавий погляд.

А вона опустила голову і мовчки пішла з кімнати.

— Ходіте й ми,— запропонував Сквирський Іванові Семеновичу, пропускаючи його в коридор.

Ішли мовчки. Тільки на розі провулка, де треба звертати йому, спитав інженер:

— Зрозуміли?

— Зрозумів,— посміхнувся Іван Семенович і, мов дорогоцінне щось, в обидві руки прийняв вузьку, довгу кисть Сквирського.

XIV

Постукавши, Наталка увійшла, не чекаючи відповіді.

— Ти дуже зайнятий? — затрималась вона на мить коло дверей.

— Н-да... Тобто ні... Не дуже,— промовив Іван Семенович, почувачи, що однаково тепер, зайнятий він чи ні...— Допишу зараз...

Заклавши руки на спину, стала Наталка в кутку під грубою, сірим силуетом у тіні вимальовуючись. Від зеленого світла лампи видавалосьь

її обличчя неприродно блідим, з темними западинами круг очей, а самі очі світилися тьмяно, інколи — як повертала голову — гостро поблискуючи. Пильний її погляд не давав Іванові Семеновичу писати: здавалось, обвивав він руки йому невидимою, але міцною й важкою сіткою.

— От і скінчив,— заховав він руки на коліна, хоч і не дописав до крапки.

Наталка мовчала.

"Може, це вона так тільки... повечерничати?.."— подумав Іван Семенович. Але не ставала від цього мовчанка легшою: однаково, треба було покласти їй край, заговоривши.

— Ти що, Наталю? Справа яка, чи так просто?

— Поговорити,— відказала стомлено.— Все нервувало тебе, що мовчу, тепер поговоримо. Час надійшов... Чи, може, не хочеш?

Хотів сказати Іван Семенович, що не треба цього: не через те, що не хоче тепер, а зовсім не треба, ніколи, бо й говорити нема про що — кінчилось... Та й кінчилось так дивно і несподівано, мов прокинувся після важкого і неприємного сну, де, як звичайно буває в снах, усе перекручене фантазма-горійно, під подобою одного інше розуміти треба... Хотів, але не сказав, бо що з того, що скінчилось для нього,— для Наталки ніщо не кінчалось, для неї, може, лиш почалося...

— Ну що ж, поговоримо,— скопив він на жінку здивований погляд,— бачив, що нервує вона, незвично нітється, під великою кулячись шаллю. Не міг пригадати Іван Семенович, щоб бачив її такою; навпаки, пам'ятає її завжди спокійною й витриманою, врівноваженою й холодною... "Значить, важливе щось",— подумав спокійно, і що більше впевнявся, що нервує Наталка, то все спокійніший ставав і розважливіший.

— Ти не хвилюйся...— порадив, коли, закусивши губу, почала ходити з кутка в куток; і додав несподівано для самого себе:— Наталю...

Хотілось йому сказати їй щось таке — ласкаве і товариське — що дало б їй відчутти близькість його, зрозуміти його силу й незрадність, бо видалась вона безпорадною і маленькою, стомленою так, що його, чоловічої, руки потребувала. Це сповнило його призабутою радістю — значить, справді близький він їй і потрібний, коли все так переживає; значить, не помилився він, коли в хвилину слабости волів на плече її спертись... Значить, друзі вони... Більше — подружжя.

— Я передумала все, Іване,— раптом затрималась вона проти нього, але ж не спинилась і через плече, з кутка вже, докинула:— І тепер ясно мені: ми мусимо розійтись.

Не дочув, здавалось, Іван Семенович — все посміхався ласкаво, але вже тільки губами, немов забув їх стулити, а верх обличчя весь споважнів, зеленовою — через лямпу — блідістю відливаючи.

— Як ти сказала? — мов підглухий, прихилив він вухо.

— Мусимо розійтись.

І ніби з цим словом спав їй тягар з рамен — випросталась і зітхнула з полегкістю; але ж не дивилась на Івана Семеновича, одійшла до вікна і, нігтем об шкло поскрипуючи, підкреслювала цим тишу, що за спиною їй запала.

А коли обернулася,— тіпався правий куточок вуст у Івана Семеновича, в криву гримасу переходив усміх.

— Нащо це ти? — з чудним, як у старого грамофона, прихрипом вигукнув він.— Нащо, Наталко?

І вже спинитись не міг — все, що за довгої мовчанки був передумав, рвалося на язик, шукало вислову. Кидав безладно слова, обривав несподівано речення і знов поспішав говорити; здавалось, боявся, що, замовчавши раз, вдруге заговорити не зможе. Зло й ущипливо докоряв, що зрозуміла його по-міщанськи, ні, зовсім зрозуміти не захотіла; то благав щиро не поспішати — адже не обговорили вони всього, не обміркували вдвох,— а як же сама, його не почувши, може вона все це рішати; то запевняв, що все кінчено, що йому навіть смішно згадати...

Що далі казав, то хвилювався все більше, а що більше він хвилювався, то все спокійнішою ставала вона. Це дратувало чоловіка.

— З ревнощів? — поставив питання руба, несвідомо прагнучи принизити її, щоб хоч так свою силу відчути.

— Ні.

— Ні? — розгубився він перед складністю того, що в коротенькій цій відповіді ховалось, і, бажаючи спростити це й узвичайнити, кинув:— Брешеш! Уходиш, бо простити не можеш...

— Мені нічого прощати тобі, бо ти невинний супроти мене. Ну, кажи, в чому провина твоя, якої я простити не можу? Кажи! — посміхнулась вона очима.— Ні, Іване, не те. Зовсім не те...

Він мовчав. Справді, де гріх його супроти цієї жінки? Його немає і не було. Він не скривдив її, він не зрадив її, він не образив... Тоді що ж? Що штовхає її від нього?

— Докоряєш, що не зрозуміла тебе... Так от спробуй мене зрозуміти, то й побачиш...

Вона сіла при столі проти нього і, тупим кінцем олівця візерунки розводячи, говорила:

— Спробуй зрозуміти мене, Іване... По-хорошому зрозуміти. Як товариша... Як людину. А головне — вір найменшому слову моєму: тільки правду казатиму, не криючись, не вигадуючи; так щиро, як, може, ніколи з тобою не говорила; так правдиво, як важко жінці з чоловіком заговорити...

— Ти от думаєш, що з ревнощів я... Ні, я не ревную, Іване. Вір мені в цьому, як я кожному слову твому про ту співачку. Та й як же я ревнувала б тебе — хіба не дав ти мені найбільшого доказу своєї вірності, допомоги в мене шукавши? Да, ти думав тоді тільки про себе, тобі байдуже було, що, може, болітиме мені від цього; більше — зайнятий собою, ти зовсім про мене не думав... Але ж це й упевняло мене, що ти справді від мене не відірвався, бо тільки до близьких так егоїстично ставляться...

— А ти брехні хотіла б? — несміливо посміхнувся Іван Семенович.

— Ні, ти знаєш. Але я хочу підкреслити й природу твоєї щирости, чесности супроти мене... Це для тебе вони були потрібні, розумієш — для тебе; а чи потрібні вони для мене, ти навіть не ставив цього питання, бо ти й взагалі не думав про мене. Ти не думав навіть про те, як я до всього цього поставлюсь, бо ти й не припускав, що я можу поставитись не так, як тобі треба... Ти бачив у мені тільки дружину, забуваючи про мене — людину... Це й заспокоювало мене як жінку.

Вона підвелась і широкими — чоловічими — кроками ходила перед столом. Виступаючи, нахилилася вся вперед, чудно якось у попереці ламаючись,— тоді напинали сіреньку байову сукню гострі лопатки. "Яка вона вся суха",— пригадав Іван Семенович її довге тіло, малограде, з гострими ліктями та твердими колінами; і, злякано тамуючи спогад про інші,— круглі, як повні достиглі яблука,— думав про те, що і вдачі вона сухої... От і тепер... Наче задачу якусь рішивши, пояснює... "Наче Сквирський",— пригадав він довгоносого сухорлявого інженера.

— Ти думав, що як дружина я не можу не допомогти тобі в боротьбі проти того, що нашій родині загрожує. А раз так, то ти й сподівався, що допомога моя — побільшена увага до тебе, гарячіші ласки мої, чи що, дадуть тобі змогу перебороти себе... Звичкою до мене, як жінки, сподівався ти перемогти потяг до іншої...

Вона перекилилася через стіл і, просто в вічі Іванові Семеновичу дивлячись, закінчила:

— І, можливо, що це так і було б... Коли б я того захотіла.

Так, немов вибухло перед ним нестерпуче, ніколи не бачене світло, заплющивсь Іван Семенович, ще й руку поклав на очі, і — здалося йому — довго сидів нерухомо, прислухаючись, як розливається круг нього і в ньому самому широка дзвінка порожнеча. І з далекого далеку, з другого берега долітав йому притишений — байдужий якийсь — голос жінки:

— Я цього не схотіла. А чому? Слухай далі. Що я мала, б за свою допомогу тобі проти тебе ж? Тебе. Але ж цей ти був би зароблений. Зрозумій це, Іване,— зароблений. А я — як і всяка, можу прийняти чоловіка як дар, можу завоювати його як здобич, але заробити — ні! Ну, а завойовувати тебе... Від кого? Адже ніхто не віднімає тебе у мене, не хоче тебе віднімати. Це ти сам, сам уходиш від мене.

— Знаю! Знаю! — замахала на нього рукою, коли зробив непевний рух заперечення.— Скажеш — неправда; всій твоїй поведінці, мовляв, суперечить. Не тікаєш від мене, а чіпляєшся... А хто запевнить мене, що не страх це говорить у тобі, страх порушити звичку... Може, ніщо інше, а тільки звичка тримає тебе коло мене...

Тоді сказав чоловік, як найбільше виправдання своє:

— Я не кохаю її. Ти знаєш.

Але посміхнулася жінка, скорботно трохи:

— Так. Це і є мій найбільший довід. З цього-то я й виходжу. Ти не кохаєш її, більше, ти навіть не знаєш її, і все ж тебе тягне до неї, так тягне, що сам, без допомоги моєї, не можеш їй протистати... Ну, а про що це говорить, для мене ясно: значить, не задовольняю я тебе чимсь як жінка... Значить, шукаєш — несвідомо — іншої... І, може, шукатимеш, доки знайдеш. Тоді звичкою до мене як до дружини не врятуєшся...

Замовкла і довго ходила з кутка в куток: дев'ять разів туди, дев'ять назад — двісті шістнадцять кроків; знав Іван Семенович — по діагоналі в кімнаті дванадцять.

А потім, мов ділову нараду скінчивши, висновки — всього їх життя — повторила:

— Так, я все це розумію, Іване, й інакше розуміти не можу. Отже, й висновок для мене один: ми мусимо розлучитись. Живімо окремо, не в'яжучи одне одного. Може, я й помиляюсь,— тоді повернешся колись до мене... Але сам. З власної волі, добре себе перевіривши, як до жінки, яку хочеш, а не як до дружини, до якої звик. Бо і я — як і всяка — шукаю кохання, а не шлюбу. Бо і я — як і всяка — хочу будувати життя, а не побут.

Коли зачинились за нею двері, сидів нерухомий Іван Семенович, все ще руку з очей не знімаючи,— слухав, як пливе звідусіль безбережна, дзвінка порожнеча... Вона заливала його, тихо гойдаючи, несла у безвість, а далеко-далеко, в тумані синявім, пропливали всі ті, кого знав він і мав за близьких... То зникали з очей, то знов виринали з іншого боку — здавалося, обертались навколо невідомого центру; зближались на хвилину і знову розходились — і кружляли, кружляли, кружляли...

"Млость",— примусив себе подумати Іван Семенович і, через силу розплющившись, ковтнув холодного чаю, що стояв на столі до письма.

— Фу, гидота! — промимрив півголосом, сам не знаючи, що — чай солодкий занадто чи несподівана слабкість — йому неприємні; і, важко черевиками порипуючи, пішов до передпокою, не міг залишатись і далі на самоті в цій кімнаті, потребував свіжого повітря, а головне — голосів і руху...

Безлюдні навколо заводські вулички не вабили Івана Семеновича. Темні, але й у темряві добре знайомі, вони гнітили його морозною тишею, не розвіювали його почуття нестерпимої самотності, що розгорталася перед ним, як широка снігова пелена... Несвідомо він прагнув метушливого вечірнього натовпу, неприродно ясного світла великих вулиць, нових, незнайомих облич, щоб, віддавши їм увагу свою, не прислухатися до самого себе...

Дочекавшись трамвая, він не пішов до середини бряз-котливого старого вагона,— став на задній площадці і, дивлячись, як зникають позаду, в сіравій імлі, невиразні обриси передмістя, тьмяні точив думки про те, що отак само тікає від нього назад і все його дотеперішнє життя... Воно, а не він від нього... Що він? Він навіть не знає, чи хотів би його спиняти... Та й що його, Івана Семеновича, бажання? Ну, от встав би він зараз, вернувся додому й сказав би: "Не треба. Хай все лишається по-старому",— так це ж йому "не треба", а не Наталці... Вона передумала все, пережила, і їй — треба. І хіба може він не визнати їй рації, хіба не права вона, як і він? В тім-то й сила, що кожен з них правий, і не їх вина, що правота не одна буває...

"От і будуй!" — нагадав Іван Семенович казання Сквир-ського... Та хіба ж тільки від твоєї волі залежить твоє особисте життя, хіба це тільки твоя будова? Ні, кожен, кого ти хоч раз підпустив до себе, покладе в цю будову свою цеглину, а коли захоче назад узяти — то, може, й уся будова захитається; в кожному разі план порушиться, архітектура не та буде... Це — як мереживо: і один візерунок, та ниточок багато; смикни одну — все заплутається...

"Ну що ж, нехай..."— мляво подумав Іван Семенович, пірнаючи в густий натовп на розі Бурхливий людський потік підхопив його і поніс вниз розлогою вулицею повз залиті холодним світлом вітрини, де крізь уквітчане морозами шкло грало фарбами все, що праця і примхи створили на потребу й розвагу людям. Відбиваючись від загальної течії, роїлись перед вітринами купи цікавих — тих, що ближчого часу мали щось десь купувати й тому з приємністю оглядали все і всюди, і тих, що вже довший час не могли нічого собі придбати, отже, мали змогу спокійно на все роздивлятися... Ще більш юрмилося люду коло широких під'їздів кіно і кав'ярень. Тут рух помітно притишувався, а розмови вибухали жвавіше, і відразу впадало в око, що всі ці люди зовсім не мали куди поспішати — хіба що якнайбільше почути й побачити за короткий вечір, за ті кілька вільних годин, що лишались їм по робочому дні...

І ще помітив Іван Семенович: всі тут були парами або ж пари шукали. Навіть голосисті зграйки підлітків додержували паристости, серйозно — немов у дорослих гралися — виконуючи і в простоті своїй складний ритуал залицяння, тоді як дорослі навмисно дитинились, непомітно порушуючи від них же запроваджені приписи, щоб хоч так трохи ускладнити ту просту гру, що між ними точилася...

Щодалі все дужче хвилювало Івана Семеновича бажання теж не самому бути, щоб міг і він, як всі інші, прихилиючись, у чийсь очі дивитись, почувати під рукою чийсь круглий довірливий лікоть... Чому він — саме він — мусить відмовляти собі в тім, що приступне для кожного; чому в нього виходить так складно все те, що в інших елементарно просто?

Та тепер, як усе в його житті спростилося так несподівано, не ускладнить він його знову — братиме так, як воно дається; треба жити, а не розводитись про життя... От приємно йому в товаристві Завадської бувати, тягне його до неї — нема чого дибки ставати, собі й іншим голову забивати: а як-то воно, а через що-то воно... Життя само покаже, як і що має бути.

Він прочитав на розі афіші — Завадська того вечора не співала; кликнув візника і поїхав до неї, сподіваючись, що у великім — як звичайно в неї — товаристві зможе він непомітно розвіяти невеселі думки свої. Але в Завадської не було нікого, а сама вона чи нездужала, чи була дуже стривожена чимсь, так здалося принаймні Іванові Семеновичу: говорила уривчасто й мало і весь час курила жовті тоненькі пахітоски, чого звичайно не дозволяла собі.

Після кількох незначних фраз замовкли, нудно стежачи за синіми кільцями диму. Почував Іван Семенович: мусить він щось говорити, але й слова видобути не міг, посміхався тільки недоречно і винувато; так мучительно було це, що невимовно зрадів, коли знову заговорила співачка:

— Давайте поговоримо, товаришу Орловець, щиро... Вмієте ви цього?

— Спробую,— відказав серйозно, не добравши, жартує вона чи ні.

Завадська пройшла по вітальні й, несподівано спинилася перед ним.

— Чого, власне, ходите ви до мене? Думали ви про це? Сам почуваючи, який кумедно-розгублений вигляд

у нього, підвівся й собі Іван Семенович і часто переступав з ноги на ногу, наче пересидів обидві зразу або ж нагрітися хоче; тоді подумав, що це безглуздя — витанцьовувати так перед нею, і розгубився зовсім, випростався весь, звисивши руки, і стояв, мов школяр покараний...

— Чи не здається вам наше знайомство неприродним трохи? — знову заговорила Завадська.— Ви дивіться — у нас навіть путньої розмови не було... Ви зовсім мене не знаєте й, погодьтесь, зовсім не хочете знати. А разом з тим — ми говоримо щиро — вас тягне до мене... Чи не здається вам, що діє тут виключно специфічна чоловіча цікавість до жінки? Що підходите ви до мене... ну як до проститутки, чи що...

— Як? — здивувався Іван Семенович і сів. Вона подивилась на нього зверху, посміхаючись:

— О, я не кажу, що ви свідомо вважаєте мене за таку, але ж несвідомо ви ставитеся до мене, як до такої... Та й не тільки ви, Орловець, всі ви, чоловіки, хоч і які різні, в цьому тепер однакові: всяка жінка для вас — проститутка. Тільки до одних ви підходите просто й грубо, витрачаючи на це мінімум часу і по можливості — мінімум грошей; а до ин-ших — забарніше... Але ж в обох випадках однаково: добившись свого, відходите ви так же легко й спокійно, як і не добившись,— шукати иншої. Молодші з вас називають це гордо "вільним коханням", старші — нишком — "розпустою"; але ж усі вихваляють пристрасть... І не це обурює мене, зрозумійте... А те, що кожен з вас вважає, що вправі він нав'язувати себе жінці! Комусь заманулася жінка, і він, навіть не питаючи, чи хоче вона мати його серед претендентів на її ласки, спішить пристати до гурту! Про неї саму він не хоче говорити з нею самою; він воліє змагатись, коли не торгуватись, за неї з иншими... кавалерами. І коли не щастить в однім місці, він поспішає в инше. їй-богу, инколи здається, що багатьох з вас цікавить не здобуток, а самий процес здобування...

— Ви спрощуєте,— не знаючи, що казатиме далі, почав тихо Іван Семенович і враз пояснив:— Буває й кохання!

— Кохання? — знову спинилась вона перед ним.— А що називаєте ви коханням? Ну!

— Я? — і засміявся з полегкістю: почувся в передпокої дзвінок і замить — повний жіночий голос.

— Це балерина,— зітхнув він назустріч білявці з лорнеткою, радий, що несподівано так кінчилась розмова.

Ті самі кімнати і в кімнатах все, як раніше, отже, й здається: повернеться незабаром Наталка — в справі якійсь забарилась, а може, до подруги завітала... Працюючи вечорами, прислухався инколи Іван Семенович, чи не дзвонить, хоч і знав, що даремно,— не з таких...

Як відходила, сказала спокійно:

— От ми й розлучаємося, Іване...

Чекав цього, знав, що буде, а все ж вразився — так несподівано. Думав, ще довго й багато говоритимуть, обміркують докладно все, розважать, а вона просто як — збрала клуночок невеличкий, та й край!

Подивився на неї розгублено, не розуміючи мов.

— Уходжу я,— пояснила,— зовсім.

— Уже? — підвівся з-за столу Іван Семенович; кінчав обідати сам, забарився в Управі трохи.

— Чого ж чекати? — немов посміхнулася жінка.— Для чого?

— Да, звичайно,— мляво погодився він, сам дивуючись, що не жаль, а дивна байдужість гнітить його. Відклавши серветку, сів знову, спершись долонями на коліна, і мовчки дивився, немов уперше побачив яка або ж назавжди надивитись хотів на неї. Перекладаючи клуночок з руки в руку, стояла вона перед ним так само мовчки, потім сіла, а клуночок коло ніг поклала.

— Оце й усе? — показав на нього очима Іван Семенович.

— Решту пізніше візьму. Спіху не маю.

— Звичайно.

Ще посиділи мовчки, мов малознайомі, кому говорити нема про що.

— А-тпрусь! — раптом гукнула вона на кішку, що підкрадалася на столі до січеників, і підвелась.

— Ну, я піду, Іване...

Він і собі підвівся й пішов за нею. В передпокої подав їй пальто. "Чи не вперше?" — подумавши.

Вона посміхнулась:

— Я не хочу, щоб ти думав про мене зле... Чуєш, Іване?

— Чую.

— Ти зрозумій: не ревності в мене і не гордощі.

— Розумію.

— Я знаю, не кохаєш її... Але ж і мене не кохаєш, певне... Тягне тебе до інших — шукай, доки заспокоїшся. Я теж серед інших стоятиму; почувеш, що тільки мене з усіх хочеш — приходь. А бути для хатнього вжитку я не можу. Тільки я. Зрозумів?

Він хитнув головою.

— Може, переміг би себе, якби лишилась з тобою... Але нащо я силуватиму тебе? Чесний і вільний вибір я визнаю, а не примус чи звичку...

— Ну, прощай,— простягла вона руку і, вже з-за дверей, гукнула:—
Адресу я на комоді лишила!

Іван Семенович замкнув двері і довго потім ходив по кімнатах,
думаючи про те, яке, в простоті своїй, надзвичайно складне життя.

Другого дня, зустрівши на заводському дворі Куницю, сказав йому:

— А Наталка пішла...

— Куди? — неуважно спитав Куниця.

— Не знаю... Зовсім пішла... Розійшлися.

— Йо? — підсвиснув Куниця і, не знаючи нащо, розстібнув свою
шкуротянку. Потім, пошукавши невідомо що по всіх бокових кишенях,
знову старанно застібнувся і згорнув руки.

— Н-да...— подивився він вгору, на високу антену над управським
будинком.— Діла... А все ти, Ваніку, все ти... Психологія! Філософія!
Накрутив ^— от тепер і розкручуй... Да...

І, ніби виправдуючись, а Івана Семеновича обвинувачуючи:

— Я ж казав: "А може, не треба?" Баба, вона, Ваніку, баба й є... У неї,
братіку, своя мірка. Вона знає: чорне — чорне, біле — біле... А ти з
експериментами всякими... От і вийшло... А головне, зрозуміти не можу:
ще й не грішив, а вже каятися почав...

— Не каятися,— скривився Іван Семенович і почав довго й докладно
пояснювати Куниці, як за його планом мало все це кінчиться та як воно
справді через Наталку скінчилося; потім — не так товаришеві, як собі —
повторював все, що вона казала.

— Здорової — покрутив головою Куниця.— Так здорово, що аж надто... А може, й правда її? Перевір себе, Ваніку? — подивився він несміливо на Івана Семеновича і враз заспішив:— А втім, не раджу нічого, не можу радити... Твоя справа, Ваніку, сам міркуй...

Але ж про що мав міркувати тепер Іван Семенович? Хіба не вирішено все за нього; хіба всі вони, навіть Наталка, не штовхать його на те, супроти чого він ошшався? Хіба не Наталка поставила його перед необхідністю шукати іншу? Вона! Тільки що значить шукати для нього, Івана Семеновича? Адже з усіх знає він лише двох; Наталка сама відходить; значить, Завадська?

Що більше самотніми вечорами думав про все це Іван Семенович, то все більше лютився проти співачки. Це все через неї пішло; коли б не вона, точилось би все по-старому, тихо й затишно... Проте що може він закинути їй? Хіба спокушала вона його? Заманювала? Вмовляла? Навпаки, вона й пальцем не кивнула до нього. Він нецікавий їй, непотрібний, байдужий! Взагалі, він не існує для неї! Більше — ніхто не існує для неї, тільки Сквирський! І коли б не цей довгоногий п'яниця, може, й вона була б не така; у всякому разі, не говорила б з Іваном Семеновичем так, як востаннє... Бо й не думала б так, бо й ставилась би до Івана Семеновича інакше.

Раз зародившись, думки про це не кидали Івана Семеновича, аж доки схвилювали одного вечора: чом би й не спробувати йому самому змінити всю ситуацію, чому не спробувати йому усунути інженера Сквирського? Даремно він гнав їх, вони обсідали його все дужче. Починаючись про щось інше, вони непомітно переходили на те саме, запутані й невиразні, короткі й яскраві... Без Сквирського він зміг би, певне, взяти від неї те, що можна взяти від всякої жінки, адже більше йому й не треба від неї. А раз так, це повернуло б йому втрачені спокій і рівновагу; у всякому разі, упевнило б, що Завадська, як Завадська, потрібна йому в житті якнайменше, тобто не більше, як всяка інша випадкова жінка. Відкинувши ж її, він, звичайно, повернеться до Наталки...

Щодо інженера Сквирського, то усунути його дуже легко: Іван Семенович міг би відрядити його кудись, коли треба, навіть на довгий час... Хай би проїздився!

Простота цього плану збентежила Івана Семеновича — важко було щось закинути. Іван Семенович спробував переконати себе, що це незаконно, але ж інтереси заводу давно вимагали двох важливих відряджень, які далі відсувати не можна: треба, щоб відбулися вони ще до Івана Семеновича відпустки. Звірятин має його заступати, значить, засилати його не можна — мусить прийняти справи, багато дечого спільно обміркувати; отже, й лишається Сквирський — з молодих найсерйозніший. І не Івана Семеновича вина, що все так збіглося... Не будь цієї Завадської, відрядив би Іван Семенович Сквирського? Відрядив би. Так чому ж повинен він тепер думати про те, чи етично. Дурниці!

Іван Семенович розгубився. Знав, що не додумує до кінця, а головне, почував, що, й додумавши, розв'язати сам нічого не зможе: переплутано все, а найбільше — не самого його торкається. Як може він за всіх рішати, та хоч би й за себе самого, коли величин, що входять у задачу, не знає? Справа складна, а він бачить її тільки з одного боку; радитись треба, з іншими спільно обміркувати. А головне — не хапатись, не поспішати; правий інженер Сквирський,— все наше лихо, що на першім-ліпшім спиняємось...

І думка про це привела його до дверей Сквирського.

— Який несподіваний гість! — зустрів його в передпокої Мюфке.— Я кажу, який приємний гість, товаришу Орловець! Скільки літ, як той казав, скільки зим!

Він обтер волохаті ручки об поли заялозеного піджа-чиська свого й кинувся стягати з Івана Семеновича бекешу. Низький, тяг він її вниз, волочачи по підлозі, вражений несподіваною вагою її.

— Добра бекеша,— приказував він,— тепла бекеша! Зразу видно, любить товариш Орловець тепло... А раз любить тепло — затишок, значить, любить... Кубелечко... Але ж і інше любить товариш Орловець — теорії всякі... Любить про життя наше задуматись... От і приходять він до інженера Сквирського!

— Так, приходять,— ствердив Іван Семенович.— Вдома він?

— Вдома, вдома, товаришу Орловець... І при натхненні, цілісінький вечір смокче. Гість, до вас, Володимире Петровичу! — постукав він до Сквирського й, не чекаючи відпо-віди, увіпхнув Івана Семеновича до нього в кімнату.

— Хто там? — підвівся з-за столу Сквирський і не здивувався ніяк, побачивши Івана Семеновича.— Прошу! — присунув він йому крісло й витяг з-за книжок другу чарку.

— Читаєте? — щоб сказати щось, запитався гість, показуючи на розгорнуті книжки на столі.

— Да... Взагалі,— налив Сквирський по чарці.

Випивши, він замруживсь і, здавалося, зовсім забув про гостя.

— А я до вас,— почав Іван Семенович і замовк, не знаходив слів.

— Да,— погодився Сквирський.— Кажіть.

— З покутою.

Сквирський розплющивсь на мить і знову заплющивсь так швидко, що видалося — підморгнув він Іванові Семеновичу, весело і натяжливо.

— А гріх? — запитав він байдуже.

Іван Семенович встав і пройшовсь по кімнаті.

— Бачите, Сквирський, я хотів вас заслати звідси... Справи справами, а й мені особисто потрібно це... Принаймні здається інколи, що потрібно...

Сквирський розплющив спочатку праве, потім ліве, а праве заплющив — наче порівнював зір; далі обидва — і налив собі чарку.

— Розкажіть.

"Якого чорта я тут?" — подумав Іван Семенович, дивлячись у безвиразні, здавалося, риб'ячі якісь очі господаря, і враз вибухнув словами — простими й щирими, наче сповідь. Говорив тихо й врозумливо, немов не про себе оповідав, не крився ні з чим і не соромився; розказав усе, що пережив, про що думав,— і з кожним словом почував, як йому легшає, спокійнішає.

— Все,— скінчив він, як розповів про спокусу свою відрядити Сквирського.

— Все? — задоволено перепитав той і раптом прошелестів тихим і щасливим смішком: — Це добре...

— Що добре? — не второпав Іван Семенович, не потрапляючи налити горілки в чарку.— Що добре, нарешті? — вигукнув він ображено, коли розсміявся Сквирський ще голосніше.

— Все! — урочисто виголосив той, мов тост який, і, підвівшись, підніс високо чарку: — Зрозумійте, що цього я сам хочу!

Він підійшов до Івана Семеновича й мовчки, поклавши йому на плечі руки, дививсь якийсь час на нього, мов упевняючись, чи можна йому все казати.

— Ви мене відрядити хотіли — саме цього я й хочу. Брешу, пробачте: не відрядження хочу, а зовсім звідси виїхати, в інше місце перевестися... Тому й радію, бачу, що допоможете. У мене вже все готово, вже й запрошення на посаду в кишені; треба тільки, щоб ви не тримали, щоб дав завод свою згоду...

Він помовчав, павзою підкреслюючи прохання.

— От як людина людину — не як начальство — прошу я вас: допоможіть мені звідси перевестися. Ви ж знаєте, бувають обставини... Всякі бувають обставини,— несподівано підхихикнув він і, пройшовши до столу, налив собі чарку.

— Допоможете? — підніс він її на рівень очей і пронизливо подививсь на Івана Семеновича.

Блиск, ясний нестерпучо, майнув чи то в очах його, чи то в чарці; гострий такий, що відвернувся Іван Семенович.

— Ну? Допоможете? — вигукнув нетерпляче Сквирський.

"Нащо вам?" — хотів запитати Іван Семенович, та, почувавши, що важать тепер для нього не причини, а наслідки, відповів:

— Хай. Коли треба вам... Сквирський випив і, сівши, замислився.

— Тепер поговоримо. Тільки щиро,— попередив він Івана Семеновича, що, відійшовши до шаф на книжки, тупо дивився на незрозумілі, чужими мовами, написи на їх корінцях.

— Значить, ви думаєте, що це не кохання? — не акцентуючи запитання, процідив Сквирський і зараз же, не чекаючи відповіді, потвердив: — Звичайно. Щоб покохати жінку, треба полюбити її, як людину. Шукати в жінці людину — це суть кохання; в нім різність статей тільки підкреслює одність єства. Але що вам до Завадської як до людини?

Іван Семенович мовчав, та Сквирський і не потребував його реплік; спершись на лікті, говорив зосереджено, мов диктуючи щось важливе стенографістці:

— Отже, це звичайнісінький потяг, елементарна пристрасть, для якої жінка є жінка; це є жага, при якій часто не важить, яка саме жінка, важливо — стать. Це є вияв потреби, що штовхає чоловіка до жінки, незалежно від її індивідуальної суті; це є потреба в загальному — в жінці, персоніфікація якої не обов'язкова й здебільшого цілком випадкова.

Іван Семенович подивився на нього, не розуміючи, нащо той все це говорить.

— Я спрощу,— заспокоїв його інженер.— Підсумую. Кохання — це шукання і вибір; пристрасть — це стихія і випадок. В коханні кожен з нас вибирає когось з-поміж тих, до кого він може палати прирастю.

Він помовчав, щоб задоволено закінчити: — От ми й поговорили! — хоч Іван Семенович за весь час і слова не мовив.

5 Є. Плужник

129

— А тепер їдемо!

— Та куди? — здивувався Іван Семенович.

— До Завадської.

Так рішучо промовив це Сквирський, що Іван Семенович зразу відчув — сперечатися пізно. Скрутив велику цигарку і пішов одягатися.

Їхали мовчки, тільки Сквирський приказував інколи: "Чудово... Побачу..." Коло дверей до Завадської, піднявши вже руку, щоб поздвонити, промовив:

— Хай не дивує вас, що я з вами такий одвертай... По-моєму, так і треба — не ховатись з своїм життям. Менше помилок зробиш.

Завадська увійшла до вітальні млява і непривітна.

— Що тобі? — відразу помітив це Сквирський.

— Пусте, не турбуйтеся. Мігрень.

І здивовано — не розуміючи, чому він знову тут,— подивилась на Івана Семеновича.

— Сідайте.

— Мігрень?— невдоволено проволік Сквирський.— Досадно. А я сподівався на коротеньку, але важливу розмову, обов'язково в присутності товариша Орловця... Передостанній акт нашої драми! Нові *mise en scene* * — і під завісу!

І, мов забувши за мігрень її, повернувся до Івана Семеновича:

— Ми говоритимем просто, як люди, що стрілись на вузькій стежці над прірвою... Це наше життя: прірва і вузька стежка над нею...

Він налив собі чарку горілки і випив.

— Цій жінці,— показав він на господиню,— здається, що вона кохає мене.

Іван Семенович подививсь на Завадську: вона сиділа, відкинувшись на спинку канапи, і не то біль, не то сміх торгав їй щоки.

— Кажу "здається", бо все це треба ще добре випробувати: може, це й не кохання, а щось багато елементарніше. Адже й у вас,— серйозно вклонився він Іванові Семеновичу,— є все потрібне, щоб здавалось, що ви кохаєте її, навіть дуже...

Він посміхнувся іронічно і підвів голос:

— Отже, кожен з вас мусить добре й уважно себе перевірити. Для цього я від'їжджаю звідси.

— Куди? — не ворухнулась Завадська, тільки обличчя пішло їй сірими плямами.

* Обстановка на сцені (фр.).

— Далеко й назавсідги. Я зникаю, щоб дати тобі змогу підставити на моє місце інших: може, й необов'язково я, Володимир Петрович Сквирський, інженер і п'яниця. Це буває: не суб'єкт збуджує в комусь пристрасть, а незадоволена жага чиясь сама шукає собі об'єкта. Про це нагадуватиме тобі присутність товариша Орловця.

— Ну, а коли перевірю? — ледве чутно спитала Завадська.

— Тоді приїдеш до мене.

— Куди?

— На Урал. Я навмисно спинився на нім — там нема опери.

— Що? — сполотніла Завадська, поклавши руку на очі, мов боялася зазирнути в ту прірву, що розляглась перед нею.

— Так, це останній твій іспит: я або музика. Припустимо, що, й перевіривши себе з іншими, все ще вважатимеш, що з усіх хочеш тільки мене... Чим же ти доведеш, що знову не помилилася? Віддасися мені? Доказ найменший. Адже при певних умовах ти можеш віддатися й іншим. Ні, цього мало. Кажучи: "Тільки ти!" — мусиш дати доказ, якого ти не даси нікому більше: не спільне ложе, а частину себе самої!

Дивне почуття обгорнуло Івана Семеновича: хіба не це саме казала йому Завадська, як востаннє бачився з нею? Чому ж дивиться тепер на Сквирського вражено, так, немов і не припускала, що таке чути можна...

— Я не знаю,— шепотіла вона розгублено.— Я не знаю... Але ж це божевілля! Зрозумій же, що ти божевільний...

— А ти ж кохаєш мене,— посміхнувся він гірко.— А може, й не знаєш, який я...

Він налив собі чарку, а руки йому тремтіли, і тихо дзвеніло скло...

— Нащо це ви? — стомлено спитався Іван Семенович. Той повернувся до нього, блідий, як ніколи:

— Недогадливий ви, товаришу... Я ж кохаю її.

Виряджали Сквирського Завадська з Іваном Семеновичем.

Прибули на вокзал, коли Сквирський вже упорався зі своїм багажем і, не хапаючись, розплачувався з носіями. На пероні було нелюдно, й вони ще здалеку помітили високу й тонку постать інженера.

5* 131

— От і він,— злякано прошепотіла Завадська, на мить зупиняючись так несподівано, що Іван Семенович, поспішавши за нею, ледве встиг оступитися.

Сквирський зустрів їх спокійною усмішкою.

— Добри вечір! — вклонився він, не подаючи руки, але ж Завадська сама вхопила її обома, рухом таким, немовби хотіла захвати її в себе на грудях. Здавалось, не пускає вона його, щоб багато-багато — короткими та болючими, як жарини, словами — сказати йому; але ж мовчала, не встигаючи слова ті знаходити, і тільки дивилась на нього докірливо і благально.

"Як собака",— досадно подумав Іван Семенович, пригадавши, що таким вогким блиском тьмяніють очі хортиць, коли відбирують їм цуценята...

Ніяково почувуючи себе зайвим, він, купуючи в газетника непотрібний і нецікавий йому журнал, відступив кілька кроків убік і, неуважно гортаючи сторінки, думав про те, як могло статись, що взяв він на себе цю невдячну й негарну ролю мовчазного й недоречного свідка... Але в" не винуватив себе: це через Сквирського. Напередодні той, прощаючись із співробітниками в Управі, тільки кивнув головою Івану Семеновичу: "З вами я не прощаюсь,— сказав.— Адже ми ще побачимось". Така певність

чулася в його голосі, що не заперечив Іван Семенович, а потім аж до вечора думав, де ж може він побачити Сквирського, де його шукати треба, і вирішив, що в Завадській.

Там вони й справді побачились. Того вечора було в співачки велике, незнайоме Іванові Семеновичу, товариство; серед багатьох голених чоловіків і стрижених дам, що ма-льовничостю поз і многозначністю павз надолужували порожнечу своєї бесіди, пізнав він тільки гладкого антрепренера Скорика та горбаня-композитора. Всі вони були настроєні весело, і за веселощами — щасливим даром Криму й Кавказу — мало хто помітив сумну постать тверезого Івана Семеновича, що, увійшовши, зразу зашиливсь у куток за пальмою. Там, такий, як і завсігди, в тій самій позі, цідив Сквирський за чаркою чарку.

— Ви маєте мені щось сказати? — підсів до нього Іван Семенович, коли привітався з господинею.

— Я маю подякувати вам за допомогу в справі мого переводу. Без вас я не дійшов би цього, а ви ж знаєте, як мені це потрібно. І вам,— додав інженер по павзі.

— Це все? — сам не розумів Іван Семенович, чого ще сподівався, і вже хотів підвестись, щоб іти геть, коли підійшла Завадська.

— Ну, що ж, товаришу Орловець,— подала вона бокал іскристих веселощів.— Вип'ємо!

І в нижнім реєстрі — арфою — простогнала:

— Це ж мене пропивають...

Та перемоглась і вже просто — хоч і болю не ховаючи — попросила:

— Завтра від'їздить Володимир... Так ви допоможіть мені... вирядити його...

І от мусить тепер Іван Семенович стояти коло цього жовтого вагона, слухати їх уривчасту і безладну розмову.

Коли подзвонено двічі, сказала Завадська, немов тільки тепер упевнившись:

— Значить, їдеш...

— Так, їду.

Він" узяв її руку без рукавички й обережно підніс до вуст.

— І більше нічого не скажеш? Нічого не передумав? — примружила вона очі, немов упав його поцілунок на гарячу їй і роз'ятрену рану.

Він мовчав.

— Тільки такою ціною? Не менше? — зовсім заплющила вона очі, як удару, боячись його відповіді.

Але він засміявся лагідно, як до дитини:

— Чудна! Ти сама з собою торгуєшся.

— Ну тоді дай я поцілую тебе,— промовила вона винувато і, ставши навшпиньки, поцілувала його очі.

— Прощайте, товаришу Орловець,— простяг інженер руку Іванові Семеновичу.— Можливо, що ми помиляємось, але ж ми робимо найменшу з можливих помилок.

Поїзд рушав. Сквирський зійшов на площадку й, махнувши рукою, зник у глибині вагона.

Дивно рвонулася за ним жінка, легко несучи на струнких ногах своє пишне тіло, і враз спинилась, безсило звісила руки.

— От і поїхав,— самими губами прошепотіла вона, коли зачервоніли ліхтарі останнього вагона.— Нащо він так? Ну нащо? — обернулась вона до Івана Семеновича і несподівано зменшила прізвище його: — Орлику...

Тихим теплом обгорнуло Івана Семеновича це слово,— так його ніхто ніколи не звав. "Орлику",— спробував він для себе відтворити її інтонацію і всю мовчазну дорогу, аж до будинку її, думав, що тепер він чи не найближчий цій жінці — адже нікому вона стільки себе не показала...

Відтоді він почав бувати в неї майже щовечора.

— Ви неодмінно приходьте до мене, Орлику,— просила вона.— Мені з вами добре. Людей мені не хочеться тепер; якийсь час навіть не прийматиму нікого... А ви якийсь такий... І тут, і немає... Я й не сама, але й ніхто не заважає мені думати... А мені ж так багато треба тепер передумати... Ви ж знаєте.

Це "передумати" нагадувало Іванові Семеновичу Наталку; воно тягло за собою її ж таки "випробуй себе", і від цього руйнувався той мир і затишок, що в цій кімнаті бували тепер у нім і навколо нього. Тоді розумів, що все це не його, Івана Семеновича, життя, а інженера Сквирського чудний і безглуздий експеримент.

Він забивався в куток за пальму, там більш не вилискувала на столику мала карафка, і старався не думати, гнав думки шелестом сторінок театральних альбомів співачки. А вона, удано, а може, й справді не помічаючи його настрою, розпитувала, без цікавості в голосі, про його життя, про завод, про всякі новини...

Потім пили чай у великій білій їдальні разом з тим, схожим на якогось письменника, бороданем, що відчинив колись двері Іванові Семеновичу. Це був господар цього помешкання, правозаступник Шпара, давній — як дізнався Іван Семенович — приятель батька Завадської. Повертався він додому тільки перед чаєм, стомлений і роздратований, говорив мало й уривчасто і, швиденько випивши шклянку чаю, поспішав до свого кабінету. Поставився він до Івана Семеновича з самого початку якось дивно — не то як до старого, добре набридлого знайомого, не то як до випадкового й зовсім нецікавого незнайомця; майже ніколи не звертався до нього, але ж часто — ласкаво й підбадьорливо — посміхався.

— Ну, як, Ірок? — запитував він щовечора, непомітно обкидаючи її уважним і стурбованим поглядом.— Веселішаєм?

І, невідомо кому, докоряв, ласкаво посміхаючись Іванові Семеновичу:

— Ех, ви, алхіміки!

— Веселішаю,— відказувала вона звичайно, а одного разу так гірко, що спохмурнів Шпара.

— Ніхто не винний. Сама. Збабіла. Розкисла. Чому закинула музику? В опері співати настрою нема, концерт би...

— А... музика! — здригнула вона ніздрями.— Що мені з музики...

— Без нього,— скінчив серйозно Шпара.

— Да, без нього! — забринів їй злобою голос.

— Але ж, раз так,— наваживсь Іван Семенович,— значить...

— Значить, доволі! — відрубала Завадська і вже згодом, як пішов Шпара до себе, сказала:

— Ви школи зі мною про це не говоріть. Зрозуміли? Ніколи! А також запам'ятайте: при всякому "значить..." для вас особисто ніщо не міняється. Хоч як рішу я те, що маю рішення, ви ні програти, ні виграти не можете, бо ви завсігди лишитесь для мене тим, чим були і є. Не більше.

І, мабуть, прочитавши щось в його погляді, скінчила несподівано м'яко:

— Щирим, хорошим Орликом... Да? Другом, що не сердитиметься на мене за щирість...

Іван Семенович не сердився, але Іванові Семеновичу боліло. Не сердився, бо визнавав її рацію розуміти його так, як розуміла; боліло, бо не розумів себе, нащо йому — третьому — плутатись у цю складну гру двох, в якій він справді ні виграти, ані програти не може... Два дні не приходив він до Завадської — нащо йому взагалі ходити до неї? — а коли на третій вечір прийшов, зустрів на сходах велике й веселе товариство.

— А, начальство! — п'яно привітався до нього Звірятин і, посміхаючись натякливо, об'явив: — От добре, що ви прийшли! Тепер повний комплект! Всі другорядні персонажі на місці! Ну, а герой...

Він вдалині, він не почує...

— Брешете ви... на півтона...— суворо спинила його Завадська, а до Івана Семеновича: — Це справді добре, що ви нагодилися, Орлику! їдьмо з нами! Ми гуляємо... Тобто пиячимо другий день...

— Не пиячимо, голубко, а тільки збираємось,— зауважив серйозно Скорик-антрепренер.— Ці два дні — це лише інтродукція. Правда,

панотче? — ляснув він по плечі Ієро-німа Трьохсвятського, що не то сміхом, не то кашлем зайшовся.

Кілька днів тривало потім чадне похмільне кружіння з ресторану до ресторану, поки сказала Завадська:

— Годі!

— Давно пора,— погодився Шпара, що того вечора й собі вийшов до гостей у вітальню. Він подивився на її змарніле, з темними кільцями круг очей, обличчя й осудливо похитав головою.

— Обурюєтесь? — приплющила вона очі.

— Ні, Ірок,— лагідно відказав він, розгладжуючи свою розкішну бороду.— Обурюватись я перестав ще в сьомій клясі гімназії. Тепер я тільки дивуюсь інколи.

— І...

— І найбільше дивує мене нахил багатьох чинити те, що їм зовсім непотрібне: самім собі життя псувати...

— Вам, юристам,— зайшов у розмову Звірятин,— годиться подбати, щоб надалі карали не тільки тих, що іншим життя псують, а й тих, що своє власне переводять.

— О ні! — заперечив Шпара.— Ці нещасні самі в собі носять свою кару. їх можна тільки жаліти.

— Жаліти? Я таких жаліти не можу, бо всі такі, як ви кажете, нещасні — це або дурні, або ж послідніше ледащо. їх не жаліти, а боротись супроти них треба, як супроти небезпечного й шкідливого елемента.

— Для кого? — пискнув горбатий композитор.

— Для вас, Мурів, для мене, для всякого. Для всіх. Ви ж зрозумійте, що вони знижують загальний тонус життя, навіюють думку, ніби людина й справді може бути нещасна.

Легкий смішок перебіг по вітальні.

— Я не знаю, що тут смішного,— здивувався Звірятин.— Для мене це аксіома: нормальна, здорова людина нещасною бути не може, бо не може вона хотіти цього.

— Так, по-вашому, все відбувається так, як ви хочете?

— В моїм особистім житті — звичайно. З маси всього, що точиться навкруги, з безміру життєвого в моє особисте життя я беру лише те, що хочу, тобто те, що мені потрібно, і борюсь проти всього, що нав'язують мені інші, а я не хочу...

— Щодо хотіння,— сперся Мурів підборіддям на горб,— то не станете ж ви заперечувати, що люди часто хочуть не тільки того, що, досягнуче, псує їм життя, а й такого, чого вони просто дістати не можуть. Це теж коріння нещастя.

— Ви помилились, саме цьому я й заперечу,— задоволено посміхнувся Звірятин.— По-моєму, нормальна людина хоче тільки того, що може.

— Парадокс,— непомітно, в бороду, позіхнув Шпара.

— Дурниці! — спалахнула білява балерина з лорнеткою.— А в коханні? Подивіться, скільки нещасних коханців!

— Да! Да! — почулося з усіх боків.— Дев'яносто відсотків! Сто! Хоч кого візьміть — кожен!

Хтось почав навіть називати прізвища всіх присутніх.

— Хвилинку! — гукнув Звірятин, піднявши руку, і, як запала тиша, вклонився:

— Дорогі мої! Ви ж забули про маленьку деталь: я весь час говорив лише про нормальних!

Вибух сміху покритив його репліку. .

Ця розмова дратувала Івана Семеновича. Весь час було в нього таке почуття, що це про нього говорять, дарма, що не називають, а він аніяк добрати не може, з ким саме погоджується. Після незвичної п'ятики голова йому тупо боліла, думалось мляво і невиразно, і тільки тоді, як про хотіння заговорили, відчув Іван Семенович ясно, що хоче він тільки одного — спати...

XVII

Немов спинилось життя Івана Семеновича. То все вперед і вперед ішло, чи ширшало, чи вужчало, але розгорталось, мінялося; останній час навіть томило калейдоскопічністю змін, силою нового й несподіваного, а то враз немов усе вичерпалось: день по дню минає — усі, як один... Немов замкнене якесь коло.

Цю думку подав йому раз Звірятин.

Зустрічаючись з Іваном Семеновичем у Завадської, він тепер нічим не виділяє його з-поміж інших — жодного натяку, жодної усмішки, хіба що пройме гострим поглядом, як почує співаччине "Орлику"... На заводі теж сухий і коректний — ані зайвого слова, ані зайвого погляду; такий, як і

раніше був, погордливий спец, "англієць"... Це з того часу, як виїхав Сквирський, добре це пам'ятає Іван Семенович; але ж чому — зрозуміти не міг, аж доки вияснилось це в коротенькій і випадковій розмові одного вечора, як вийшли вони разом з опери, де після довгої перерви з великим успіхом виступала Завадська.

Зійшлися вони — випадково — коло останнього візника, і, щоб не їхати вдвох, кожен вирішив іти пішки; так і сталося, що пішли вони поруч.

— Дивна актриса! — з квартал помовчавши, мов сам до себе, проговорив Звірятин.— А все ж не скажу, щб в ній краще — актриса чи жінка... Власне, для мене вони зливаються, одна одну доповнює... Чи не говорить вам це дещо про саму природу мистецтва?

Іван Семенович промимрив щось невиразне. Він не прислухався до слів Звірятина, занепокоєний тим, що, може, аж до заводу доведеться йти разом...

Це помітив Звірятин.

— О, бачу, що на вас все це справило ще більше вра-жіння! — зиркнув він на свого супутника.— А цікаво, що вас в ній захоплює? Певне, актриса? — запитав невинно й, відповіли не почувши, мов пригадав:

— А я й досі вам не подякував! Все забуваю...

— Мені? За що? — здивувався Іван Семенович.

— Ну, як же! За ту послугу, що ви зробили мені... Іван Семенович дивився на нього, не розуміючи.

— Ах ви ж актор! Якого наївного удає! — розсердився злегка Звірятин.— І неабияку послугу, а величезну. Це ж ви подбали усунути з

нашої дороги Сквирського... Кажу з нашої — бо ми з вами, дозвольте одвертим бути, по одному сліду женемо. На одну дичинку полюємо...

І, помітивши заперечливий відрух Івана Семеновича, заспішив:

— О, я розумію, звичайно, що ви не про мене дбали, вельмишановний! А все ж, хоч і проти волі своєї, а й мені допомогли дуже... Без Сквирського нас,— претендентів, так би мовити,— тільки двоє лишилося — ви та я, а це куди легше й простіше!

Гаряча хвиля облила шкіру Івана Семеновича. Він розстебнув бекешу і, як холодну воду, пив морозне повітря й не міг напитися: все ще душило його бажання вдарити — який це був би гучний, соковитий ляпас! — в опасисте, насмішкувате обличчя Звірятина... Так його, Івана Семеновича Орловця, зневажити! Таке про нього подумати! Як він насмів? "Як вам не сором?" — мало не вигукнув він, та згадав свою останню візиту до Сквирського і стримавсь, уражений: адже й справді був він близько до того, що прикидає йому Звірятин...

А той розводивсь, проминаючи ще одного візника на розі:

— Да, задача — два і одна — розв'язується простіше: один з двох, коли не обидва, звичайно. Отже, без Сквирського шанси мої значно збільшуються, як же не дякувати вам, вельмишановний? Особливо взявши на увагу, що й взагалі я маю кращі проти вас дані... А? Хоч і ви, треба сказати одверто, сурйо-озний,— проволік він, покрутивши головою. — Да... Ця історія з Сквирським...Надзвичайний хід, вельмишановний,— шах королеві! Я, признатись, і за себе якийсь час непокоївсь... Навіть валізочку готував! — розсміявся щасливо.

"Так от чому не чіпав він мене,— боявся..." — криво посміхнувся Іван Семенович.

— Посміхаєтесь? — по-своєму зрозумів це Звірятин.— Думаєте — попався, Жучку, панові в ручку; розповім, мовляв, героїні, який такий цей Звірятин, як він елементарно й цинічно все розуміє... Не боюсь, вельмишановний, не розкажете! А хоч би й розказали — тільки виграю! Заінтригуєте героїню моєю персоною, самі її увагу до мене прихилите...

Іван Семенович не обізвався.

— Чи все заперечити хочете? "Помиляєшся, інженере Звірятин, аж ніяк я не змінився і все так само борюся із собою — від спокуси тікаю!" Ну, коли думаєте отак, то дозвольте сказати вам, товаришу Орловець, стався з вами конфуз надзвичайний! Тікати ви, може, й тікаєте, але ж утекти не можете: по кругу бігаєте! Колом, вельмишановний, колом! Мов той кінь на манежі...

Це запало Іванові Семеновичу: може, тому й здається йому, що замкнено його дні в непорушне коло, що спинилось його життя?.. Бо й справді, хіба не біжить він на однім місці, навколо того самого центру, ні наближаючись, ні віддаляючися від нього? Хіба хоч на крок наблизився вія до розв'язання того складного завдання, що життя перед ним поставило? Ні, все лишилося по-старому, як було до відходу Наталки, до від'їзду Сквирського. Навіть ускладнилося ще дужче. Тепер, ближче пізнавши Завадську, він не тільки почуває, як спочатку було, а й усвідомив, які вони безкінечно різні. Вона чужа йому, як чужі і всі ті, що становлять її товариство; він не тільки не розуміє їх, він і не хоче їх розуміти, йому байдужісінько до всіх їх і до кожного зокрема, отже, й до неї... У всякому разі, таких людей він не любив і любити ніколи не зможе, то інший світ, яким він погорджує... А разом з тим його тягне до неї, тягне непереможно, це єдине, що перевірів він за цей час! Проти цього безсилі і його розум, і його воля. Даремно переконував він себе, що все це безглуздя,— він це знає; даремно напружував усю свою волю: не бачити її довше, як два вечори, він не міг... Йому не працювалося тоді, не думалося; йому бракувало її голосу, її рухів, її пахощів...

Це був потяг стихійний, що розум і воля не могли ні спинити, ані змінити; тільки й лишалося — спробувати зрозуміти його, в собі самім спостерігаючи. Але він не давався й зрозуміти! День по дню розплутував Іван Семенович цей клубок, аж доки вузлика дійшов, якого розв'язати несила... Він міг ще так-сяк пояснити собі те, що було з ним досі, але зовсім не уявляв, чого сподіватись далі, бо повставав проти того, що є. Він погоджувався тепер з Наталкою, що, певне, не задовольняла вона його чимсь як жінка, раз з'явилась у нього цікавість до інших; він знав, що тепер, коли порушено його звички, мусить оця цікавість обернутись в потребу, але ж ніяк не міг зрозуміти, як, а головне, чому ця його чоловіча потреба в жінці привела до влади над ним Завадської? Чому саме Завадська, кого, як людину, знає він мало, а все ж досить, щоб не хотіти й собі таким бути? Отже, цей потяг до неї — це нічим не прикрашений потяг до жінки; але ж чому тягне його саме до неї? Чому, проминувши безліч інших — таких же вродливих, цікавих і, зрештою, невідомих — хоче він тільки її? Як і коли встиг він зробити цей вибір, як міг він вибирати, не порівнюючи? Він розумів ту силу, що штовхала його шукати жінку, але не міг збагнути, що ж скерувало її на Завадську? Це була таємниця, коріння якої — почував це Іван Семенович — ховається в нім самім, може, десь за глибинами його волі й свідомости, але ж так далеко, що годі його шукати...

Ця думка все частіше спадала Іванові Семеновичу, а з нею все частіше огортало його бажання лишити все так, як воно є,— якимось і далі буде... Однаково сам він щось змінити безсилий, а допомоги чекати — якої? Тут ні рідний, ні близький не допоможе. Та й нема в нього нікого; після розлуки з Наталкою сам він лишився, навіть друзів немає...

З Писаренком він уникав зустрічатись, нащо йому цей автомат з портфелем, в готових формулах якого не могло бути жодного "х"; щодо Куниці, той сам обминав Івана Семеновича. Зустрічаючись на заводі, удавав заклопотаного страшенно, щоб, два-три слова мовивши, геть податися; на помешкання до Івана Семеновича теж не заходив. Спочатку це дратувало і навіть ображало Івана Семеновича: що, справді, зробив він такого, щоб тікати від нього, немов від зачумленого? А потім звук,

вважав навіть, що добре так, бо про що, зрештою, говорити йому з Куницею? Йому взагалі говорити нема про що. Повернувшись з Управи, мовчки ходив він по тихих, мов не жилих, кімнатах своїх; мовчав і довгими вечорами ;в Завадській.

— Не розумію, що ти за їден? — скаржився йому Ско-рик.— Мовчиш, як мстивий суфльор... Так і не розберу — дурень ти чи великорозумний?

— Не чіпай його! — оступилась Завадська.— Хай розмовляють ті, кому сказати нічого.

А другого вечора, як проводив її до театру, прихилилася:

— Ви такий мовчазний тепер, Орлику... Все думаєте? Да? Я вас розумію: вам, як і мені, багато передумати треба...

— Ні, я не думаю,— відказав байдужо Іван Семенович.

— Ні? — відняла вона свою руку;— Значить, усе передумали? Значить, все ясно?

— Ум-гу...

Актриса розсердилась.

— Ну, знаєте... Я не хотіла вам цього казати, думала, що самі догадаєтесь, а тепер скажу... Да, скажу! А ви запам'ятайте: мені набридло все це. Розумієте, набридло! Час кінчати. Доки ж триватиме ця безглузда трагікомедія? А? Зрозумійте ж, що все це мені нудне й непотрібне...

— Я знаю,— спокійно погодився Іван Семенович.— Мені теж.

Вона подивилась на нього пильно.

— А коли так, то що ж вас тримає коло мене? Ну, розміркуймо спокійно! Вас, може, збиває те, що я приймаю вас, цікавлюся вами? Так ви ж знаєте специфічний характер цієї цікавості: я на вас перевіряю себе...

— Знаю.

— І не на моє бажання це сталось, але ж, у всякому разі, за вашою згодою. Все це Сквирський...

— Це Сквирський.

— Він непевнивсь мого кохання... Він хотів, щоб я себе випробувала. Він каже: люди часто вважають за кохання звичайнісінький потяг, такий елементарний, що сила й характер його часто зовсім не міняються при переміні об'єктів... Люди часто говорять: "Я вас кохаю" тоді, як треба казати: "Я вас хочу..." Причём дуже часто на місце цього "вас" у другій формулі можна підставляти багатьох... Отже, перш ніж сказати комусь: "Я вас кохаю",— людина мусить добре вивірити ці визначення "вас" і "кохаю"... Це все Сквирський, ви ж знаєте.

— Так, це Сквирський. Я знаю.

— Щоб примусити мене поставитись до цього уважніше, він, як приклад того, що люди часто плутають ці визначення, лишив при мені вас...

— Да.

— Так от, що ж ми тепер маємо? — скинула вона на нього уважний, суворий погляд.— Коли будете щирі, визнаєте, що тепер ви упевнились: не кохаєте мене й кохати не можете.

Він мовчав.

— Значить, у формулі "Я вас кохаю" це "кохаю" в даному разі випадає.

Вони давно вже прийшли до театру й тепер кружляли коло акторського входу, мов ті коханці, що ніяк розлучитись не можуть.

— Значить, на місце цього "кохаю" треба підставити інше...

— Значить...— захрип на ту мить Іван Семенович, тільки тепер, вперше, помітивши, що на оперовім театрі є флюгери — скрипчиві іржаві стріли.

Жінка простежила його погляд і нервово знизала плечима.

— Але ж у другій формулі на місце "вас" можна підставляти не тільки співачку Завадську, а й кожду. Отже, *cherchez la femme*, * товаришу, а мені прошу дати спокій.

Не попрощавшись, ступила кілька кроків від нього, але завагалась.

— Я це не для того, щоб зробити вам боляче, ні... Щоб допомогти вам.

— Я знаю,— посміхнувся він блідо і пішов геть.

Почуття тяжкої незаслуженої образи гнітило Івана Семеновича, не лишило йому ні думок, ні досади чи болю... Ішов, здавалось, замислившись дуже, а насправді ні про віщо не думаючи, і тільки приказував інколи машинально: "От тобі й формула".

— Яка така формула? — немов розбудив його голос Куниці.— Ти, Ваніку, не можеш, щоб без надзвичайного: то все психологія була, а тепер у математику вдарився...

Куниця розсміявся так сухо й коротко, мов розлуцив великого порожнього горіха, але ж видався цей сміх Іванові Семеновичу приємним і щирим.

— Куниця! — схопив він товариша за руку.— Куниця... І, мов поскарживсь, щоб радість свою приховати:

— Так давно я тебе не бачив!

— Ну, де ж там... Бачимось,— покрутив Куниця головою у вухастій з кролячого хутра шапці.— А от далі, може, й розстанемось... На якийсь місяць-два... Писаренко — я бачив сьогодні — казав, що нарешті є постанова надати тобі відпустку...

— Ну, от бачиш! От бачиш! — щасливим шепотом заходивсь Іван Семенович, не відпустці, а несподіваній зустрічі з Куницею радіючи.— От ти й розкажеш мені, як і до чого... Що Писаренко? Ти! А я теж багато маю тобі сказати... Дуже багато, дуже...

І мов злякавшись, щоб не покинув його Куниця самого серед безлюдної вулиці заводського передмістя, тримавсь за хлястик його шкуротянки.

Шукайте жінку (фр.).

— Тільки не тут, Кунице, а в затишку... За пивцем, Кунице, ти ж любиш пивце, я знаю...

І вже відчиняв перед ним низькі двері під великою вивіскою: "Моп геро *".

XVIII

Була це маленька, в півпідвалі, харчевня, з тих, де візники проти ночі гріються, а вдень і вранці перешіптуються по кутках якісь непевні людці, скося й уважно обкидаючи поглядом всякого нового відвідувача; притулок дешевих повій і хвацьких хуліганів, добре відомий в околиці і в міліції.

— Н-да...— покрутив носом Куниця, сідаючи до маленького, на хистких ніжках, столика, вкритого липкою, в жирних візерунках, цератою.

— Нічого...— підбадьорив його Іван Семенович, сам почувачи, що не говоритиметься їм у цім закуткові, напахченому чадом дешевих страв і горілки.— Погріємося — та й до мене...

Не смакуючи, смоктав Куниця пиво й тільки по павзі довгій відказав докірливо, здалось Іванові Семеновичу:

— Ні, Ваніку... До тебе я не піду. Справи в мене: треба на ранок дещо для завкому підігнати... Це ж тільки ти в нас птах вільний...

Іван Семенович посміхнувся ніяково й мимоволі відвернувся від Куниці: знав, що не витримає його запитливого погляду. Та, відвернувшись, зустрів погляд насмішкуватий — одинокого, опріч них, відвідувача, чоловіка, видимо, життям добре потертого. Сидів за сусіднім столиком, поруч Івана Семеновича, меланхолійно на порожню стопку поглядаючи, а коли обернувся Іван Семенович, підморгнув йому чомусь іронічно, з-під набряклих повік сірі з хитрими вогниками очі показуючи.

— Да, Ваніку,— мимрив Куниця,— птах ти, можна сказати, вільний, а не заздрю на тебе... Ні.

І голосом черствим, мов навмисно хотів, щоб прозвучало суворіше, кинув:

— Все ще плутаєшся? З тією...

— Плутаюся,— відказав мляво Іван Семенович і хотів пояснити, що даремно так судить його Куниця, що він і сам розуміє все безглуздя того, що робить, що це мов недуга якась; та нагадало йому це слово, що все вже давно говорено,— і тільки махнув рукою, нудно ковтаючи тепле ріденьке пиво.

* "Мій спочинок" (фр.).

— "Плутаюся"! — перекиривив його з обуренням приятель.— Ех, ти! Калоша...

І, притишивши обурення добрим ковтком, говорив спокійніше:

— Ну, плутаєшся, то й чорт з тобою, зрештою, плутайся! Твоя справа. Та й не це дивує нас усіх і гнівить, а те, що над усе тобі ця плутанина, все для неї забув, все покинув... Я не збагну, просто не збагну,— розвів він руками,— як таки-так — заради баби якоїсь кинути все, відцуратися діла!.. Тьху!.. Ну, я розумію: мусить мати людина й своє якесь особисте життя, але ж так... Щоб отак! Ні! Не розумію...

Мовчав, покусуючи вуса, потім, як істину найвищу, виголосив:

— Мусить людина поєднувати особисте з громадським. Мусить доходити якоїсь гармонії поміж ними.

— Дурниці! — сипким тенорком викрикнув невідомий сусід і щиро й доброзичливо посміхнувся.

— Що? — спантеличився Куниця.

— Дурниця, кажу, ця сама гармонія. Річ неможлива.

І вже перед Куницею, покинувши свого столика, обсмикував кургузій піджачисько свій, мотузкою підперезаний.

— Ви, громадянин мій дорогий, дивуєтесь і, може, обурюєтесь, що от в'язне до вас невідомий суб'єкт: дозвольте сказати одверто — блат... Але ж ви станьте вище — і на костюм без уваги... А що висловився я про гармонію так, то це не через нахабність, а з власного досвіду... Да!

Взяв стільця й, до їхнього столика підсівши, підморгнув:

— Ви от не гнівайтесь, громадяни мої дорогі, а дозвольте мені краще розповісти правдиву історію днів моїх, і побачите тоді, як дійшов я того, що гармонія ця сама не більше, як мрія...

Думав Іван Семенович — відшиє Куниця нахабу, але ж той мовчав, розгублений, а нахаба гукнув через плече дзвінко:

— Гарсон! Доне муа... півдиковинки!

— Ради знайомства,— пояснив він Куниці. І, драними черевиками пристукнувши, вклонився: — Сичов Микола Сергійович... Пройшов огонь і мідяні труби... Був усім; легше сказати, чим не був... Але завсігди я — і хлопець бувши, і коли влада з мене була, і тепер — завсігди до людей придивляюся. І коли б усе вам сказати, то грубі книжки написати можна. А тільки скажу я вам одне, громадяни ви мої дорогі: хоч і які різні всі люди і хоч їх — як піску морського, а можна їх поділити ніби на групи.

Єсть, котрі про себе навіть забувають і завжди в далечінь поглядами. Щоб усім, значить, кращало. Сам, дозвольте сказати, й не обідатиме, аби всі щасливі були. Ну, таким до себе самих, до затишку там або

приємности, дозвольте сказати, начхати. Єсть це герої і проводирі. їм і пам'ятники ставлять.

А ще єсть такі, що тільки за себе дбають і всі інші для них — тільки звук. Єсть це егоїсти і несимпатичні. У цих тільки й думок — коли б це пожити всмак і щоб багатство і все... Театри там і ресторани... А що бідність навколо і люди всі браття, так їм навіть без уваги. Цим, звичайно, пам'ятників не ставлять, але в житті вони завжди зверху і щасливі. І їх більшість.

І єсть ще, громадяни мої дорогі, люди, і люди ці самі найнещасливіші, що через вдачу свою хочуть поєднати і те, і те... Щоб, значить, дозвольте сказати, і про нащадків турбуватися, і щоб самому радість життя мати. Ну, і коли боротьба, як от і в нас було, то люди ці то сюди, то туди — ну, і, звичайно, незадоволеність. Для інших працює — своє гине; до свого візьметься — для всіх не встигає.

А поєднати це докупи як слід — важко і навіть не можна. Знаю це на фактах свого життя, коли ось розглядаю оком розуму. Як сам я, значить, хотів поєднати все. І єсть це смутна правда моєї вдачі і всього життєвого круго-оберту. Але щоб ви зрозуміли, треба вам знати автобіографію життя могого.

Сичов, не закусуючи, ковтнув дві стопки й зараз же налив третю, немов боячись, що не дозволять йому цього. Замружився вдоволено й, дивлячись кудись вгору, почав високим сипким тенором:

— Історія моя на початку своєму єсть, дозвольте сказати, сама невиразність. Аж доки революція й став я діяч. Та хоч і який початок, а без нього й кінця бути не може. А по-друге, і зрозуміти все, що зі мною було, не можна, не знавши, як я дійшов до цього. І доведеться розповісти вам усе, як я ріс.

Батько мій був дякон. Інші ховають, що вони з духовних і ніби соромляться по всяких анкетах, а я ні. Що ж, що дякон? Всякому треба на хліб заробляти. Ну, а щодо релігії, так я, дозвольте сказати, приєднуюсь: єсть це опіум для народу і ніби дурман.

Ну, та релігія — це одне і, вибачте, філософія, а отець дякон — це інша річ і мій батько. А дякон він був не стільки через освіту і семінарію, скільки по старості років— з паламарів вислужився. Д обрости був великої, а в житті нещасливий. Дякониця його, мати моя, значить, померши, коли я ще кашку їв, родичів ніяких не було, а в самому дяконові хворість така була — пив. І пив, дозвольте сказати, до несвідомости. І за це гонили його з парафії на парафію, і ніде він невгодний був. Ну, звичайно, озлобився отець дякон проти князів церкви і нарікав. А коли випивши, то був як пророк. "Вертоград,— каже, — занастили! Фарисеї і любостяжателі!" І йшов під вікна до панотця й поносив: "Содома,— кричить, було,— і Га-морой!" Ну і тексти з Святого письма.

Хоч і був сам духівництво, а ненавидів їх. А владику, архієрея тобто, так тільки й назви було — "мочала". "Мочала ти,— вигукує,— а не князь церкви! Неправих підносиш, а істинних у безодню вергаєш!"

І замітьте собі, громадяни мої дорогі, це слово — "мочала". Слово як слово і, дозвольте сказати, ніщо, а через нього стався перший катастрофний факт мого життя.

Так вигукуючи, дожився отець дякон і я з ним, що нікуди нас не приймають. А владику так просто — "іди з миром"! Чим би воно скінчилось, не знаю, та жив у тих краях, коло Псла ж таки, верстов за п'ять від нас, поміщик один, буржуй тобто, Аристарх Аристархович Підопри-гора. Магнат був, а що вже землі тієї в нього було — Рів'єра ціла! Маєток — ампір і домова церква при ньому. Так він і випросив був у владики, щоб послав йому отця мого дякона. Не за вдачу його, звичайно, а для ради ліпоти відправ — за дяконову гортань. А гортань у батька мого була, дозвольте сказати, не голос, а паровоз! Як гукне,

було, "Многая літа" — брязкіт віконний! А котрі пані були, то просто неприємність з ними ставала.

І стали ото ми жити в маєтку Аристарха Аристарховича, поміщика Підопригори. А він і каже батькові: "Я вас, отець дякон, годуватиму, і вас, і синка вашого, і там на рясу коли і все, а тільки це не для того, щоб ви мені по подвір'ю голосом вигукували. Пити пийте, а голос бережіть, бо він вас годує, і єсть ви ніби артист".

Став тут дякон менше пити, і тихість найшла. І навіть за мене почав був дбати: дозвольте сказати, гардероп справив і одвіз у Лубни в бурсу духовну.

Тепер загальне навчання і шкіл таких немає... Щоправда, мало кому й на думку спаде на попи вчитись, бо єсть це тепер невігідно та й наука для цього непотрібна.

Ну, а тоді... Не хотіли й брати мене, як довідались, чий я. "Нема,— кажуть,— у класі місця для нього". І знову тут Аристарх Аристархович допоміг, поміщик Підопригора.

А тільки вийшло з цього саме хвилювання і без наслідків. Не встиг я й при звичаїтись, може, й місяця не минуло, чуємо, їде до нас архієрей з Полтави. Ну, турботність, звичайно; начальство аж з тіла спало. Чистять, миють і все таке... Коли це одного дня заходять до нас у клас сам інспектор. Так і так, мовляв. Те, інше. І як стати, і що казати... І щоб руки, значить, чисті. І вже виходити хтів, та згадав: "А ви ж знаєте,— каже,— як звать владику нашого преосвященного?" А ми — аніписк. "Ну, хто знає?" Мовчимо. "Ай-ай-ай! — каже.— Та ви ж чули, як батьки ваші звать його й богові за нього моляться! Ну, ось твій тато як зве владику?" — та на мене пальцем, пальцем.

Підвівся я та:

— Мочалою,— кажу,— звуть.

І-і, громадянин мій дорогий, що тут було! Я вже й владику того не бачив, і взагалі — край. Диякона викликали. Що вже там йому про мене та й про нього самого казано, не знаю, а тільки всю дорогу смутний був і не пив.

— Сину, сину,— каже.— Так мені не кортіло, щоб ти на попи вийшов!.. Усе думка була, що ти офіцер будеш або там професор який... А тепер бачу, що й на паламаря не витягнеш. Хіба що благодітель наш, Аристарх Аристархович Підопригора не забудуть.

І заплакав навіть. А додому приїхавши як запив, як запив, але вже в тиxості — і все зітхав.

А перед Миколою зимнім і померши.

Зостався я сам сирота і навіть як палець.

І був я, громадяни мої дорогі, ніби безпритульне дитя, а як на той час — то хоч і в поводитарі. Поховали отця диякона, ходжу я двором, ну, і в думках сама тьмяність. Отрок, дозвольте сказати, був, тобто підліток і навіть менше, а розумів стан і що нікуди мені дітися.

Коли це виходить на ганок Аристарх Аристархович, поміщик Підопригора, і управитель із ним. І каже Аристарх Аристархович:

— Ось дитя, як билинонька в полі, а я хочу йому бути як за благодітеля.

І навіть так ніби сльоза з очей.

— Оддайте його,— каже,— в науку до мого кухаря. Хай привчається, а на старість — хліба шматок.

Став я з того часу на пекарні жити і кухареві біля меню допомагати.

І що я вам скажу, громадяни ви мої дорогі! І батенько мій отець диякон, і інші котрі, та й сам я — всі вважали Аристарха Аристарховича, поміщика Підопригору, наче за бла-годітеля мого. А тільки, дозвольте сказати, єсть це сама фантазмагорія. Яка ж це єсть добрість, коли він з мене користь мав? Ну, одягали мене, звичайно, і годували, але ж я дні цілі був йому як слуга. А гості там або що, то й ночі недосипав. Ах, громадяни! Та таке багатство мавши, міг він мене до школи віддати і навіть там в академію... І був би я, може, Ньютон який або книги друкував...

Ну, а йому гроші, звичайно, дорожчі, ніж майбутнє людини!

Так от і став я жити на пекарні.

Спочатку добре мені здалося і був я щасливий зовсім.

"Ну,— думаю,— єсть мені все, що людині потрібне". Було, солодке, на третє щось, то й пальцем колупнеш... Звісно, дитина...

Живу я рік, живу я два, живу й далі. Картоплю чищу, помії виношу... ну й до страв придивляюсь... Соус англєз і инше таке... Та тільки щодалі стало с мутні шати мені. Инші діти, дивишся, й погуляють, і до школи, й розваги які... А ти, дозвольте сказати, як проклятий біля тієї плити. З ранку до вечора. Кава вранці й легкий сніданок, згодом чай, пізніше другий сніданок, далі обід, потім чай, знову ж таки вечеря... Повірите, до першої години ин-коли не лягаєш! І дивно мені — і тоді було та й тепер — скільки ото їсть буржуазія,— страх! І все, по-моєму, через бездіяльність і вільність часу. Одне — робити нічого, а головне — енергія вжитку потрібує: от і перетравлюють, значить.

А то, дивись, гості наїдуть — вакханалія, одне слово! А я, як підріши, то й коло столу прислугував: костюм на мені з золотими нашивками, і ото стою було — серветку там подаси, те, інше... взагалі... Так наслужишся, було, що ніч прийде, ляжеш — сон не бере!

І став я відчувати, громадяни мої дорогі, усю несправедливість мого життя. Не розуміти, ні, малолітство розуму, звичайно, а відчувати. Що ось, мовляв, іншим куди краще, а вони ж такі самісінькі. І особливо підтримував мене в такій моїй душевності ось який факт.

Дітей в Аристарха Аристарховича був тільки один син. Тобто й ще були, та то панянки. А коли я розуму доходив, то вони вже й заміж пішли і по столицях та закордонах перебували. З ним же в маєтку жив тільки син, так само, як і батько, Аристарх. Це в них у крові.

І любив же Аристарх Аристархович Підопригора свого сина!

— Їсть ти,— було, каже йому,— син мій і нащадок — Аристарх Третій. Нічого для тебе не пошкодую!

І справді не шкодував. Чого б не заманулося Аристархові Третьому — те й їсть. Ну, хлопець і вередував. І те йому не так, і це не вгодно. І панькались усі з ним, вибачайте, як з дурнем. А воно ледаще-ледаще було! "Не можу,— каже,— в школі вчитися, мігрень мені!" — "Ну, вчись вдома",— каже батько. І зараз же вчителів йому. Та тільки і той поганий, і той нікуди, аж доки приїхав один — молодий такий, вусики чорненькі і ясні ґудзики. Студент.

Вчаться ото вони, а я їм о 12-ій годині снідати подаю. Ну, подаси та й слухаєш, як вони там і про те, й про це... А найбільше мені про географію сподобалось... А на пекарні кухар аж сатаніє, дозвольте сказати. "Де тебе лиха година носить! Цілу годину швендяєш!" Мовчу, було, а сам усе думаю про ті закордонні країни з географії... Як там — чи так, як і в нас?

Та й насміливсь одного вечора. Дивлюся, гуляє студент, садком походить... Волосся йому на лоба звисає, і в обличчі замисленість... Підступив я тихенько та — кхм... кхм...

А він:

— Чого тобі, хлопче?

— Я,— кажу,— про географію...

Подивився він на мене — і вірте чи ні — огонь з очей. А далі посміхнувся та бере мене за руку, садовить на ослона біля кам'яної богині і сам поруч сідає... І такий голос у нього душевний — ось і скільки років минуло — так і бринить він мені!

— Давно я,— каже,— придивляюсь до тебе і бачу, що тобі наука спати не дає...

І як почав, як почав... Багато чого я не зрозумів, а дещо й збагнув-таки. Що ось, мовляв, наука — це все і, дозвольте сказати, сила. І що через неї люди стають. А тільки що бідному до неї не доступитись і — що єсть це несправедливість. Коли це вже вечір і чую — гукає мене кухар і лається. Схопився я, а таки не втерпів.

— А по інших країнах,— кажу,— як? Ну от Пекін, Нанкін і Кантон?

— Там,— каже,— краще, звичайно, бо культурність, але однаково: котрі бідні — то тим хоч плач!

Часто після цього навчав він мене, і про все, про все, громадяни мої дорогі, говорили ми з ним. А більше, дозвольте сказати, про несправедливість.

— От,— каже, було,— навчаю я йолопа й ідіота. А тому, що гроші... А ти бідний і як сирота лишився, то, може, в тобі талант гине.. Але чекай,— каже,— скоро вже...

І піде, і піде такого вже, що я й не доберу... Про час розплати якоїсь усе говорив і що недалечко.

І такий мені сум через усе це став, що й не сказати! То все науку пізнати кортіло і щоб не кухарювати, а то вже просто заздрість... І навіть, дозвольте сказати, лютість.

"Оттакі,— думаю,— люди! Ну, чим я гірший від інших? І може, талант гине... А туди ж — благодітелі називаються!" І наче новими очима став я дивитися на життя своє на пекарні і на Аристарха Аристарховича, поміщика Підопригору. А що вже синок його — так став він для мене просто як ворог і василіск. Побачу коли — то аж тіла тремтіння...

Спати я перестав і зблід. І сталося тут, громадяни мої дорогі, таке, що його, дозвольте сказати, і в творах не вичитаєш... Злочин і ніби душогубство! Як я дійшов до цього, звідки мені таке спало на думку *— не знаю, а тільки був факт замаху на життя особи Аристарха Третього.

Велів мені кухар зготувати для Аристарха Третього котлети курячі. Роблю я, а сам очей від стіни не одірву! Що поверну голову, а погляд знову туди... Що за гіпнотизм такий! Підходжу я до стіни і бачу — стирчить на стіні цвяшок... Цвях звичайний. І була тут хвилина як у сні... Витягаю я той цвяшок — і в котлету! Далі в сухарики її, підсмажив — несу. Подаю я котлету синові магната і ніби благодітеля, а сам аж білий...

— Чого це ти, паламарча,— питається він,— блідий такий?

А я тільки слину ковтнув — та за двері. Вибіг надвір — ні жив, ні мертв: чекаю. Як не зніметься галас у палаці, як не забігають! Коней сідлають! По лікаря їдуть!

— Що таке? — питаю, ніби й не я.

— Панич,— кажуть,— котлетку вживав і цвяхом отруївся. Так, що й зуба зламав.

Ну, другого дня вишмагано мене й бито. І може, й вигнали б мене, та сталася тут по телеграфу якась родинна подія в столиці, й Аристарх Аристархович виїхав тієї самої ночі з маєтку свого разом із сином. Поїхав і студент.

І став я знову один і на пекарні. Та вже, замість дитячої безневинності в серці, був я незадоволений з долі своєї і ніби розгублений. І всюди з того часу, громадяни мої дорогі, бачив я, дозвольте сказати, несправедливість фактів і що ось бідні й багаті.

— Брешеш ти все! — сказав Куниця, але не сердито, а якось сумно: заколисував його солоденький тенорок Сичова.

— Брешу? — здивувався той тонко і враз хитрим смішком розлився.— А це вже ви, громадянине мій, розбирайте, де правда, а де брехня, а моя справа маленька — розповісти вам історію свою...

Коли сміявся, збігались йому круг очей тонкі зморшки веселі, бліді щічки тіпались дрібно; коли б не борідка — підлітка-пустуна нагадував би. Але ж очі світилися спокійно й уважно, і не сміх, а насмішку читав у них Іван Семенович.

— Брешу...— не так запитав, як ствердив Сичов і, на гостру гру світла в стопочці роздивляючись, пояснив: — Правда здебільшого на брехню скидається... Правді, громадяни мої дорогі, й вірити важко...

Випив, смакуючи, і, посміхаючись лагідно, далі провадив:

— Так от, як поїхав Аристарх Аристархович, поміщик Підопригора, з сином своїм до столиці, то вже більше й не приїздили вони ніколи в свій маєток. Старий навіть помер, а молодий і нині невідомо де... Ну, революція, звичайно, і може, черевики комусь ваксує...

А управитель лишився в маєтку, Сава Петрович Сметанкін. Гордий був чоловік і на німкені жонатий; та тільки німкеня померла, а була дочка Олімпіяда. І, дозвольте сказати, був цей Сметанкін цербер страшний і гаспид... Гнітив народ і соки висмоктував. Звичайно, одне, що для пана свого старався, а друге — й собі в Миргороді будинок під залізом купив. І дуже лютували супроти нього і навіть підпалювали.

Але все це з мене, як вода, бо був я весь час тоді дуже якийсь замислений. Та й що єсть усе, громадяни ви мої дорогі, проти нещастя своєї особи! А був я, як бачили ви, дуже нещасливий і навіть розумів це і-що єсть це через бідність. Так що й не тішило мене ніщо, хоч і роботи поменшало...

А роботи тієї — так і зовсім мало було. Челядь усю розплітали, і палац позабивано; було б і мені таке, та як забравши пан з собою кухаря, то управитель Сметанкін лишив мене готувати йому й дочці. Ну, і інше виконував я і навіть у конторі на рахівницях... І так рік повз рік.

Може, й заздрих хто, що ось я чай із булкою п'ю і піджачок на мені триковий і навіть хустка до носа, а тільки даремно це. Яке може бути щастя людині, коли знає вона свою незначність і ніби ніщо вона, а от иніігі керують усім через своє багатство? І жив я багато років тільки що на словах, а насправді — ніби лунатик. Усе мені байдуже і самий сум. І тільки й розваги мені було, що книги читати.

Багато я читав, так що й ночами, аж доки сонце сходить... А книги брав у палаці пана Підопригори, у власному його кабінеті, через вікно туди лазивши. Спочатку важко було і все ніби по складах виходило, а далі призвичаївся і всякий стиль розумів. І стало усе ясно мені, що до

чого воно, і про світила, і про природу всяку... Та тільки не так я вподобав книжки з науки, скільки оповідання про людей і життя у формі, дозвольте сказати, літератури...

Ночі, було, не сплю, і навіть управитель Сметанкін лаявся, що гас витрачаю... А найбільше подобалась мені книжка одна — "Том другий", тільки хто писав її невідомо, бо перші сторінки зверху одірвано. В книзі тій про кріпацтво було і як люди терпіли. Так я, тричі її читавши, плакав і не соромився. Що таки жалісливо і, дозвольте сказати, геній писав, а то таки й над собою плакав!

"Ніяка єсть різниця,— думав я,— між мною і тими часами! Я такий самий кріпак і невільник... І несила мені в люди вийти, а так і помру — кухар і, дозвольте сказати, ніщо..." І все згадував я студента, що ось, може, талант гине...

А то почну про героїв читати: і як вони по салонах живуть, і на курорті,— і бачу я, що несправедливість сама. Одні, дозвольте сказати,— в поті лица, а інші — просто для розваги... І такий я став через ті книжки Смутний і наче перед смертю, що й управитель Сметанкін помітив.

— Чого це ти,— каже,— вигляд загубив, і тільки душа та кості? Коли служиш, то за здоров'ям доглядати повинен! А краще пий ти декохт який або до лікарні піди...

А я, громадяни мої дорогі, завжди був слабосильний із себе і делікатний. Навіть їсти не все міг і часто обертання голови було.

"Ах, — думаю,— однаково мені! А ось заберуть у сал-дати і, може, де смерть прийму..."

Та тільки як не щастить, то вже не щастить. Надійшла некрутчина. Ідуть хлопці котрі, попрощався й я з усіма — пішов. Тільки постукав по мені лікар, дивлюсь, головою крутить — негодящий! "Як,— кажу,—

негодящий?" Та аж заплакав. А вони дивуються всі, бо не знають, звичайно, мого життя і всі думки... "Не плач,— каже лікар,— це в тобі хворість така..." І на закордонній мові щось додає. А далі пояснив, і виходить, що в мене якийсь фізіологічний ефект у тілі. А треба, казав, водою лікуватися і — щоб на курорт і повітря вживати...

Прийшов я, звичайно, назад, а управитель Сметанкін нічого. Прийняв мене знову і тільки платню зменшив.

І жив я знову так кілька років, та вже книжок не читав більше: побачив, що все вони пояснити можуть, а тільки пособити мені — ніяк!

А від сумного життя купив я собі гітару і навіть романци вголос співав. А найбільше один, з російськими словами:

Вже не жду від жізні нічого я І не жаль мне прошлого нічуть...

А було в мене з гітарою улюблене місце — дуб у садку і навколо приємність тиші... Виспіваю, було, а в голові думки... Ну, в садку зелень, звичайно, і коли ніч — то й місяць... Взагалі поетичність...

І став я примічати, громадяни мої дорогі, факт один,— може, й випадковість яка, а тільки коли б не він, то, може б, ми й не зустрілися б тут... Тільки я, було, до струн торкнуся і прелюдію якусь утворю — дивлюсь, і управителя дочка Олімпіяда стежками променад ніби робить...

А треба вам знати, натура Олімпіядина художности була надзвичайної. З себе висока, і повнота форм, як у кам'яних богинь, що в садку поміщика Підопригори. Коса, дозвольте сказати, якраз нижче пояса, і в очах наче туман який — замисленість.

Так що й сваталося багато, а тільки потім конфузились, бо Олімпіяда — "Не инакше,— каже,— як за благородного піду і йому щастя зроблю".

А сама більше на піянінах композиторів грає і ні за холодну воду... Чи там книжку до рук — і по садку ягоди рве.

Так от і стала ця Олімпіяда все частіше перед моїми очима ходить, коли я, було, в супроводі гітари смуток свій виливаю. Ну, а я нічого... "Це вона,— думаю,— ради повітря". Тільки ж одного разу такий мені сум, такий сум, а гітара так просто плаче... Дитинство я собі пригадав і всю біографію, а особливо за самотність свою боліло мені... Що ось ніхто мені й слова не скаже...

Коли це чую, ніби "ах!" хтось біля мене зробив. Дивлюсь, а вона стоїть проти мене, і квіти в руці...

— Чого це ви,— каже,— Миколо Сергійовичу, смутні такі? А голос у вас — просто тенор ліричний...

— Ах! — кажу.— Олімпіяда Савична, життя моє невеселе! Як по щирості — то просто смутна картина...

— А ви надійтеся! — каже. А далі, наче фантастична мрія яка, з очей моїх за кущем зникла...

Ах, і нащо вона заговорила до мене, дорогі ви мої громадяни! Вона промовила все та, дозвольте сказати, і спати пішла, а мене відразу полум'ям запалило! Просто горю і не спав ніч.

Та що та ніч — мало не все літо як у воду мене опустили! Не сплю, не їм, і в грудях сама пристрасть. Розгубився я, місця собі не знайду. Було, по домашності щось роблю або в конторі на рахівницях — просто сам не свій, і все мені з рук падає... Повірите, до того дійшло, що гуску на меню скубу,— а мені так і ввижається білина форм Олімпіядиних і шия, як у лебедя... І одним словом — сталося в мені кохання і навіть справжня любов.

Ах, і що то єсть любов, громадяни ви мої дорогі!

Просто наче на високій горі стоїш, і дух тобі забиває! А вже що радість із того, так аж мучительно!

"Ну,— думаю,— Сичов, прийшов до тебе роман і, може, щасливий будеш!"

І инколи просто, як дурень який, сам до себе сміюся. А того і в думці немає, що хто я і хто вона, тобто Олімпіяда Савична Сметанкіна! Коли вже любов — так вона на все без уваги, і всі тоді наче рівні.

От єсть тепер котрі проти любови і що все це матеріяль-ність сама... А я таку думку маю, що це — помилка, і тільки! І навіть багато книжок таких є, де все це змальовано...

Цілісіньке літо я так огнем горів і все в таємності. А далі таки не втерпів і в місяці серпні вирішив сказати їй.

Увечері діялось. У садку ж таки. Я собі при дубі на гітару виграю, а Олімпіяда Савична з французькою книжкою в задумі стежкою походжають.

Ну, і якось у розмову зайшли. Спочатку взагалі — те, инше... Потім і про природу. А далі наважився я та й кажу:

— А дозвольте спитати вас, Олімпіядо Савично, як ви дивитесь на любов?

Тут замислилась уся вона і тільки віями блимає.

— Єсть це,— каже,— поезія і мій ідеал. А тільки важко тепер покохати когось, бо некультурність усюди і самі мужики... А мені сниться

кожної ночі великий світ, та тільки тато мої не пускають мене до моєї тітки в Тулу! А там би я швидко героя собі знайшла...

Сама ж руками за голову хапається і з лица міниться.

— Ах,— каже,— це в мені знову нервовість починається! Піду для спокою крапель вип'ю.

Пішла вона, а я наче в безодню впав. Руки, ноги — мов дерев'яні і по сто пудів. "Я до неї,— думаю,— з усією любов'ю, а вона в Тулу героя шукати!" Тут схопив я гітару і об дуб трахнув. Звук жалісний такий пішов, просто плач — і наче прокинувся я... Прибіг на пекарню і пишу до неї листа. Багато всього понаписував я їй, так що й не пригадаю тепер: давно вже діялося це, та й через почуття був я тоді наче в диму весь... А суть така, що люблю я її, а з її боку — сама жорстокість. А що кухар я і ніби неблагородний герой, так єсть це дурниця, бо головне — щоб серце щире. А культурність — це, як і гроші, її придбати можна. Аби любов з її боку, а то я і по-французьки балакати зможу, бо всі люди однакові і всякий усе вивчить... Багато-багато всяких думок я їй повиписував, а ранком поніс їм каву і листа їй віддав.

Вже й пообідали вони, вже й вечір надходить, а мені ніякої відповіді. Турбуюсь я на пекарні, коли це — рип! двері — і на порозі Олімпіяда! Підвівся я, піджачок триковий обсмикую, а очей не зведу...

А вона й каже:

— Ви писали мені листа про любов, і єсть це нахабство. Подивіться — хто я така, і що ви? Я в гімназії науки з медаллю вчила і по-французьки балачки знаю. Знову ж і багатство у мого батька... А ви — кухар і зовсім ніщо. Так що й любов тут ні до чого! А що у вас в листі про те, що люди однакові, так це через вашу заздрість. А єсть люди, котрі благородні і всім керують і культурні, а єсть і такі, що мужики і тільки закони виконують або на хліб заробляють. От спробуйте стати герой — тоді й

говорить! Я вам тепер усе сказала, а ще матиме з вами побачення батько...

Тут розчинилися двері і вступив сам Сава Петрович Сметанкін.

— Зараз мені йди звідси, Олімпіадо! — гукає.— А ти, сучий син,— це вже до мене, дозвольте сказати,— слухай-но сюди, що я тобі казатиму! Іншого прохвоста я б вибив, щоб і дух з нього пішов, ну а ти слабосильний фізично, то я з тобою словами поговорю! Ах, ти ж погань,— гукає,— нещасна! — і багато інших слів...— Ач, який! "Однакові всі і по-французьки через любов забалакаю!" Та я тебе з твоєю любов'ю разом на борошно розмелю! Геть мені звідси і щоб сліду твого не було! Ось тобі твої гроші і завтра ж забірайся мені з маєтку!

Поклав він мені на стіл 6 карбованців 39 копійок грошей, грюкнув дверима і зник.

І наче вмер я тут зовсім, громадяни мої дорогі! Тобто ні думок, ні чуття — а саме дихання. Сидів, сидів я кран плити, а далі підвівся, витяг, що там було в мене, і зав'язую в клуночок... І так мені болить, так болить — краще не жити!

А як зняв я з себе піджачок триковий, що я його про свято мав,— нуар на кольор і в смужечку,— так і просто заплакав я.

І як не заплакати було, громадяни ви мої дорогії Півжиття я тоді відкидав від себе і серце роздирав, а спереду не мав нічого і не знав, де голову схилю!

І пішов я тоді в Миргород.

Це не столиця, звичайно, і не який Київ, а все ж місто і, дозвольте сказати, центр: три млини парові — один так і триповерховий; шкіл багато, і одна навіть така, де горшки ліплять. Звичайно, торгівля всяка,

особливо неділями, і крамниці... А на вокзалі, де залізниця, пам'ятник славнозвісному письменникові Миколі Васильовичу Гоголю — стоїть він до поперека, а навколо квіти. Тут і гуляють, кому охота, а для інших садок у самому місті і навіть народній будинок для розваги.

А люди живуть хто як: одні хліб сіють, є й чиновники, а більше так, що з базару живуть — так і дивляться, що б його купити або продати...

Прийшов я туди — думав, що загину зовсім. Не знаю нікого й що його далі робити. Живу на заїзді, а ввечері біля воріт сяду, насіння лускаю... Однаково, нічого не вдієш і, може, топитися доведеться. Та тільки трапилося мені тут знайомство одне дуже приємне. Підходить до мене франт у котелку і дивиться на мене з посмішкою.

— Дуже мені ваші риси знайомі,— каже.— Ви не Грицько Каленикович Водоп'ян із Малих Сорочинець? Він ще мені сорок копійок винен.

— Ні,— відповідаю,— я не Грицько Каленикович Водоп'ян, а Сичов, Микола Сергійович.

— Ну, то що такого! — всміхається.— Будьмо знайомі. Я Самійло Ількович Рибкін, служу в гастрономічно-мануфактурному підприємстві

Ніжку об ніжку стукнув і вклоняється.

— Дуже приємно,— кажу.— Сідайте, коли охочі.

Сів він, погломоніли ми трохи — бачу, освічена кругом людина, одне слово — городянин.

І став він до мене мало не щовечора ходити, а то й погуляти куди підемо вдвох. Розповів я йому потроху все життя своє і що гроші кінчаються, а він співчуває.

— Симпатична ви,— каже,— людина, та тільки дуже ідеальна! А про життя не хвилюйтесь — я вам посаду знайду, і ніяких відсотків мені за це не треба.

Справді, за якийсь тиждень зробив він мене за кухаря і лакея в готелі "Ермітаж", що за рогом коло аптеки.

І став я, громадяни мої дорогі, наймит. Приїде, було, бурбон який свині купувати або так, за потребами,— а ти йому готуй усяке тонке меню, ліжко йому стели, в крамничку для нього бігай! Та ще й вашим благородієм взиваєш, щоб на чай дав! Ех! І кинув би йому того двугривеного просто в пику — та що вдієш, з того живеш!

Живу ото я в "Ермітажі" й навколо роздивляюсь. І бачу я, дозвольте сказати, що й тут сама нерівність, як по селах... Одні — дуки або ж крамниці мають, а решта — тільки ради хліба щоденного живе! Пригадую, було, своє життя, до інших його рівняю і бачу — несправедливо все збудовано. А начальство тільки за багатих турбується і податки з селян бере.

І прийшли тут думки до мене: "Як же це так? — думаю собі.— От Олімпіяда Савична казали: "Культурні всі керують",— а де ж вона, та правда, на світі білому?"

І звірив я це все другові своєму, Самійлові Ільковичу Рибкіну.

— Ах, який же ви ідеальний чоловік, Миколо Сергійовичу! — каже він мені задумливо.— Ах, який ідеальний! Вам би хотілося, щоб усі щасливі були і свій хліб із маслом вживали! А тільки цё вже така природа речей, що все через гроші в нас буває, одне слово — капіталістичність. Та тільки може це все відмінитися, і тоді буде, ідеальний мій Миколо Сергійовичу, буде тоді...

Та й не сказав, що саме буде тоді.

А тут і війна всього світу почалася. Я, звичайно, білобі-летник, а Самійлові Ільковичу довелося на фронт з музикою їхати: він хоч і не грав ні на який трамбон, та був у нього знайомий один, так той і влаштував його в барабан бити. Плакав дуже мій друг і побивався... "Іду,— каже,— і може, край мені буде, коли куля в серце! Іду і все кидаю: і Софій-ку,— це дружина в нього така була,—і всю фамілію, і вас, Миколу Сергійовича Сичова... І нащо для мене вся ця війна, досить з мене і гастрономічно-мануфактурного підприємства!"

А вже як у потяг сідав, одвів мене вбік та пошепки, а в самого очі аж палають: "Ну, Миколо Сергійовичу, де ж тут справедливість? Одні на обороні зароблятимуть, а я..."

Та й махнув рукою і пішов до вагона.

Що таке війна, ви й самі, громадяни мої дорогі, знаєте, і я вам за неї не розповідатиму. Тепер так і всі причини ясні — просто, щоб капіталізм більшити. І, звичайно, зробила війну буржуазія. А що люди кров проливають і бідність через неї по всіх країнах — так це їй байдуже і навіть приємно: бідніші люди — дешевше найматимуться. Ясно.

Просто жах — що тоді діялося навколо! Яка вже там культурність, дозвольте сказати, коли один одного вбивають! А жити все важче й важче, так що й розмови почалися — і коли воно все це скінчиться! І просто незадоволених багато стало. Ну, а тільки не всі: інші дуже добре через війну заробляли, і їм кортіло, щоб вона щодня була. Такі аж лютували, що масовий народ наче нарікає.

Мій господар, як позамикаємося вночі: "Все це студенти та соціалісти збурюють! — каже.— їм, голоштанникам, плювати на Дарданелли, а імперія через них загинуть може! Замикай,— каже,— Миколо, вікна краще: тепер усяке так і пасе, щоб капітал поскубти..."

Позамикаємо все, лежимо, а я не сплю. Думаю, все думаю. І про життя, і про несправедливість, і про Олімпія-ду Савичну. Приїздили з маєткою, розповідали — через війну не сватає її ніхто, і вона аж пожовкла. Ех, Олімпіяда Савична, Олімпіяда Савична! От вам ваші культурні та благородні! Один одного вбивають, а на вас — без уваги... І молодість ваша, дозвольте сказати,— марний цвіт!

І почну, було, мріями займатися — як-то воно було б, коли всі рівні і ні бідних тобі, ні багатих... І навіть плани всякі складаю. Так, громадяни мої дорогі, від нещастя особистого життя прийшов я до мрійности про інше майбутнє, а далі й до планів.

А тут і почалось. Як воно було, в Миргороді невідомо, а тільки чуємо: цар з трону зійшов, і міністрів поарештова-но. Та не встигли ми в Миргороді й призвичаїтися до цього, кажуть — Керенського на царя зроблено. Що за знак такий? Не розберемо. А тільки спокою ніякого і жити ще важче... Одні радіють, інші смутні ходять і все на столи вилазять і промови виголошують, щоб війну аж до кінця вести. А яка вже там війна, коли народ голий і нове життя починається? І відразу нічого не стало: спочатку краму всякого, а далі й соли. А люд увесь аж шумує та за землю хапається. Тут усім погони позривано, і пани повтікали, і мій господар, власник готелю "Ермітаж", завісився.

— Пропала, пропала,— зітхав усе,— держава! Де ж таки бачено: гроші були, а тепер сама чекова книжечка?

А одного ранку дивлюсь, а він аж посинів і рушником за шию прив'язаний.

Не стало мені посади і грошей нічого немає — одне слово, став я справжній пролетаріят. Тиняюсь по місті — і вже нічого зрозуміти не можна! Коли це чуємо — мир без контрибуції; і салдати з фронту посунули. І сталася тут революція. Що тут діялося — і розповісти не можна, а в мене не то що піджачка трикового не було вже, а, дозвольте

сказати, сама сорочка на тілі... Коли це пошумувало-пошумувало — і стала влада на місці. І всюди папери про це наліплено.

Ходжу я з мітингу на мітинг — і мало не плачу з радості! "От воно,— думаю,— справжнє життя почалося! Кожний тепер голос має і може всім керувати". А що їсти самому нічого, так я навіть забував — таке почуття було! Та скажи мені тоді хтось: "Умри, Сичов, і через тебе всім щастя буде!" — вмер би, дозвольте сказати, і навіть тієї ж хвилини.

При таких моїх почуттях бере мене хтось за лікоть; обертаюся — друг мій Рибкін! Сяє весь, і портфель під пахвою.

— Дуже радий,— каже,— що бачу вас, а тільки в мене комісія тепер, і я часу не маю. А ви заходьте до мене завтра, і досить вам нічого не робити, і я вам роботу доручу.

Приходжу я вранці, куди він казав мені,— людей, як бджіл! А тільки він побачив мене, вилазить з-за столу і каже:

— Тепер робітники потрібні, а я вас знаю як людину. І ось вам доручення: ви кухар у маєтку були і знаєте, як по-сільському господарювати, то їдьте в маєток колишнього поміщика Підопригори і завідуйте там.

Дає він мені папери і баче, який я весь без костюма.

— Чекайте,— каже,— треба, щоб у вас вигляд був! І подарував мені галіфе.

І почався тут історичний період мого життя.

ХХ

З Миргорода їхавши, наче переродився я. Роздивляюся на природу навколо, а сам почуваю, що я не" той Сичов, як раніше був, а інший і розпочинаю діяльність усім на користь. "Ага,— думаю,— товаришко Олімпіада Савична Сметанкіна, ось ви казали: некультурні мужики і тільки закони виконують... Аж ось вам таку культурність заведемо, що пальчики обсмокчете! І на закони ваші нам, дозвольте сказати, начхати! Казали, що не герой я, і сміялися — аж ось побачите, хто такий єсть Сичов".

Всякі плани я собі в голові малюю, та тільки, дозвольте сказати, все це в мене з Олімпіадою якось перемішано. І єсть це, громадяни мої дорогі, моя драма, що не зміг я від самого себе відсахнутися, а намагався все докупити звести з собою.

І коли б не це, може, и з вами приємности розмовляти не мав би.

Приїзду я в маєток. Іду садком — тиша і кам'яним богиням голови відбито. Тут всякі спомини на мене посунули, а я подивився гордо на все і навіть посміхнувся: не за тим я приїхав, а щоб працювати!

Та тільки обдивився я весь маєток — виходить, і завідувати нічим. Самий будинок без вікон, без дверей стоїть, а в ньому рояля розбита та канапе подерте... А землі так і зовсім ніякої немає. Тобто є, та її селяни забрали.

"Ну,— думаю,— це нічого! З господарством селяни й самі раду дадуть, а я коло культури краще заходжуся".

Виходжу я тут на ґанок — і стоїть проти моїх очей Олгім-піяда! Серце в мені застукало-застукало, а вона схудла вся, ну й не молода, звичайно... Довго мовчали ми, й тільки вітрець повіває. А далі й заговорили:

— От і побачились ми, товаришко Сметанкіна! Як же ся маєте?

— Так, взагалі... А як зникли тепер таточко, то і зовсім зле і на хліб ледве заробляю... Шию сорочки всяким му-

Тут не втерпів я і почав її вичитувати за це слово. А вона аж губу прикусила та:

— Однаково некультурність і мужики! Просто фурія якась, дозвольте сказати!

З того часу щодня ми з нею наче в диспуті жили: вона своє, а я своє доводимо! І що не скажу я їй слово — вона мені десять! І така зла — просто в уяві не вкладається!

"Ах ти ж,— думаю,— злий демон мого життя! Мало, що серце мені розбила, ще й тепер супроти сперечається! Занапалили все життя, кров пили, дармоїди! А вона за них і на все плює! Я ж тобі доведу, чия правда!"

І такий злий — де та й любов ділася!

Хотів був спочатку в волость її віддати, а далі роздумавсь і прохолов.

— Слухайте,— кажу,— товаришко Олімпіяда Сметанкіна! Всі наші балачки — це теорія, а я, Сичов, таку вам тут на практиці за один рік культурність розведу, що ох!

— За рік?

— За рік.

— Побачимо!

— Побачите! — кричу.— А тільки умова: на моє вийде — все, що захочу, зроблю з вами!

А в неї рум'янці на щоках, і відразу посмішка на уста набігла... І вся така приємна стає, наче біля дуба колись!

— Ах,— зітхає,— мені аби культурність, а тоді вже робіть зі мною все, що бажаєте, Миколо Сергійовичу... Ах!

І пропав я, громадяни мої дорогі, пропав навіки! Бо діяльність свою з особистим елементом зв'язав.

Замкнувся я в кабінеті, обмислив, як його до роботи братися, і другого дня пішов до волости. А там вже трійка і на чолі Митька Хверт — матрос по продовольчій частиш. Розповів я їм про все, що ось маєток порожній, а нам треба за культурність старатися, то давайте, кажу, будинок для дітей зробимо, як от і по містах. А персонал у мене єсть: товаришка Сметанкіна під моїм доглядом.

Дуже зраділи вони всі, а Митька Хверт аж ляснув мене по плечі: "Зразу видно, що ти ідейний субчик! Отаких нам і требаї"

Пишуть вони всякі накази потрібні, а мені за ідею нові черевики салдатського фасону дарують.

Прийшов я назад у маєток, розповідаю з радістю про все Олімпіяді. От, мовляв, починається культурність! Селянські діти, замість свиням, дозволять сказати, хвости крутити, догляд матимуть і культурний приклад Олімпіядин перед очима, бо буде вона їм за бонну-гувернантку.

А вона кривиться:

— Не велика приємність, а тільки ж робитиму, бо ваша наді мною влада...

Аж образився я був на такі слова!

— Фу! — кажу.— Олімпіядо Савична, товаришко Сметанкіна! Як це у вас усе, як у прозі! Тут, дозвольте сказати, радість яка — молоді душі до світла тягтимуться, і ви їх на роялі обучатимете, а ви наче з примусу і ніякого у вас запалу! А я вам з радости навіть презент привіз...

І черевики салдатського фасону їй подаю.

— Знаю,— кажу,— що вашими б ніжками по паркетах на балі танцювати, але ж як бідність тепер і ніде взяти, то краще й такі черевики, ніж босій...

Дивлюсь — розцвітає Олімпіяда Савична вся, і очі — як зорі...

— Ах, який ви вихований стали! Дуже вам мерсі, і працюватиму я для вас з охотою...

І черевики бере.

Другого дня дітей почали згонити, харч везуть — взагалі діяльність почалася. Коли це жене щось парюю коней і просто в двір.— Де тут котрий Сичов? — гукає. А далі баче, що галіфе на мені і записку подає. Читаю:

6 Є. Плужник

161

Дитячому завідувачому Сичову.

На випадок організації будинку для дітей сьогодні о 12 годині відбудеться зібрання всіх для мітингу про культуру. Явка з промовою обов'язкова.

Митька Хверт.

Що зробиш? Кидаю все, іду. Женемо коні, аж вітер у голові свистить, так що я й промови по дорозі не вигдав. Приїздимо, дивлюся — народу тисячі! Тобто повнісінький клас у школі, просто хоч сокиру вішай! Ну, промови дехто говорить, а далі й мені довелося. А тільки ж не готовий я був, то, дозвольте сказати, з натхнення... Підвівся я, руку одну за пояс, а другу поперед себе:

— Товариші,— кажу,— котрі кров проливали і котрі з плугом...

Ну і почав, і почав... Що ось тепер у нас усе є, а ніяких панів немає... І що самі ми, як пани, і тільки з культурністю затримка... і що треба її неодмінно зробити...

— Помремо,— кажу,— всі, а таки свого дійдемо!

Тут заплескали всі в долоні, і зібрання скінчилось. Підійшов я до вікна, нерви собі заспокоюю, а в самого так і миготять в очах щасливі обрії.

Повиходили всі люди, і тільки Митька Хверт лишився. Підступає він до мене й каже:

— Поміркували ми, братуха, бачимо — голова в тебе на плечах. А нам такого й треба, бо тепер усе на місці. Кидай ти свій маєток, а переходь сюди і завідуй культурою.

Повагався я ніби трохи:

— Гаразд,— кажу.— А тільки треба мені при такій діяльності секретаря, і хай це буде товаришка Сметанкіна.

А Митька Хверт на це такі слова говорить:

— Ой, не зв'язуйся ти, товариш Сичов, з бабами! Я це тобі з практики кажу. Я сам через одну таку кар'єру втратив і з самісінької Пензи аж сюди приїхав. В бабі фантазії багато, а для діяльності це просто смерть!

Та тільки я на ці слова без уваги, і того ж вечора з маєтку разом з Олімпіадою переїхав.

Ах, і дорогі ви мої громадяни! Хіба можна розповісти всю діяльність людини, особливо коли вона за культурність для всіх турбується і все по-новому робить! І все сама! Сила фактів усяких і проектів тисячі! А то й таке буває: ніби й маленький факт який, так що й промовчати за нього хочеться, а дивись — із нього наслідки виростають...

Отже, не можна вам усього, що я робив, показати, і доведеться тільки в загальних рисах.

Переїхав Ото я з маєтку і зробив план — як і що далі буде. І насамперед про дітей задумався. Чому буржуйські діти всякими науками легко володіли? Звичайно, життя в них легке було, і в достатку, і не робили вони нічого, але це не все. Біля кожного з них з перших років усякі бонни та вчителі крутяться — от в чому сила! Дитина змалку до культурності при звичаюється. Вчитель не тільки в школі біля неї стирчав, а з ранку до вечора від неї не відходив — от дитина й навчалася на кожному кроці. Дозвольте сказати, бавившись, і то вчилася! І згадав я тут собі Аристарха Третього, сина поміщика Підопригори...

І постановив я в собі: раз хочу я, щоб діти культурність пізнали, треба, щоб їх до вчителів по прив'язувати. На три години до школи бігати та таблиці вивчитись — це дурниця; треба, щоб у них перед очима повсякчас педагогічний приклад був.

І зробив я, громадяни, таке: позачиняв геть усі школи. Стали в мене тоді всі вчителі вільні та мало, чотирнадцятеро тільки. То я повибрав з мешканців, письменніші котрі: попові дочки, з пошти чиновників три, фельдшери, студенти, що через революцію в батьків на шиї сиділи, і всякі інші — і з них так само педагогів поробив, усього п'ятдесят.

І велів я їм з хати до хати весь час ходити і завжди діти навчати. Щоб ті, дозвольте сказати, й росли під їх доглядом. Чи так вдома дитина сидить, чи, може, гуси пасе — дивишся, і педагог коло неї вештається. Погомонить трохи — до іншої йде, а до цієї дитини — інший педагог. І так цілий день. А щоб і вечори, й ночі не пропадали без користи, то заборонив я вчителям квартирі окремі мати, а щоб вони й жили вкупі з дітьми — то в одній хаті, то в другій по черзі. Так що стали в мене мандровані гувернери.

"Ну,— думаю,— місяців за шість діти не тільки задач умітнуть або віршів, а й поводитимуться по-культурному!"

Та тільки що то вона, темність наша, громадяни мої дорогі! Почали, дозвольте сказати, батьки незадоволеність показувати. Педагоги — то без уваги! Звичайно, вони проти такої праці були — про старе мріяли. "Ніде такого,— шепчуть,— немає".

А то й батьки!

— Туди,— кажуть,— к бісовому батькові, що позаводили! Не можна тобі й у хаті ні спочити, ані з жінкою побути — просто двері не зачиняються через тих капосних педагогів!

З цього побачив я, громадяни мої дорогі, що мало за дітей турбуватись, треба ще й на дорослі покоління сили

витрачати, щоб і вони користь свою розуміли й не росли, як у лісі...

Розбив я всіх дорослих мешканців на сотні і звелів їм по черзі на майдан щовечора виходити. Тут їм лекції читано. Деякі вчителі з наук різних, а головне я та Митька Хверт: я — про культурність взагалі, а Митька Хверт, так той про історію й політики дещо.

Дуже йому це сподобалось; прийшов до мене ввечері — аж регочеться:

— От так Сичов! — кричить.— Це ж ми тепер як професори які, в рот тобі книш гарячий!

Пішов він, а Олімпіяда Савична Сметанкіна — секретар мій — хвилюється:

— Фі, як він словами висловлюється!

— Нічого,— кажу їй,— це викоренити можна. І зараз же всюди наліплюю закона, де:

1/ забороняю лаятися некультурними словами; і 2/ наказую звертатися на "ви" і на ім'я та по батькові.

А сам складаю з Олімпіядою списочок всяких наукових та ввічливих слів, штук 400, і велю, щоб усі дорослі вивчили їх напам'ять і для краси мови вживали.

І іспити призначив.

Ех, громадяни мої дорогі! Коли б мені хоч років зо два часу дали — не пізнали б місцевости! Бо я широко все заводив, і мета була: щоб усі культурні та благородні... І дуже кортіло мені Олімпіяду засоромити, щоб

не сміялася вона з простих! А, звичайно ж, не можна через десять день вимагати наслідків од таких великих реформ! От хоч і французька мова, дозвольте сказати.

А це, треба вам знати, як покінчив я з першими кроками, то вирішив і до цього благородного привілею взятися. Спочатку я та Митька Хверт, а далі й інші почали в Олімпіяди вчитися по-французьки висловлюватись. Вчимось — і просто, дозвольте сказати, нові люди стаємо! Тихі, делікатні; поки те слово яке вимовиш — так аж павзу для думки робиш!

"Ні,— думаю,— не можна цю приємність тільки для себе мати! Треба, щоб уся молодь, а особливо котрі дівчата, зазнали її. Нехай будуть як панянки". Ну, й закон такий видаю, звичайно.

Але ж де їм через своє некультурне життя зрозуміти таку тонкість!

Зустрінеш, було, котру, вклонишся як слід і:

— Бонжур, Мотре! А вона:

— Хі-хі...Та чи ви показалися!

Наприємність, звичайно, а все ж вірив я, що будуть наслідки. І були б, громадяни ви мої дорогі, коли б не сталася тут катастрофа.

А почалося все з малої дрібниці — ніби в Миргороді більшовики стали. І приходить до мене одного ранку Митька Хверт і каже, що телефонада прийшла, щоб усе припинити.

— Як припинити? Тепер усе на місці!

— Так-то воно так,— каже,— а тільки дивись, щоб не нагоріло. Я, звичайно,— каже,— матрос по продовольчій частині і в культурності ні

аза не розумію, а тільки знай, що тепер партійні з'явилися, і можуть вони кінець твоєї діяльності зробити. Бо в них усе з програму.

— Які такі партійні,— на розум його наводжу,— коли культурність для всіх! І як турбуюсь я для всіх поколінь і душа в мене чиста, то без уваги мені телефонада така, і реформи свої я не припиню!

— Як хочеш,— каже Митька Хверт,— та тільки, щоб не трапилося чого через отих партійних.

І пішов.

Тижнів зо два вже тривала діяльність моя, і все гаразд велося, так що й схвилювала мене трохи ця телефонада. А далі нічого, забулося, і кілька днів усе спокійно було. Закони мої виконуються, діти вчаться, молодь по-французьки дещо вимовляє. Походжаю я вулицями — щасливий просто! А ввечері посідаємо з Олімпіядою за воротами,— резиденція моя край села була,— дивимось, як серед поля сонце заходить, і розмовляємо про все. А вона зовсім на секретарських харчах віджила і до мене дуже прихильна...

— Які ці муштини,— каже, було,— здатні до всього! А ви, товаришу Коля,— це вона мене так звати взяла,— так просто самородний! Ніщо були — кухар, а тепер всі до вас прислухаються.

А то реготатись по-французьки почне і всяке витіває:

— От скажіть мені, що воно значить — же ву зем боку? І очами виробляє. А я розумію вже, і в грудях аж солодко! "Ах ти ж, кокоточка моя люба",— думаю. Та так мені

втішно, аж замріюся.

І було б усе так, як мріялось, громадяни ви мої дорогі, і було б усе так, та посипались на мою голову телефонади. Вже не Митька Хверт одержує, а просто я сам: "Припинити все і негайно в повіт для відповіді з'явитися!"

Не встиг я й придумати, як його мені бути, друга: "Передати справи, бо явочним я порядком стався, і з'явитися для розслідування!"

Ну, не збагну я нічого, громадяни мої дорогі, та й край! Які такі партійні більшовики, чого їм від мене треба, коли я біля культурносте стараюся — просто аж схуд за два дні!

А тут ще Митька Хверт приходить і каже:

— Веліли по телефону, щоб арештувати тебе, та тільки ж ти мій друг, і в мене рука не знімається. А ти краще сам поїдь, а вони побачать, який ти насправді є, і все скінчиться гаразд.

І треба було, громадяни, поїхати, щоб усю діяльність свою врятувати, і поїхав би був, дозвольте сказати, та вчепилася тут у мої думки Олімпіяда Сметанкіна — демон мого життя!

"Не їдьте та й не їдьте,— в одно слово.— Які такі партійні більшовики і яке вони над вами право мають! Що це за некультурність — по телефону арештовувати діяча! Як побачать, що ви зробили тут, то самі потім дивуватимуться! Забудьте про все, товаришу Коля, і як тепер ночі місячні, то погуляйте в моїй компанії й від діяльності спочиньте!"

От і не поїхав я.

А другого вечора — сонце вже сіло давно — ідемо ми під ручку з Олімпіядою від Псла, дивлюсь: стоять біля моєї резиденції коні і якісь особи з рушницями цигарки палять.

"Що за знак?" — думаю, а в самого серце на дно впало. Коли це з-за куща шипить Митька Хверт:

— Тікай, браток, арештовувати нас приїхали! Просто як грім з неба! А Олімпіяда в сльози та:

— Ой, не кидайте мене! Ой, не кидайте! — і за галіфе мене не пускає.

Тут про все я забув та по руках її, по руках — і до Псла, як на вітрі полетів. Чую тільки:

— Стій! Стій! Стрілятиму!

Добіг я до Псла, мокрий увесь і в розпачі! Хоч би тобі кущик який — ну самий пісок і на ньому сліди Олімпіядині... Туди-сюди — ніде не сховаюся! А тут тобі й місячне проміння заважає! А на тому березі лісок молодий шелестить... Не знаю вже, чи встигав я думати щось, а тільки — раз, раз — роздягся, загорнув усе в сорочку, прив'язав рукавами за шию, закинув клунок за спину, щоб не замочився, і поплив. Пливу собі і через холодну воду до думок приходжу. "Ну,— думаю,— на тому березі ніякі партійні мене вночі не впіймають, а вдень, як роздивляться на мої діла, то, може, ще й проситимуть, щоб вернувся".

І навіть заспокоююсь, хоч і вода не яка тепла — кінець вересня. Переплив я на той берег, коли лап! — немає одягу!

Тут аж затремтів я весь і навіть заплакав... Мало не бив себе! Це ж я через думки свої не помітив, як клуночок одв'язався! Страшно мені, щоб не спіймали; а що мав робити? Мало не всю ніч плавав та пірнав, одяг свій шукаючи, і скільки я тих раків налякав, страх! А все даремно! А далі виліз на берег, ходжу по лісі — ну просто Адам який! — і такі мені думки, громадяни мої дорогі, такі думки — слів немає!

Бачу вже, що все-все загинуло і вся діяльність моя для нащадків затопла! І всю біографію свою пригадую, і як я ще без штанців, дозвольте сказати, бігав, і поміщика Підопри-гору, і друга свого Рибкіна, і все, все... А особливо Олімпіяду Савичну, товаришку Сметанкіну.

А перед світом холодно-холодно стало — то я в воду залізу, тепліше: посиджу-посиджу в воді — і знову на берег лізу. Далі, на світанку вже, бачу: нічого я у воді не висиджу, а треба щось робити... І вирішив: підкрадусь я до своєї резиденції,— адже скраю села вона, і ніхто мене не побачить, бо сплять,— вдягнуся в що-небудь — і хай вам усячина з вашою культурністю і з усім! А тільки не хочу ганьби і щоб мене при всіх арештовано було — не хочу я свого реноме псувати!

Переплив я Псьол, підкрадаюся до села... Сплять ще геть усі, і навіть собаки не гавкають. "Ну,— думаю,— спить спокійно і хай колись культурні з вас будуть!"

Та тільки ж я до своєї резиденції приплазував і з-за тину висунувся — просто картина перед моїми очима, і я остовпів!

Сидять коло воріт оті, що по мене з рушницями приїхали, і Олімпіада серед них. Присунулась близенько до одного й ручку йому на коліно поклала!

"Ах ти, німфа, німфа!" — майнуло мені в голові. І чую, каже вона:

— Та Сичов цей такий — аж сміх! І його вже давно пора знищити звідси!

Як почув я таке, не витримав, дозвольте сказати, і — "Ах"! — сказав. Бачить тут Олімпіада, що я голий увесь,— "Кель жах!" — кричить і через тин плигає.

А з рушницями аж лягають — регочуться і на мене пальцями тичуть.

Найстарший же наперед виступає й каже:

— Саме вас нам і треба, товаришу Сичов!

А я стою проти нього — ні в сих ні в тих — голий-голісінький і тільки лопушком себе прикрашаю... Лопушком-с.

Замовк Сичов і довго дивився кудись під стіл, потім, немов прокинувшись, ковтнув востаннє горілки й промовив по-иншому, навіть не тенором, а баском поважним:

— Так-то, громадяни мої дорогі... Важко людині поєднати особисте з громадським — щось чомусь поступитися мусить. Ну а це вже не гармонія, про яку ви на початку знайомства казали,— хитнувся він до Куниці,— а мука...

І несподівано скінчив хрипко:

— А ви за правдиву автобіографію мою що-небудь від щедрот своїх пожалували б...

Змахнув зі столика карбованця Куниціного і, кланяючись низько, зник за дверима.

— Трепло! — пробурмотав Куниця, а Іван Семенович нічого не відповів, тільки подосадував, що доведеться йому ще якийсь час з Куницею бути.

XXI

Цього вечора зміряв Іван Семенович усю глибину свого падіння: в безглуздій п'янички Сичова повісті, мов у кривому дзеркалі, бачив він руїну свого життя.

Дарма, що зовні лишилось воно, як і раніше,— це була форма, не заповнена змістом; те, чим він жив досі, стало йому за звичайний обов'язок,— інше забрало на себе всю увагу його, цікавість і сили... Його особисте життя заступило йому все інше; мав рацію докоряти йому Куниця, але чи мав право винуватити,— не певен Іван Семенович. Хіба раніше, як велося йому так-сяк, віддавав він стільки уваги своїм переживанням? Ні, як і для інших, важило для нього інтимне його життя якнайменше; він, як і інші, витрачав на нього мінімум часу й уваги, беручи його так, як воно давалось... Він, як і більшість, жив за інерцією. А пізніше, як інерцію ту порушено, хіба не робив він спроби все полагодити, спроби будувати своє життя, а не підлягати випадкові? Чи, може, саме тут і початок його падіння, відходу його від дотеперішніх інтересів? Може, не почни він тоді в собі копатись, не дійшов би до того, що нині є? Але ж що мав він тоді робити? Махнути на все рукою? Жити від дня до дня, мов той пташок-співун? Може, оце і є та гармонія, що за нею так обстає Куниця?

Другого дня відшукав його Іван Семенович під час перерви:

— Мені з тобою, Кунице, поговорити треба... Той скривився ледве помітно:

— Ех, Ваніку... Тут роботи донезмогу, а ти все з розмовами...

І, відклавши газету, промимрив:

— Кажі... Тільки без психології, будь ласка, та філософії... Простіше.

— Ти, Кунице, зачепив учора болюче місце моє... Да, болюче...

Іван Семенович переступив з ноги на ногу й замовк.

— Ну? — відкрутив Куниця гудзика на своїй шкуротян-ці й, подивившись, чи ціле вушко, заховав його до кишені.— Далі...

— Ти й інші товариші, звичайно, вважаєте, що я надто з собою панькаюсь... Надто багато уваги віддаю своєму особистому життю...

— А хіба ні? — перепитав Куниця швиденько.

— Я не заперечую, Кунице, і не виправдуюсь... Не того мені треба. Я повчитися хочу у вас... Розумієш? Повчитися. От у тебе, наприклад.

— У мене? — стурбовано глянув Куниця на годинника на руці.— Чого ж у мене вчитися, Ваніку?

Іван Семенович зло засміявся.

— Ну, як же, Кунице, як же! Ти от осуждає мене, "інтелігентиком" охрестив... Так от і навчи: що ти робив би на моїм місці...

— Я? — пожував вуса Куниця.

— Да, ти.

Куниця розсердивсь:

— Та чого ти хочеш від мене? Ну!

— Менше, як ви від мене. Ви от судите мене й осуждаєте: винен! А я хочу лиш знати, як же ви мене судите? Чи взяли ви на вагу хоч те, що ніхто не стогне, раз не болить йому...

— Е, болить! В тім-то й справа, що інший пальчика вріже, а зойків і стогону, немов його надвоє перерізало! Зрозумів?

Іван Семенович хитнув головою.

— Так, по-вашому, те, що хвилює мене, задача особистого щастя,— це пусте? Зважати на це не треба? Ну, а як же тоді гармонія, Кунице? А? Ти от вчора казав, що мусить бути гармонія між особистим життям і громадським... І що в мене її нема, бо весь я в особисте пішов... Ну, а в тебе? У вас? Є ця гармонія, я питаю? Є?

Куниця мовчав.

— А може, й у вас її нема, як і в мене? — захвилювався Іван Семенович.— Може, й ви такі ж однокі, тільки інше на перший план випинаєте — громадську роботу...

І несподівано для самого себе скінчив:

— А може, правду казав той з "Моп геро" п'яничка, що й не буває цієї гармонії?.. А?

— Не знаю,— знехотя якось промовив Куниця.— Спитай у п'янички.

І, вже щоб іти повернувшись, на мить затримався:

— Не хотів я казати тобі, Іване Семеновичу, а скажу наостанці: правий був Писаренко: міщанин ти здоровий.

— А ти... сухар! — кинув йому навздогін Іван Семенович.

Це був розрив рішучий і остаточний; знав це Іван Семенович, але спокійно прийняв — не почував себе винним. Тільки досадував: нащо було в цю розмову заходити! Адже давно пересвідчився він, що не розуміють його такі, як Куниця чи Писаренко, не можуть його зрозуміти. А певніше — не хочуть, бо, захотівши, давно зрозуміли б принаймні, що між ними різниці немає... Обурюються, що віддає він надто багато уваги тому, на що вони не зважають, не помічаючи, що він хоче того, що в них є, а він втратив... Отже, це різниця не вдач, а становища... Правда,

можливо, що в них менші бажання й вимоги нижчі, але ж і найменшого тягаря їх вони не почувають, значить, бажання їх і вимоги задоволено, значить, самі вони щасливі; щастя — це ж те, чого прагне Іван Семенович! Хто ж винен, що приходить воно тільки тоді, як усі — найменші й найтемніші — потреби твої задовольняються, що нагадує воно картковий домочок: одна карта впаде — вся будівля завалиться...

"Щастя...— думав мляво Іван Семенович, коли, відбувши наради, повертався ввечері з міста.— У кожного воно своє, але ніхто не розуміє, в чім саме...-Та й думають про нього, тільки втративши... От як він або той п'яничка Си-чов..."

Прізвище це нагадало йому весь учорашній вечір, зустріч з Куницею, з ким йому краще ніколи не розмовляти; розмову з Завадською, до якої йому краще ніколи не повертатись... "Бо й ні для чого",— спробував він переконати себе, почувавши, що так само ні для чого повертатись йому і додому, в незатишні порожні кімнати, де все, навіть рип черевиків, говорить про самотність і порожнечу... Іван Семенович на мить уявив їх, як довгі роки свого життя наперед, і бажання не повертатись додому якнайдовше опанувало його...

Він відчинив двері до "Мон геро".

Новий відвідувач, у добрій, захисного кольору, бекеші, а головне — з важеним портфелем, трохи сполохав присутніх. Розмови притихли, погляди насторожились. Іван

Семенович пройшов до вільного столика в кутку і оглядівся, Сичова не було...

— Ви... чого? — схилився над столиком господар, об-кидаючи Івана Семеновича уважним поглядом і не розуміючи, видимо, як йому ставитись до цього незвичайного гостя.

— Мені б той... Випити... — зняковів Іван Семенович.

Йому подали півпляшки і на закуску темно-бурої ковбаси з таким гострим запахом всяких спецій, що не наважився Іван Семенович покуштувати її, цідив, не закусуючи, саму горілку, весь час очей з дверей не зводячи,— не приходив Сичов...

Не прийшов він і другого вечора, і третього...

"Може, він і ніколи не прийде",— вирішив Іван Семенович, цим дуже мало засмучений, бо про що, зрештою, мав він говорити з тим п'яницею; чи не краще сидіти мовчки, цідячи помалу холодну горілку, думаючи свої думки... А втім, йому навіть і думати не доводиться: все за нього розміркували інженер Сквирський і співачка Завадська.

Спочатку згадка про неї гірш, як горілка, п'янила Івана Семеновича злобою і образою, та щодалі все спокійніше уявляв він її — не міг її рації не визнати: як людина — чужа вона йому й нецікава, отже, бачить в ній тільки жінку; а раз як чоловік він їй непотрібний, то чи не краще йому іншої пари шукати?.. Мала рацію, безперечно, мала... І даремно образився він на неї,— нічого прикрого вона йому не сказала... Тільки щира, товариська порада: шукати іншої, бо їй він не підходить... А ображатися на це "не підходить" — це ж просто смішно! Хіба це, зрештою, від її волі залежить, чи що? Та й чи не краще для нього ця одвертість, що все розв'язує, ніж брехня, що все заплутала б? Звичайно, так краще. Тепер принаймні йому все ясно: плюнути на все дотеперішнє, на всю цю слиняву трагікомедію — і, як і всі, шукати жінку... Та й не довго її шукати, от хоч би й ця білява огрядна балерина з лорнеткою — чим не Завадська? А фігура в неї то чи й не краща,— шкода, що не звертав на неї уваги Іван Семенович, а вона й не від того, здається; не раз докоряла: "Чому ви, Орлику, ніколи не зайдете до мене?"

Іван Семенович вдоволено посміхнувся і перехилив чарку.

"Да, це вирішено: балерина. А з Завадською лишаються вони надалі хорошими друзями, у всякому разі, він до неї ставитиметься якнайкраще — щиро і вдячно. Бо він таки й справді має їй дякувати... Звичайно. І дякуватиме. От прийде колись і подякує... Та й не колись — з якої речі

"колись?" — а тепер же... От сьогодні, зараз же піде й подякує... Да. От тільки розплатиться — і піде..."

Всю дорогу до центру не кидали його втішні думки про те, як все добре надалі буде... Розумна-таки бестія Сквирський, не помилився... Де там — точнісінько, як казав, сталося! От перевірів себе Іван Семенович — і справді, бачить, що ніякого кохання до Ірини Едуардівни в нього немає; отже, й добре, що не хапавсь він на цім будувати свого життя — була б трагедія! Да, розумний інженер, а головне — чесний. От і з Іриною Едуардівною, — вимагає, щоб добре випробувала себе, щоб не було помилки, як у Івана Семеновича: кохання! кохання! — а на перевірку аж ніякого! Ну, та вона не помиляється, кохає вона Сквирського. Це ясно. В кожному рухові її почувалось це, як ще Сквирський тут був; а не стало його — то й вона не живе, а мучиться...

У Завадської не світилося.

"Спить,— подумав Іван Семенович і подививсь на годинника: на одинадцятку.— Це добре, що спить,— ласкаво посміхнувся.— Хай сил набуває..."

І вже хотів іти геть, як побачив за кілька будинків дві постаті — немов подружжя якесь, так звично прихилився чоловік до жінки.

"Ні, не спить",— пізнав Іван Семенович співачку і розгубивсь, не знаючи, як йому бути: не хотів, щоб бачила його після всього, що сталося, під своїми дверима,— могла неправильно це зрозуміти... А головне, цей чоловік! Знову якийсь голений актор або надзвичайний

інтелігент... Е, ні, досить їх Іванові Семеновичу! Годі. Він перечекає десь, поки пройдуть, а тоді подасться додому.

Увійшовши в темний під'їзд, він помацки забивсь у куток під сходами, що вели на другий поверх.

"Мов злодій,— подумав він, та, почувши, як рипнули вхідні двері, виправивсь: — Або шпик".

Разом з холодним повітрям докотився до нього шелест дрібних її кроків і притишений баритон Звірятина:

— Це злочин, дорога, великий злочин. Проти природи, а головне — проти себе. Це скаже вам кожен, навіть ваш цербер — цей самий Орлик. Та й що казати, ви самі це тямите добре.

Жінка засміялась, немов задихаючись від приємного й ніжного лоскоту; так ніколи не сміялась вона при Іванові Семеновичу.

— Та й кому потрібна вся ця брехня, ця ваша безглузда гра в черницю? Адже ніхто цьому не повірить: Кармен — Пенелопа!

— Ви не вірите? — стомлено і байдужо спитала жінка.

— Аж ніяк! Та же й пристрасть моя до вас через те лиш, що ви — сама пристрасть. Це відчувається в кожній дрібниці, в кожній смішинці, в манірі дихати навіть... Ви — огонь, що вибухне, хоч як стримуйте!

— І ви чекаєте цього?

— Так, я чекаю.

"Ах ти ж сволоч!" — хрипко, гнів зривав йому голос, прошепотів Іван Семенович, як грюкнули нагорі двері й на сходах усе затихло. Він вийшов з під'їзду і перейшов на другий бік вулиці, все не спускаючи з очей ясно освітлені вікна Завадської.—"Ах ти ж сволоч",— хотів він пізнати на завісах тінь Звірятина, весь час замість того відтворюючи чіткий силует співачки. Бути там, коло неї,— обгорнуло його бажання; бачити її всю, чути, а головне — стати між ними, допомогти їй... Допомогти...

Він заплющивсь, безсилий вирвати з потоку думок одну — найпотрібнішу, а коли розплющився — не повірив: світло в вікнах погасло.

Він протер очі — темно.

— Ах ти ж сволоч! — вирвалось йому стогоном, і він побіг назад через вулицю, гнаний болем і розпачем.

Коло дверей до Завадської не міг відшукати дзвінка — грюкав щосил, але ніхто не виходив.

Довго-довго. Хвилину ... Годину... Вічність...

— Пізно... Вже пізно...— шепотів блідими вустами, привалившись до холодної стінки. Почуття непоправної кривди гнітило його знесильною втомою.

Нарешті почулись за дверима прокволі кроки і невдо-волений покоївчин голос:

— Хто там?

Вона відхилила, не скидаючи ланцюжка, двері й виглянула на сходи.

— Ви? — не приховала збентеження, Івана Семеновича побачивши, і очі спустила:

— Ірина Едуардівна не приймає вже... Вона спить...

— Спить? — сипко засміявся Іван Семенович і з присвистом засичав:
— Сама?

Очі покоївці стали великі й круглі — на блідому й зляканому обличчі, потім — вузенькі-вузенькі щілинки, на зчервонілім і гнівнім.

— Дурень! — немов сплюнула вона на Івана Семеновича й грюкнула перед ним дверима.

Дурень? Так, дурень. Великий дурень. Так дати себе обдурити! Так дати з себе насміятися! Так повірити!

Іван Семенович вийшов на вулицю й ще раз подивився на вікна — вони вилискували матово й чорно, інколи відбиваючи на мить гострі синясті бліки від ліхтаря, що, поскрипуючи, хитавсь на розі.

"Нам з вами, Орлику, так багато передумати треба",— сарказмом нирнула з пам'яті його щира колись фраза співачки...— "Передумати"! — з ненавистю подивився він на холодні вікна, усім тілом почувуючи душну й запашну темряву за ними...

— Всі ви однакові! — мов найсуворіший вирок, кинув він в порожнечу безлюдної вулиці і, важко ступаючи, пішов геть, безсилий покласти межі уяві...

Довго плував будинки й приміщення, поки згадав остаточно, де живе балерина. Вона відчинила сама.

— Ви? — більше злякалася, ніж здивувалась, побачивши гостя.— Так пізно?

— Краще пізно,— спробував засміятися Іван Семенович,— як ніколи!

І важко переступив поріг.

— Що сталося? — тільки тепер помітила вона, який він блідий.

— А нічого. В гостину до вас прийшов. Ви ж не спите? — болісно скривив він обличчя.

Жінка подивилась на нього пильно і, мов зрозумівши щось, тільки їй зрозуміле, засміялася тихо, так, здалося Іванові Семеновичу, як Завадська сьогодні на сходах.

— Отакої! — примружила очі господарка.— Я допіру з театру... Бачите, ще в пальті.

І, підставивши плечі, кінчила:

— Допоможіть!

Скидаючи їй пальто, грубо і владно провів їй рукою по стегнах, гарячий і дрібний дріж в собі стримуючи, і хвилину такого ж раптового дрожю відповіло йому жіноче тіло.

— Прошу,— низько схилила вона голову, відчиняючи перед ним двері до великої темної кімнати.

— Ви почекайте мене тут, Орлику. Я зараз,— пройшла вона далі, чітким — проти вікон — силуетом нагадуючи Завадську, і вже по звуку

вгадав Іван Семенович — з-за порт'єри докинула: — Та засвітить! Я й забула... Чи ви не боїтесь темряви?

Непевний смішок її дратував Івана Семеновича. Він, не світлячи, підійшов до вікна й нудно дивився на нічне місто — пригорщі розкиданих самоцвітів.

— Чом ви мовчите, Орлику? — провередувала жінка.— Ви мрієте?

— Ні. Мріють, коли не знають, що буде.

— А ви?

— Я знаю.

Жінка засміялась, тепер дразливо:

— Ах ви ж... знайко! — і продовжила сміх свій важким шелестом шовку.

— Що ви робите? — коротко задихаючись, з павзами між словами спитав Іван Семенович.

— Передягаюсь,— проспівала вона, кінчивши лускотом ґнопок.

"Це як тоді... Як Завадська",— болем майнуло Іванові Семеновичу.

— Не треба! — кинув він владно, широко відкидаючи драпрі.

— Що не треба? — підвелася йому назустріч жінка, тьмяно голими плечима й колінами вилискуючи.— Що? — вп'ялась вона в нього затьмареними очима.

Він зміряв її сухим поглядом, наближаючись мовчки.

— Що? — мов зів'яла вона під його поглядом і, якось знизу на нього дивлячись, гострим по-зміїному язиком лизнула пошерхлі губи.

— Що? — прошепотіла вона, опускаючись на канапу, коли, легке мереживо розриваючи, лягла його гаряча рука на важкі стиглі грона її грудей.

XXII

Це був кошмар, всю реальність якого пізнала жінка,— п'ючи прив'яле тіло її, иншу в глибині її обіймів шукав Іван Семенович, пристрастю до одної марнуючи незайману ніжність свою до иншої, грубими словами тамуючи нікому не казані — найласкавіші; це була реальність, кошмар якої переміг Іван Семенович,— такою жаданою була йому та далека, що мстився за неї цій, близькій...

Стомлена і змарніла, прошепотіла щасливо жінка, солодко і вдячно позіхаючи:

— Чудні...

Іван Семенович мовчав, дивлячись на засинені пізнім світанком вікна.

— Сперечалися про кохання і пристрасть,— кінчила вона.— Де ж різниця?

І все так само — безвольно і мляво — посміхаючись, задрімала, щохвилини ладна прокинутись.

Обережно, боячись розбудити, роздивлявся на неї Іван Семенович, думаючи про Завадську: чом не йому, а иншому випадає дивитись на неї;

нащо — коли й випадок в'яже людей — діють ще в них сили темні, не підлеглі ні розумові, ні волі, сили, що — без тебе — з кимсь одним тебе в'яжуть... Нащо йому, що може мати жінок багато, саме Завадська потрібна? Адже він не кохає її — чому ж тільки вона пристрасть його погасити може? Невже ж правда в цій рожевій самичці — де різниця між коханням і пристрастю? Може, не подібні вони, одна одність... Тоді набрехав, виходить, п'яний інженер Сквирський, а Іван Семенович себе обдурив — немає правдивого якогось кохання, бо всяка пристрасть — правдиве! Хочеш жінку — значить, кохаєш...

А може, й правий був Сквирський: "Перевірити себе треба — справжнє лишиться",— а Іван Семенович, перевіривши, боїться справжнім назвати те, що лишилося, боїться признатись собі, що кохає Завадську... Непевність його ріж-нота їхня — перешкоджа, щоб відчув він її близькою; а може й не близькість — корінь кохання, адже твердив горбань-композитор — ненависть...

Сон переплутав йому думки, але знову прокинувся, коли за вікнами день починався, з останньою — про ненависть... Так, він ненавидить її тяжко, може, не менше, як цю гладуху, що, сонна, посопує коло нього... Однакові вони, зрештою,— хіба вечір минулий це не довів? Тільки Завадська ще й бреше до всього,— справжнього кохання шукає... Ну, та він знає тепер ціну її шуканням, знає і їй це викаже; хай це їй буде замість подяки...

Він устав, не будячи свою випадкову подругу, й непомітно вислизнув геть.

Було нерано, час, коли службовці пройшли, а ділки не виходили, коротенька перерва перед торговим днем, павза потрібна, щоб наготувати весь життєвий реквізит. Іван Семенович подумав, що це чи не вперше спізнюється він на працю, і завагавсь — чи не краще йому повернути додому; але зразу ж подумав, що, може, ніколи вдруге не буде випадку так помститись за всю ту зневагу, якої зазнав, і пішов...

Ніколи вдень не бував у Завадської і саму її за денного світла майже не бачив, отже, сподівався: відразу помітить сліди безсонної і безладної ночі. Але вийшла свіжа й спокійна.

— Знову ви! — замість привітатись уронила досадливо.— Що вам треба від мене, нарешті? — стриманим гнівом задзвенів її голос.

Всього, тільки не такої зустрічі, сподівався Іван Семенович. Стомлена уява малювала йому інші принадні картини цього побачення: він картає — гнівний, а й справедливий; вона мовчить — розгублена й засоромлена, самим мовчанням прощення просячи. Зла радість близької помсти за своє рабство привела його сьогодні до неї, але ж за що він має метатись на ній? Хіба що за самий факт її існування, бо свідомо вона нічого від нього не хоче і не хотіла...

— Як мені все це набридло,— урвала вона мовчанку, короткозоро поглядаючи на годинника.

— А? — мов прокинувся Іван Семенович.— А з Звіряти-ним не набридло? Ще тішить?

Вона хитнулась, як від удару.

— Як ви смієте? — не вигукнула, а мов здивувалася, долонями закриваючи зблідле обличчя, тільки очі,— великі і нерухомі, без кольору, мов глибінь,— дивились, здавалося, все так само спокійно. Та на мить, немов від крила високої птиці, майнула в них тінь; тільки на мить, але ж і її було досить, щоб пізнав Іван Семенович — біль...

— Що? Болить? — прихилився він, коротко засміявшись, і, безсилий стримати слова, що в нім клекотіли, кидав їх, не вчуваючи, знав тільки — жорстокі й образливі. Та що дужче п'янів від них сам, то все невразливішою ставала жінка: з кожним словом мов виростала перед ним, все вище й вище піднімаючи голову,— немов, ображаючи її, себе

принижував. Бажання ще раз побачити в її очах тінь лютило його, як у юнацтві, на гойдалці,— щоб заговорила до нього, щоб попросилася, визнала його перемогу...

— Кохання? — вже безголосий, прошепотів він, почувавши, що не взяти йому гору.— Брехня! Пишаєтесь правдивим, до Сквирського, але ж чим правдивість його підтримуєте? Звірятиним!

І замовк: немов переломилась вона перед ним, опускаючись на низьку й широку канапу.

— Що вам треба від мене? — підняла на нього змучені очі.— З якого права?

І одинока сльоза пролоскотала їй підборіддя.

Іван Семенович прихилився до стіни, і все ще здавалось йому — гойдається гойдалка, то високо в небо його підносячи, то в темне провалля її очей кидаючи.

— Що вам треба від мене? Вам... Усім! — в розпачі заломила вона руки.— Хто дав вам усім право лізти до мене, нав'язувати себе? Я ж не кликала вас! Я нікого вас знати не хочу! Дикунів!

— Ви! Дикун! — люто гукнула на нього.— Довго ще втручатиметесь у моє життя? Ну, кажіть мені, довго? І пощо? Що вам треба від мене? Тіла? Да? Тіла? — гидливо не стуляла вона вуста по цім слові.— Тіла — і зникнете? Зовсім? Немов не було? Так беріть же! — здригнула вона плечима.

— Беріть же — і геть!

Іван Семенович не рухнувся — прислухавсь, як з дитячого гіркового плачу переходила вона на нестримне ридання.

— О гидота! — ховала в долоні мокре від сліз обличчя.— Яка гидота!

Він стенувся.

— Не плач,— мов до сестри, звернувся до неї і ще раз, як найбільше прохання своє, повторив:

— Да, не плачте...

Тоді підійшов, тихо порипуючи черевиками, до неї, сів поруч і ніжно гладив їй, затишуючи, волосся.

— Не треба плакати... А? Не треба. Великий жаль полонив його.

Він знав: це безнадія, але приймав, як непереможне, не повстаючи, не міркуючи. Такий мир запав йому після того, що инколи здавалося — не з ним все це діялось...

Як раніше, приходив він вечорами до неї — ті самі люди, ті самі розмови. Тільки на столику перед ним з'явилась ясна карафка — маленький знак великої зміни. Цідив, не закусю-ючи, чарку за чаркою, думаючи невиразні — невиразністю приємні — думки й инколи, зустрічаючи погляд Завадської, посміхався лагідно і ласкаво. Стало це їм потребою — посміхатись одне до одного, немов, мовчуці, підбадьорювали вони себе цим на великий, іншим не відомий, подвиг. Коли лишалися вдвох, теж говорили мало, як люди, що добре одне одного розуміють або ж ніколи зрозуміти не можуть...

І ще була зміна — не приходив Звірятин.

— Хорий він, мабуть,— міркував голосно Скорик.— Я про Звірятко кажу... Чи посварилися, може?

— Ні,— відказала Завадська так спокійно, що поцікавився антрепренер:

— Набрид?

— Ні. Не більше, як всі.

І, дивлячись на Івана Семеновича, мов самому йому, пояснила:

— Непотрібний він мені більше.

І так само непотрібним почув його Іван Семенович,— навіть не вірилося, що стільки йому уваги приділяв досі

Другого дня, коли, посміхаючись одверто, почав Звірятин в його кабінеті: "А я, вельмишановний, похвалитись вам хочу... Перегони наші..."— не дав йому скінчити фразу Іван Семенович:

— От що, інженере Звірятин, умовимось раз назавжди: тільки про справи говоримо. Зрозуміли?

І так сказав це — немов стер усмішку Звірятину; подививсь на Івана Семеновича вражено і злиняв.

— Слухаю.

Все це засмутило трохи Івана Семеновича. Чому безсилий тепер проти нього цей щасливий його переможець, чи не тому, що знає тепер Іван Семенович — ні він, ні Звірятин... Третій переміг їх — далекий. Та й не тільки Іван Семенович цього певен, інші теж помічають — нудиться тут Завадська, думками — далеко; і, почувавши себе зайвими, відходять, щоб більше не повертатись.

— Тільки ви й залишилися, Орлику,— пожурилась вона, як гуляли удвох надвечірніми безлюдними вулицями.— Не зуміли піти...

Іван Семенович змовчав. Сніжило. Смеркало.

— А на Уралі ще холодніше,— подумала вона вголос.

— Да, там холодніше.

— Я скоро поїду,— кинула обережно.

— Я знаю.

— А ви? Як будете ви?

Він безвиразно знизав плечима.

— Хіба ви не думали про це, Орлику?

— Я надто багато про себе думав, щоб знати, що буде зі мною.

І мов не їй, а собі самому, занотував:

— Може, й вся недуга моя — що думаю там, де мусить нутро промовляти.

Тоді спинилась вона проти нього:

— Орлику! От передумали ви все, перевірили... Любите ви мене чи ні?

Він подивився на неї пильно, потім замружився, в себе, і посміхнувсь:

— Що я знаю? Сніжило.

Другого дня він заговорив про це перший.

— Значить, для вас усе ясно?

— Все, Орлику.

— І ніяких вагань?

— Ніяких. Для мене й раніше було все ясно. Це ж Сквирський.

Іван Семенович налив чарку горілки і, дивлячись, як грає в ній світло, пригадував довгоногого того інженера.

— Ви кохаєте його?

— Так.

— Дуже?

— Дуже.

— Так, що на все пішли б ради нього?

— Пішла б.

Він подивився на неї, мов не зрозумів коротеньку цю відповідь.

— Ви певні?

— Я певна.

Тоді, як милостині попросив:

— Будьте зі мною щирі. Це мені, як голодному — хліба...

Завадська потакнула.

— Скажіть мені, за що кохаєте Сквирського?

Хвилину якусь дивилась на нього вражено, потім усмішка порухнула її вуста; вона нахилилась, щоб захвати обличчя, і враз бризкнула сміхом.

— Орлику! Дурню! Та хто ж це знає?

— Я пожартував,— перехилив він чарку.

Того вечора пішов він від неї раніш, як звичайно. Прощаючись, спробувала перехопити погляд його:

— Ну, а ви, Орлику? Скажіть же мені про себе...

Він мовчав. Нахилився і, взявши руку її, припав до неї ніжним і нечутним цілунком.

XXIII

День починався сіро. Кружляли над містом важкі рухливі хмари, клуботались під м'яким вітром, рудаво-сизі, як лінівні заводські дими; потім розлилися рівною сіриною, застигли. Коли-не-коли зривався сніжок, шелестів сухо й докучливо; тоді оживали на мить сірі глибини вулиць — біле ряботіння куйовдило маревну млу, випари дворів і будинків. Але ж знову густішали тіні, липли попідвіконню, зазирали крізь каламутні шиби і млявими сутінками розливалися по кімнатах...

Стіни видавались сірішими, обличчя суворішими. Розмовляли скупю, і нудніше цокали рахівниці; навіть стрілки годинника посувалися

повільніше. Кінець кінцем кинув Іван Семенович дивитись на нього, здавалось, не буде краю цьому сірому дневі, невиразним, як мла, думкам...

Але ввечері скінчилися хмари. Мов небесні плоти, пропливли вони тихо на південь, плавко, суцільною масою;

здавалось, здіймає хтось тьмяну сіру шовкову запону, відкриваючи емаль ясної блакити з золотим човном місяця в висоті Небо дихало холодом, повертаючи місту чіткість і закінченість його контурів, пишноту барв, і місто зустрічало його хором дзвінких і розкотистих голосів, веселим сміхом і зазивними вигуками — вечоровою симфонією спочинку і торгу... І невиразна туга за денною млою і тишею опанувала тоді Івана Семеновича: на засинених від місяця вулицях, в гомінкій рухливій юрбі почував він себе млявим і тихим, таким не підхожим до всіх, самотнім...

Так, тепер він не боїться цього слова — самотність: він може спокійно подивитись у нього, як і у всяке інше, бо не боїться він і того, що у всякім слові ховається. Він може дивитись спокійно тепер на все, так спокійно, як от і на цю юрбу...

Він підвів голову і переводив байдужий погляд з обличчя на обличчя, доки спинився на однім,— ішов назустріч йому їден, в піджачиську, мотузкою підперезанім.

— Сичов!— сам не знаючи нащо, гукнув на нього Іван Семенович і став йому на дорозі.

— Чести не маю...— скинув той здивований погляд, в глибині очей ховаючи переляк.— Помилочка, дорогий громадянин...

— Знайомі! Знайомі!— стурбувався Іван Семенович.— Пам'ятаєте в "Мон геро"... Пивничка така... Ще ви біографію розповідали свою...

— Біографію?— майнув Сичов поглядом уздовж вулиці.— Котру саме?

І посміхнувся поважно:

— У кожного їх дві найменше. Одна — для всіх, друга — для самого себе.

— А про любов,— нагадав йому Іван Семенович.— Про вашу любов...

— Про любов?— перепитав Сичов розчаровано і посвистав, все ще дивлячись у далечінь. Потім вклонився.— Даремно затримали, громадянине!— і пішов.

Розгублено стежив за ним Іван Семенович, невиразно почувуючи, що знов забув сказати, а може, й зробити щось дуже важливе, конче потрібне, а що саме — збагнути не може.

— Сичов!— гукнув він сполохано.— Чуєте, ви, Сичов! І коли спинився той, обернувшись, підбіг до нього, на

бігу розстібаючи бекешу.

— Чого вам?— трохи розсердився той.

— Може, вам грошей?— прошепотів винувато Іван Семенович.— Може, вам треба? А?

Сичов замруживсь, пригадуючи.

— Сорок перший рік живу я на світі, дорогий громадянине мій, а ще не бачив людини, якій грошей не треба. Живому завжди гроші потрібні.

— Так нате... Візьміть,— витрусив Іван Семенович з гаманця на руку йому всю чималу платню свою.

Затис в кулаці кредитки Сичов, то на кулак, то на Івана Семеновича поглядаючи, і похитав головою:

— А вам, виходить, непотрібні вже більше? Іван Семенович посміхнувся довірливо і спокійно.

— Ну, що ж,— рушив Сичов.— Прощайте.

Коли вже спустив з очей його, згадав Іван Семенович, що й копійки не лишив собі, не має чим за схов одягу в театрі заплатити. "Доведеться знайомих шукати",— невдоволено подумав він, зараз же уявивши з них кожного, кінчаючи Мюфке, що й зустрів його коло входу.

— Нарешті, товаришу Орловець!— затюпцяв він коло Івана Семеновича.— Я, мабуть, з годину тут вас виглядаю. Наказала Ірина Едуардівна: "Неодмінно перед виставою приведіть Орлика!" Тобто вас, високоповажний товаришу Орловець, вас...

В'юнкий, проштовхувався він наперед, тягнучи за руку Івана Семеновича, і не вгавав щебетати: імена, анекдоти, новини, чутки, суми, факти сипались з його вуст так же рясно, як лупа на комірчик заялозеної толстовки.

Іван Семенович забув гроші? Пусте. Він, Мюфке, з охотою йому допоможе; навіть відсотків за це не візьме... Але ж який меломан став Іван Семенович, а? Так поспішати, щоб навіть гроші забути! Але Мюфке аж ніяк не дивується: сьогодні не те що гроші, голову забути можна! Подумайте тільки — остання гастроль Завадської! Славнозвісної Завадської! Неперевершеної Завадської! Це така музична подія... Така подія... Мюфке просто сказати не може, яка це подія! Хай не посміхається товариш Орловець іронічно,— це факт. Е, коли б він бачив,

що діялось коло кас, він би не посміхався! Да! Перекупники побожеволіли зовсім — їм платили, скільки б вони не правили... Але їх спільним знайомим усім пощастило. Всі вони тут. Мюфке вже бачив Писаренка, Скорика, Звірятина, Трьохсвятського...

Називаючи прізвища, дріботів він біля Івана Семеновича, стягаючи з нього важку бекешу; потім обтер спітніле чоло і сказав урочисто:

— Тепер я поведу вас до неї.

Так, як і раніше колись, провів він Івана Семеновича крученими переходами до прибиральні Завадської; так, як і тоді, сказав коло дверей: "Я вас чекатиму". Тільки додав:

— Це вже вдруге, товаришу Орловець. Пам'ятаєте, приводив я вас сюди... Недавно було, а здається, дуже давно...

— Да, дуже давно,— погодився Іван Семенович.— Але це вже востаннє.

— Будем живі — побачимо,— немов не повірив Мюфке.— Може, ще хтось приїде...

Іван Семенович постукав і відхилив двері.

— Орлику!— пішла йому назустріч Завадська, і тільки тепер, вперше, побачив Іван Семенович, яка вона справді... прекрасна,— спинився він думкою на цім слові.

— Це добре, що ви прийшли!— подала вона йому обидві руки.— Мені так хотілося, щоб був тут хтось свій!

— Ви хвилюєтесь?

— Дуже, Орлику! Дуже. Це ж востаннє!— засміялась вона щасливо.

— Ви так його любите?

— Над усе.

— Навіть музику кинете?

Вона подивилась на нього здивовано, упевняючись, чи не прикидається він, і враз вибухла сміхом:

— Орлику, ви чудесний! Невже ж зрозуміли ви все це дослівно? Невже думали, що йому й справді це треба? Це ж не йому, а для мене! Та й не кидати зовсім, а дізнатись, чи змогла б кинути, дізнатись, що для мене дорожче... Зрозуміли тепер?

— Зрозумів,— ледве стримався, щоб не позіхнути коротенько, Іван Семенович і, не знаючи, що сказати:

— Побачите його, перекажіть, що бажаю щастя...

— А мені, Орлику? Мені ви бажаєте?— грайливо насварилася вона пальцем.

— Ви й так щасливі.

— Щаслива!— млосно потяглася вона всім тілом і пішла за шовкову завісу.— Я кінчатиму грим, Орлику, а ви посидьте там, поговоримо.

То наспівуючи півголосом, то, невідомо чому, весело сміючись, розпитувала вона його коротко про залю: чи багато народу, якого, кого бачив він з їх знайомих; далі казала, що сподівається сьогодні всіх

вразити — так добре співатиме, як ніколи; з цього почались її спогади — коли, як і де співала раніше, як приймали її, що про неї писали...

Щодалі слухав її Іван Семенович все неуважніше, все нудніше йому ставало. Чого він тут, в прибиральні цієї співачки? Що йому до її перемог і успіхів? Нащо дихати йому густими пахощами її парфумів і пудри?.. Нащо?..

— Ви тут?— стурбувалась вона, довго його не чувши.

— Да, тут,— відхилив він тихенько двері і, в порожнечу немов, ступив з прибиральні.

Ішов швидко, низько схиливши голову,— здавалось, тікав від когось, хоч тільки Мюфке дріботів за ним на два кроки позаду.

— Та не поспішайте такі— попросив той захекано, коли ввійшли вони в фойє.— Бачите ж — не спізнались.

Фойє порожніло. Тільки коло дверей до залі товпились ще спізнілі, нетерпляче зазираючи через плечі передніх; зате зовсім просторо було коло роздягалень. Іван Семенович хотів уже повернути туди, коли почув, як хтось затримав його за лікоть.

Він обернувся.

— Нарешті зустрілися,— привітав його насмішкою Писаренко.— Щоб тебе побачити треба йти в оперу, кажуть...

Він узяв Івана Семеновича під руку й звернув до залі.

— Маю приємну для тебе новину: остаточно ухвалено дати тобі довгочасну відпустку...

— Мені ухвалено дати відпустку...— проказав, посміхаючись невиразно, Іван Семенович.

Писаренко подивився на нього непевно:

— Ну, а недуга як твоя? Не лікуєшся, мабуть? Змарнів... Іван Семенович дивився на нього примружившись,

і видався йому Писаренко маленький-маленький, так — мишка сіра-сіренька...

— Недуга моя кінчилась,— сказав він сухо і, звільнивши руку, пішов до свого крісла, в четвертім ряді коло проходу. Сівши, заплющився — так не хотілось йому дивитись ні на завісу, кров'ю і золотом розмальовану, ні на стемнілу залю, повну гасячої шамотливої тиші. Коротко, самим ротом, раз у раз позіхаючи, день по дню перегортав він назад сторінки свого життя, аж доки дійшов до такого самого вечора — ллється з диригентової палички дражлива музика, пливе з кону південне сонячне світло, і, просто йому, Іванові Семеновичу, посміхаючись, дивиться в провалля темної залі висока в хустці квітчастій жінка; і мов не сягала його пам'ять далі,— поверталися йому спогади знову, день по дню пригадував все, що сталося з ним після того, аж доки розплющився: ллється з диригентової палички та сама дражлива музика і, в широкі бганки збіраючись, коливається темна завіса, щоб розлити за мить південне сонячне світло...

— Я це бачив уже,— нудно промовив Іван Семенович і, вставши, попростував до дверей.

Черевики йому тихо рипіли.